



វិទ្យាសាស្ត្រវប្បធម៌





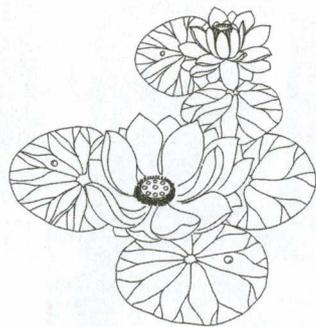
ธัมมานุธัมมปฏิบัติ

โดย

พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถร

ชมรมพุทธศาสตร์ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย





ชื่อหนังสือ

ธัมมานุธรรมปฏิบัติ

จำนวนพิมพ์

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๔๕

จำนวน ๑๒,๐๐๐ เล่ม

ปีที่จัดพิมพ์

สองพันห้าร้อยสี่สิบห้า

ออกแบบและ

ดำเนินการจัดพิมพ์

ชมรมพุทธศาสตร์

การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย

ดำเนินการผลิต

บริษัท พิมพ์สวย จำกัด

๒๓/๙-๑๐ ถนนตำราธิราช

แขวงคลองมหานาค

เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย

กรุงเทพฯ ๑๐๑๐๐

โทร. ๐-๒๒๘๐-๒๐๗๔-๖

คำปรารภ

โดยที่หนังสือเรื่อง “ธัมมานุธรรมปฏิบัติ” ซึ่งเป็นคำโต้ตอบปัญหาธรรมระหว่างพระผู้ใหญ่ฝ่ายธรรมยุติ รูปหนึ่งกับพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต พระอาจารย์ใหญ่ฝ่ายกรรมฐานของภาคอีสานที่มีชื่อเสียงเป็นหนังสือที่ทรงคุณค่ายิ่ง ซึ่งชมรมพุทธศาสตร์ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยเห็นว่าหนังสือเรื่อง “ธัมมานุธรรมปฏิบัติ” น่าที่จะเป็นประโยชน์แก่สมาชิก ชมรมฯ ผู้ปฏิบัติงาน กฟผ. ตลอดจนพุทธศาสนิกชนที่สนใจนำไปศึกษาและปฏิบัติได้ ชมรมพุทธศาสตร์ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย จึงเห็นควรจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง “ธัมมานุธรรมปฏิบัติ” เพื่อเผยแพร่เป็นธรรมบรรณาการแก่ผู้ปฏิบัติงาน และพุทธศาสนิกชนผู้เลื่อมใสต่อไป

อนึ่งการพิมพ์หนังสือเล่มนี้เจตนา เพื่อเป็นธรรมทาน หากมีข้อผิดพลาดๆเกิดขึ้นซึ่งเป็นไปโดยมิมีเจตนา ชมรมพุทธศาสตร์ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย ขออโหสิกรรมในที่นี้ด้วย

ชมรมพุทธศาสตร์การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย

สารบัญ

ปฏิบัติติวิภาค.....๑
ปฏิบัติตินิเทศ.....๑๘
ปฏิบัติติวิวงศ์.....๔๐
ปฏิบัติติปัจฉาวิสันนา.....๕๕
ปฏิบัติติวิภังค์.....๙๔

ปฏิบัติวิภาค

(ฉบับเดิมพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕)

ถาม ข้าพเจ้าไม่ได้พบท่านมานานแล้ว ท่านเป็นสุขสบายดีหรือ

ตอบ พุดตามสมมติก็เป็นสุขแต่ส่วนปัญจขันธ์เป็นทุกข์จะตอบว่าสุขก็ขัดกับความจริง

ถาม ข้าพเจ้าถามความสมมติของโลกที่เขาปราศรัยกันอยู่ในผู้ที่ได้จากกัน ไปนานๆ เมื่อตอบอย่างนี้ก็ได้ความในคำตอบของท่านว่า เป็นสุขหรือเป็นทุกข์

ตอบ สุขเวทนาก็คือสังขาร ทุกขเวทนาก็คือสังขาร เพราะฉะนั้นจึงเป็นทุกข์ด้วยกันทั้งคู่ ข้าพเจ้าไม่เห็นสังขารชนิดใดที่จะเที่ยงหรือสุข เห็นมีแต่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ข้าพเจ้ากับท่านเป็นผู้ปฏิบัติเข้าวัดมานานแล้ว จึงตอบให้ตรงความจริง

ถาม ท่านไม่ชอบพุดเรื่อง โลกเลยแม้แต่คำเดียว ต่อไปนี้ข้าพเจ้าจะถามท่านในทาง สัมมาปฏิบัติ

ตอบ ข้าพเจ้ายินดีจะตอบกับท่านในทางสัมมาปฏิบัติ เรื่องโลกนั้นเราควรเบื่อกันเสียที ยิ่งเวลานี้เศรษฐกิจของโลกตกต่ำ ผู้ที่ยังกำหนดยินดีหมกมุ่นพัวพันติดอยู่ในโลก จึงมีความร้อนใจไปทุกคน ส่วนผู้ปฏิบัติก็มีแต่สังเวชสลดใจ เพราะได้เห็นคนทั้งหลายทุกข์ยาก ลำบากเศร้าโศกเดือดร้อนอยู่ เพราะไม่รู้ความจริงของโลกธรรม ที่มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา จึงตรงกันข้ามกับพระอริยสาวกที่ท่านเห็นความจริงแล้ว กำหนดรู้โลกธรรมทั้ง ๘ ว่า ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ใจของพระอริยสาวกนั้นมีความจริงเป็นอารมณ์ จึงไม่ยินดี ยินร้ายไปตามโลกธรรมทั้ง ๘

ถาม อริยสาวกที่เป็นพระอเสขบุคคล (อเสขะ = ผู้ไม่ต้องศึกษาเพราะศึกษาเสร็จสิ้นแล้ว คือ พระอรหันต์) ท่านละความยินดียินร้ายในโลกธรรมทั้ง ๘ ได้ ส่วนพระเสขบุคคลท่าน

ยังละความยินดีในร้ายในโลกธรรมทั้ง ๘ ไม่ได้ เมื่อเวลาโลกธรรมทั้ง ๘ ใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น เศษบุคคลกับปุถุชนนั้นจะต่างกันอย่างไร

ตอบ ตามความเห็นของข้าพเจ้าว่า พระเสขบุคคลเวลาที่โลกธรรมทั้ง ๘ เกิดขึ้นสมัยที่ท่านมีสติสัมปชัญญะ กำหนดรู้โลกธรรมตามความเป็นจริง ความยินดีในร้ายในโลกธรรม ๘ ก็ไม่เกิดขึ้นในใจได้ สมัยที่ผลอสติ เวลาที่โลกธรรมทั้ง ๘ ใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ก็มีความยินดีในร้าย แต่ว่าคงน้อยแล้วก็ละได้ง่าย ไม่ครอบงำใจเหมือนปุถุชน เพราะท่านได้เห็นความจริงแล้ว (พระเสขะ = ผู้ยังต้องศึกษา คือพระโสดาบัน สกทาคา อนาคา)

นี่เป็นส่วนความเข้าใจ ถ้าต้องการจะรู้ให้แน่ ก็จงประพฤติปฏิบัติทำตนให้เป็นพระเสขบุคคลจึงจะรู้ได้ว่า อหังการยึดถือของท่านเป็นอย่างไร ส่วนปุถุชนนั้นมี ๓ จำพวก ที่เป็นกัลยาณชน มีศีลมีธรรมอันงาม ประพฤติปฏิบัติละเอียดมากขึ้น และทำใจในใจแยกคาย เวลาโลกธรรมทั้ง ๘ ใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ก็มีความยินดีในร้ายน้อย

ส่วนผู้ที่ถึงสรณะแล้ว แต่ประพฤติปฏิบัติหยาบ เวลาโลกธรรมทั้ง ๘ ใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ก็มีความยินดีในร้ายในโลกธรรมนั้นมาก ส่วนปุถุชนที่ยังไม่ถึงสรณะ ไม่มีศีลและศรัทธานั้น เวลาโลกธรรมทั้ง ๘ ฝายข้างดี ๔ อย่างเกิดขึ้นก็กำหนดยินดีหมกมุ่นพัวพันไปตามโลกธรรมนั้น หรือโลกธรรมฝายข้างไม่ดี ๔ อย่างเกิดขึ้น ก็ยินดีไม่ชอบเศร้าโศกเดือดร้อน เพราะปุถุชนที่ไม่ได้ประพฤติปฏิบัติก็ทำใจไม่แยกคาย ความยินดีในร้ายจึงเกิดขึ้น ครอบงำใจของปุถุชนนั้นได้

ถาม เศษบุคคลมีหลายจำพวกคือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี เวลาที่โลกธรรมทั้ง ๘ ใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ความยินดีในร้ายของพระเสขบุคคลเหล่านั้น จะเท่ากันหรือไม่เท่ากัน

ตอบ ก็ใครจะรู้ใจของท่าน

ถาม ข้าพเจ้านึกว่าท่านต่างชั้นกัน จึงคิดว่าความยินดีในร้ายคงจะไม่เท่ากัน

ตอบ นั้นเป็นธรรมดา สังโยชน์ยังอยู่ทั้ง ๗ ความยินดีในร้ายก็มีมากสังโยชน์เหลืออยู่ ๕ ความยินดีในร้ายก็มีน้อย ตามแบบที่เราได้ฟังมาว่า พระอเสขบุคคล

ละสังโยชนได้หมดทั้ง ๑๐ ความยินดียินร้ายจึงไม่มีใจของท่านนั้นเป็นฉัพพังเบกขา เพราะความยินดียินร้ายนั้นเกิดมาจากปัจจัย คือ อวิชชาสังโยชน

ถาม โลกธรรมฝ่ายดี เช่น ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ๔ อย่างนี้ เป็นกุศลวิบาก คือ ผลของกุศลกรรม ส่งผลให้ส่วนโลกธรรมฝ่ายข้างไม่ดีคือ เสื่อมลาภ เสื่อมยศ นินทา ทุกข์ ๔ อย่างนี้เป็นอกุศลวิบาก คือผลของอกุศลกรรมส่งผลให้ไขไหม

ตอบ ไข ถูกแล้ว

ถาม เวลาโลกธรรมทั้ง ๘ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ผู้ที่ดับแล้วเช่นข้าพเจ้าก็จำไว้ได้คือว่า โลกธรรมทั้ง ๘ นี้ ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา แต่ทำไมในเวลาโลกธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ใจข้าพเจ้าจึงยินดียินร้ายไปตามโลกธรรมทั้ง ๘ นั้น

ตอบ ผู้ดับฟังที่จำทรงปริยัติธรรมเว้แต่เท่านั้น เป็นแต่จำเรื่องราวในพระพุทศศาสนาที่จะนำมาประพฤติปฏิบัติแต่ยังไม่ได้ตั้งใจประพฤติปฏิบัติอย่างพระอริยสาวก จึงละความยินดียินร้าย ในโลกธรรมทั้ง ๘ ไม่ได้

ถาม ข้าพเจ้าก็ปฏิบัติอยู่ คือเป็นผู้มีศีล มีธรรม และรู้เรื่องราวเข้าใจในคำสอนทั้งหลาย แต่ทำไมจึงละความยินดียินร้ายในโลกธรรมไม่ได้

ตอบ ท่านรู้แต่ขั้นสัญญา ไม่รู้เห็นในขั้นปัญญา แต่สำคัญตนว่ารู้แล้ว เพราะนึกถึงธรรมเหล่าใดที่ได้จำทรงไว้ ก็ได้รับความแจ่มแจ้งในขั้นสัญญา ไม่ใช่รู้เห็นตามความเป็นจริงซึ่งเป็นขั้นปัญญา เหมือนอย่างพระอริยสาวกที่ท่านได้เห็นความจริงคือ ไตรลักษณ์หรืออริยสัจ และได้ทำกิจตามหน้าที่ของอริยสัจทั้ง ๔ ด้วย จึงละความยินดียินร้ายในโลกธรรมทั้ง ๘ ได้

ถาม ไตรลักษณ์และอริยสัจนั้นข้าพเจ้าเข้าใจดี และอธิบายให้คนอื่นฟังอีกก็ได้ ทำไมจึงว่าข้าพเจ้าไม่รู้ หรือจะให้ข้าพเจ้าเทศน์ไตรลักษณ์และอริยสัจ ๔ ให้ท่านฟังสักกัณฑ์ใหญ่ก็ได้

ตอบ ข้าพเจ้าพูดถึงขั้นปัญญาของพระอริยสาวก ท่านก็พูดแต่ขั้นสัญญาอีกรำไป ท่านจงใคร่ครวญพิจารณาตนเองเถิด ถ้าความรู้ความเห็นของท่านไม่ใช่ขั้นสัญญา เป็นขั้นปัญญาแล้ว ก็คงละความยินดียินร้ายในโลกธรรมทั้ง ๘ ได้ เหมือนพระอริยสาวก

ที่ไหนจะเป็นปุถุชน

ถาม ข้าพเจ้าไม่เข้าใจว่า ความรู้ชนิดไหนเป็นชั้นปัญญา เพราะข้าพเจ้านึกถึงธรรมทั้งหลายที่จำทรงไว้นั้น ก็ได้ความในคำสอนทั้งหลายชัดเจนแจ่มแจ้ง จึงสำคัญว่าเป็นชั้นปัญญา

ตอบ ความจำทรงทั้งหลายไว้ได้มาก นี้เรียกว่าชั้นปริยัติ และนำคำสอนมาประพฤติปฏิบัติเจริญจรณะ ๑๕ จนแก่กล้าบริบูรณ์ขึ้นอีกแล้ว นี้เรียกว่าชั้นปฏิบัติ เมื่อวิชาและวิมุตติเกิดขึ้น นี้เรียกว่าชั้นปฏิเวธ

ถาม ข้าพเจ้าเข้าใจผิด และเป็นผู้ประมาทมาก ไม่ได้เจริญจรณะ ๑๕ ให้บริบูรณ์ขึ้นในตน จึงไม่ถึงซึ่งวิชาและวิมุตติ ความศึกษาของข้าพเจ้า นั้นคงเป็นหมันเสียแล้ว

ตอบ เมื่อท่านรู้ตัวได้เช่นนี้เป็นความดีสำคัญที่เดียว จะได้ตั้งใจเจริญจรณะ ๑๕ ให้แก่กล้าบริบูรณ์ จะได้ถึงซึ่งวิชาและวิมุตติ

ถาม จะทำในใจแบบคายอย่างไร จึงจะไม่ประมาทและมีความเพียรตั้งใจเจริญจรณะ ๑๕ ให้บริบูรณ์ขึ้น

ตอบ ความไม่ประมาทก็มีอยู่ในจรณะ ๑๕ คือ ศรัทธา ศील วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ก็พอครบสิกขา ๓ อยู่แล้ว แต่ท่านไม่เจริญให้มากขึ้น จึงไม่มีบริบูรณ์ในตน

ถาม ข้อนั้นจริงอยู่ แต่ข้าพเจ้าคิดว่าจะต้องทำในใจให้แบบคายอย่างไรอีก เพื่อให้มีกำลังใจแข็งแรงและพากเพียรให้ยิ่งขึ้นของท่านจงแนะนำให้ข้าพเจ้ายินดีในความไม่ประมาท และเห็นภัยในความประมาท

ตอบ ต้องพิจารณาให้เห็นภัยในสังสารวัฏฏ์ หรือพิจารณาเห็นภัยในทุกคติและกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานว่า ผู้ที่ประมาทแล้วนั้นต้องเวียนเกิดในวัฏฏะ ๓ เป็นเขตแดนแห่งมัจจุราชคือ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ตายแล้วไปเกิดฯ แล้วแก่เจ็บตาย ไม่มีที่สุดเวียนอยู่ใน ๓ ภพ ๓ ภพนั้นลำบากมาก เพราะประกอบด้วยชาติ ชรา มรณะ สมัยใดเสพสัตว์บุรุษและฟังธรรมก็ทำกรรมเป็นบุญ จึงได้เกิดในสุคติ สมัยใดเสพสัตว์บุรุษก็ทำกรรมเป็นบาป เพราะผู้ที่ยังละอาสวะไม่ได้ก็ทำกรรมเป็นบาป ต้องไปเกิดในทุกคติและกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เสวยทุกขเวทนาหยาบกล้าเผ็ดร้อน เหลือที่จะพรรณนา เพราะยังไม่ปิดประตูบายน คือยังไม่บรรลู่ไสตยาปัตติผล เราจะประพฤติปฏิบัติ

ได้ก็ในเวลายังมีชีวิตอยู่เท่านั้น ถ้าความตายมาถึงเข้าก็ไม่มีโอกาสที่จะทำความดีได้ และลมหายใจก็ไม่ได้นัดกับเราว่า จะหยุดลงวันใด เพราะฉะนั้นเราจึงควรพากเพียรให้ถึงซึ่งมรรคและผล จะได้พ้นภัยในอบายและภัยในสังสารวัฏฏ์ ดังพระพุทธรักษาจิตในภัทเทกรัตตสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสกั หน้า ๓๔๙ ว่า

อชฺเชว กิจฺจมาตปฺปี	ควรรีบทำความเพียรในวันนี้ทีเดียว
โก ชญฺญา มรณํ สุเว	ใครเล่าจะรู้ว่าความตายจะมีมาในวันพรุ่งนี้
น หิ โน สงฺครนฺเตน	ความผิดเพี้ยนด้วยพญามัจจุราช
มหาเสเนน มจฺจุณา	ผู้มีเสนาใหญ่ผู้นั้น ย่อมไม่ได้เลยทีเดียว

ถาม ข้าพเจ้าฟังท่านบรรยายถึงภัยในสังสารวัฏและภัยในอบาย ทำให้ข้าพเจ้าสะดุ้งกลัวและตั้งใจละความประมาท เจริญความไม่ประมาทให้สมบูรณ์ขึ้นในตน เพื่อให้ถึงซึ่งมรรคและผล

ตอบ สาธุ ข้าพเจ้าขออนุโมทนาความตั้งใจชอบเช่นนั้นของท่านด้วย

ถาม ข้าพเจ้าเห็นว่า ความประมาทนั้นเป็นข้อสำคัญของผู้ปฏิบัติทีเดียว เพราะขาดสติในสมัยนั้น ไม่มีโอกาสที่จะทำความดีได้ คงมีแต่ใจที่เป็นอัญญุสมานา คือ เป็นกลางๆ ไม่ใช่บาป แต่ก็ไม่เป็นบุญ ได้เห็นรูปฟังเสียงที่ดีก็เกิดความกำหนัดยินดีได้ง่ายๆ หรือเห็นรูปฟังเสียงที่ไม่ดีก็เกิดปฏิเสธหรือโทสะขึ้นได้ง่ายแล้วก็ดูเป็นคนโหดและมีความหลับมากเมื่อตื่นนอนขึ้นก็คิดฟุ้งซ่าน ไปในกามารมณ์ ข้อปฏิบัติที่จะตั้งอยู่ได้แต่ชั้นศีลก็ยากที่จะทำให้บริบูรณ์ ส่วนสมาธิและปัญญานั้นยากที่จะเกิดขึ้นได้ในใจของผู้ประมาท ส่วนมรรคผลนิพพานนั้น ไม่ต้องพูดถึงเสียเลย ต้องห่างไกลกันทีเดียว

ตอบ ถูกแล้ว ส่วนท่านผู้ไม่ประมาทและเห็นภัยในความประมาท จึงเป็นผู้ใกล้พระนิพพานทีเดียว ดังพระพุทธรักษาจิตในคาถาธรรมบทจิตตวรรคที่ ๒ ว่า

อปฺปมาทรโต ภิกฺขุ	ภิกษุผู้ยินดีในความไม่ประมาท
ปมาเท ภยทสฺสึ วา	หรือเป็นผู้มีปกติเห็นภัยในความประมาท
อภพฺโพ ปริหานาย	เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความเสื่อมรอบ
นิพฺพานสฺสเว สฺนติเก	เป็นผู้ตั้งอยู่ที่ใกล้แห่งพระนิพพานนั้นเทียว

ถาม จรณะ ๑๕ นั้นคือ

- ตอบ**
๑. คีลสังวร ส้ารวมกาย วาจา เรียบร้อย
 ๒. อินทรีย์สังวร ส้ารวมอินทรีย์ทั้ง ๖
 ๓. โภชนมัตตัตถุญฺจตา ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ
 ๔. ซาคริยานุโยค ประกอบตามซึ่งความเพียร ไม่เห็นแก่นอนมากนัก
 ๕. ศรัทธา เชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ
 ๖. หิริ ละอายต่อบาปทุจริต
 ๗. โอตตปปะ สะดุ้งต่อบาปทุจริต
 ๘. พาหุสัจจะ ความเป็นผู้สดับมาก
 ๙. วิริยะ ความเพียรละบาป เจริญบุญ
 ๑๐. สติ ความระลึกอยู่ในอารมณ์ที่เป็นกุศล
 ๑๑. ปัญญา ที่เห็นความเกิดขึ้นและดับไป
 ๑๒. ปฐมฌาน ละหิวรณ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
 ๑๓. ทูตียฌาน ละวิตกวิจารณ์ ประกอบด้วย ปีติ สุข เอกัคคตา
 ๑๔. ตติยฌาน ละปีติ ประกอบด้วย สุข เอกัคคตา
 ๑๕. จตุตถฌาน ละสุข ประกอบด้วยเอกัคคตา อุเบกขา

ถาม ข้อปฏิบัติ ๑๕ อย่างนี้ ต้องทำให้บริบูรณ์อย่างนั้นหรือ

ตอบ ถ้าเจริญให้บริบูรณ์เต็มที่แล้วก็ถึงซึ่งวิชชาและวิมุตติดังเสขปฏิบัติที่ ๓ ในคหปติวรรคที่ ๑ มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณฑาสกั หน้า ๒๕ ความสังเขปว่า ศากยราชชาวเมืองกบิลพัสดุ์ สร้างศาลาใหญ่ขึ้นใหม่ยังไม่เคยมีใครบริโภคนั่งนอน จึงเชิญเสด็จพระผู้มีพระภาคให้ประทับก่อน เพื่อให้เป็นมงคล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ และกษัตริย์ศากยราชทั้งหลาย

มีท้าวมหานามเป็นประธาน พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมสิ้นเวลา เป็นอันมาก จนเมื่อพระปฤชฎางค์ จึงตรัสเรียกพระอานนท์ให้แสดงข้อปฏิบัติของเสขบุคคล พระองค์ทรงปลุกตักสงฆาภิ สาเร็จสัทโสมยามีพระสติสัมปชัญญะ กำหนดหมายจะลุกขึ้น

พระอาณนทจึงแสดงเสขปฏิบัติ ท้าวมหานามเป็นผู้รับธรรมเทศนา คือ จรณะ ๑๕ อย่างนั้น เมื่อจบแล้วจึงอุปัมาว่าเหมือนแม่ไก่ไข่ออกมา ๘ ฟอง หรือ ๑๐ ฟอง ๑๒ ฟอง แม่ไก่นั้นกไวให้บออุ่น ไม่ต้องปรารภนาว่า ขอให้ลูกน้อยของเรา จงเจาะกะเปาะฟองออกมา ลูกไก่ก็ต้องทำลายกะเปาะฟองด้วยปลายเล็บหรือจอยปากออกมาเป็นตัวได้ เพราะเหตุที่แม่ไก่กไวเสมอ ซ่อนี้ฉันใด อริยสาวกในธรรมวินัย ผู้บริบูรณ์ด้วยจรณะ ๑๕ นั้น ก็อาจทำลายกะเปาะฟอง คืออวิชาและบรรลุมวิชา ๓ คือ

๑. ปุพเพนิวาสานุสติญาณ รำลึกชาติหนหลังของตนได้

๒. จุตูปปาตญาณ เห็นสัตว์จติและปฏิสนธิ

๓. อาสวักขยญาณ ผู้จักทำอาสวะให้สิ้น

เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จลุกขึ้นแล้ว จึงประทานสาธุการแก่พระอาณนท

ถาม เรายังกังวลอยู่ด้วยกิจธุระการงานเป็นส่วนตัว และของผู้อื่นบ้าง การที่จะประพฤติปฏิบัติในจรณะ ๑๕ กลัวจะไม่บริบูรณ์ หรือจะต้องหลีกเลี่ยงไปในที่สงัด แต่ในเวลานี้ ก็ยังไม่มีโอกาสที่หลีกเลี่ยงได้ ข้าพเจ้าตั้งใจปฏิบัติจริงๆ ท่านจงช่วยบอกอุบายให้ข้าพเจ้าด้วย

ตอบ ที่หลีกเลี่ยงไปในที่สงัดนั้นเป็นการสะดวกมาก แต่เมื่อยังไม่มีโอกาสที่จะหลีกเลี่ยงได้ เราอยู่ที่ไหนก็ต้องตั้งใจปฏิบัติที่นั่น ที่สงัดมี ๓ คือ ป่า ๑ โคนไม้ ๑ เรือนว่างเปล่า ๑ ตามสะดวก จะคอยให้ได้ที่สงัดเช่นป่านั้น ก็ยังไปไม่ได้ ถ้าความตายมาถึงเข้าก็จะเสียที่

ถาม ข้าพเจ้ายังมีกังวลด้วยกิจการงาน และยังไม่มีโอกาสจะหลีกเลี่ยงไปในที่สงัด เราจะประพฤติปฏิบัติในจรณะ ๑๕ ให้บริบูรณ์ได้ไหม

ตอบ ได้ตามกำลังใจของผู้ปฏิบัติ ส่วนกังวลที่จะต้องละนั้นคือ

ราคกิณฺณ กังวลเพราะความกำหนดยินดี หรือหมกมุ่นติดอยู่ในกาม

โทสกิณฺณ กังวลเพราะความประทุษร้ายหรือโกรธเคืองและริษยา
พยาบาทเกลียดชังตลอดกระทั่งความเพ่งโทษใครๆ หรือปฏิฆะอรติ

โมหกิจจน กังวลเพราะความหลงหรืออุทถัจจะความฟุ้งซ่านและ
วิจิกิจฉาความสงสัย

ความกังวลเพราะอกุศลทั้งหลายเหล่านี้ นี้แหละเป็นส่วนควรละ

ถาม กังวลที่จะต้องละนั้นมีเท่านี้หรือ หรือยังมีอย่างอื่นอีก ขอต่านจงอธิบายให้
ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ ไม่ใช่เท่านี้ ยังมีอีกมาก แต่ยากที่จะบรรยายให้สิ้นเชิง ข้าพเจ้าจะกล่าว
โดยย่อพอให้ท่านเข้าใจคือ สังโยชน์ ๑๐ โสภะ ๔ โยคะ ๔ อนุสัย ๗ อาสวะ ๓
ตัณหาอุปาทาน ๔ นีวรณ ๕ อุปกิเลส ๑๖ อกุศลวิตก ๓ อกุศลกรรมบถ ๑๐
กิเลสทั้งหลายเหล่านี้ นี้แหละกังวลเป็นส่วนควรละ

ถาม กิเลสทั้งหลายที่ท่านบรรยายให้ข้าพเจ้าฟังนี้ ต้องละให้หมดทั้งสิ้นหรือ
หรือเหลืออยู่บ้างนิดหน่อยก็ได้

ตอบ กิเลสทั้งหลายเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคสอนให้ละหมด มิให้มีส่วนเหลือไว้
เพราะเป็นปัจจัยให้เกิดภพชาติ มิให้ถึงนิพพาน เพราะฉะนั้นพระอรหันต์ละกิเลส
อาสวะทั้งหลายเหล่านี้สิ้นเชิงไม่มีส่วนเหลือ จึงถือซึ่งอนุปาทิสถนิพพาน

ถาม ความทำในใจอย่างไรกิเลสทั้งหลายเหล่านี้จึงมิได้มาก ข้าพเจ้าอยากทราบ
จะได้ตัดกำลังกิเลสเสียแต่ต้นทีเดียว

ตอบ เช่นเวลาตาเห็นรูปที่ดีก็ไม่มีสติสัมปชัญญะ ไม่รู้จักตา ไม่รู้จักรูป
ไม่รู้จักจักขุวิญญาณตามความเป็นจริง เกิดความยินดีขึ้น แต่ไม่ประกอบด้วยเจตนา
จึงเป็นกามราคสังโยชน์ ไม่รู้ว่าเป็นโทษ ก็มีได้ละปล่อยให้ดับไปเอง

ภายหลังมานึกคิดถึงรูปที่ได้เห็นไว้ จึงเป็นรูปสัญญาปรากฏขึ้นทางใจ
ก็ไม่รู้จักใจ ไม่รู้จักธัมมารมณ ไม่รู้จักมโนวิญญาณตามความเป็นจริง จึงเกิดความยินดี
ทางใจขึ้น ไม่ประกอบด้วยเจตนา จึงเป็นกามราคสังโยชน์ ไม่รู้ว่าเป็นโทษ มิได้
ละความยินดีทางใจปล่อยให้ดับไปเอง

ภายหลังมานึกคิดถึงรูปที่เข้าไปชอบ ตัดกำหนดยินดีพัวพันอยู่นั้น
และทำในใจไม่แยกคาย ประกอบด้วยเจตนาคิดยึดยาวออกไป จึงเป็นกามวิตกคือ
มโนกรรมฝ่ายอกุศล

ถาม ส่วนกิเลสประเภทรัก ข้ำพเจ้าเข้าใจได้ความชัดเจนดีแล้ว แต่กิเลสประเภท โกรธ เวลาที่เกิดขึ้นในใจก็อาศัยอายตนะ ๖ ไซ้ใหม่ ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ ไซ้ เช่นได้ยินเสียงที่ไม่ดี ก็ไม่มีสติสัมปชัญญะ ไม่รู้จักหู ไม่รู้จักเสียง ไม่รู้โสตวิญญูณตามความเป็นจริง เกิดความไม่ชอบไม่ถูกใจ เป็นโทมนัสหรือ ปฏิฆะขึ้น ไม่ประกอบด้วยเจตนา จึงเป็นปฏิฆสังโยชน์ ไม่รู้ว่าเป็นโทษก็มีได้ละ ปล่อยให้ดับไปเอง ภายหลังมานึกคิดถึงเสียงที่ได้ยินไว้ จึงเป็นสัททสัญญาปรากฏ ขึ้นทางใจ ไม่รู้จักใจ ไม่รู้จักธัมมารมณ์ ไม่รู้จักมโนวิญญูณตามความเป็นจริง จึงโทมนัสหรือปฏิฆสังโยชน์เกิดขึ้นทางใจ ไม่ประกอบด้วยเจตนา ไม่รู้ว่าเป็นโทษ ก็มีได้ละปล่อยให้ดับไปเอง

ภายหลังมานึกคิดถึงเสียงที่ไม่ชอบไม่ถูกใจ จึงเกิดโทมนัสหรือความโกรธ ประกอบด้วยเจตนาคิดยึดยาวออกไป จึงเป็นพยาบาทวิตก หรือในอกุศลกรรมบถ ๑๐ แม้กิเลสอื่นๆ ที่เกิดขึ้นในใจ ก็อาศัยอายตนะภายนอก ๖ กระทบกันเข้า แล้วก็เกิดวิญญูณ ๖ ที่เรียกว่า ผัสสะ ๖ เป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา

ผู้ที่ไม่สติหรือไม่รู้ความจริง ไม่ประกอบด้วยเจตนา อาสวะหรืออนุสัย โยชะ โยคะ ตัณหา อุปาทานและสังโยชน์จึงเกิดขึ้นในใจได้ กิเลสวัฏฏ์เป็นมัดคาวรณ ห้ามมรรค

ถ้าประกอบด้วยเจตนาก็เป็นนิรณ ๕ อุปกิเลส ๑๖ อกุศลวิตก ๓ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ชนิดนี้ ประกอบด้วยเจตนา คือกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบาป เป็น สัตคาวรณ ห้ามสวรรค์ (สัตคะ = การสร้าง, การแต่ง, สวรรค์)

ถาม ข้าพเจ้าฟังท่านบรรยายถึงกิเลสทั้งหลายแรกที่จะเกิดขึ้น คือความไม่รู้จัก อายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ วิญญูณ ๖ ผัสสะ ๖ เวทนา ๖ ตามความเป็นจริง คู่อวิชาช่างหนาแน่นมาก ปิดบังความจริงเสียหมดทีเดียว อ้อ! เช่นนี้เองจึงเป็นปัจจัย ให้เกิดตัณหา ๓ ขึ้นทางอายตนะ ๖ ที่ได้เห็นและได้ฟัง หรือได้ทราบด้วยจุมก ลิ่น กาย ใจ และได้รู้ด้วยใจ สมุทัยจึงไม่ขาดสายลงได้

ตอบ ถูกแล้ว เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ในมหาปฎิจจ สมุปบาทว่า อวิชาเป็นหัวหน้าสมุทัย

ถาม นำเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาค ที่ทรงสั่งสอนไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร ให้เป็นผู้พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ อนึ่งสังโยชน์เครื่องผูกย่อมเกิดขึ้น อาศัยนัยน์ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพะ ใจกับธัมมารมณ์อันใดย่อมรู้จักอันนั้นด้วย อนึ่ง ความที่สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ก็รู้ประการนั้นด้วย อนึ่ง ความที่สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วเสียได้ด้วยประการใด ก็รู้ประการนั้นด้วย อนึ่ง ความที่สังโยชน์อันตนละเสียแล้ว ย่อมไม่เกิดขึ้นต่อไปได้ด้วยประการใด ก็รู้ประการนั้นด้วย นี้พระองค์ทรงแสดงเพื่อจะแก้ความไม่รู้ของผู้ปฏิบัติ

ตอบ ถูกแล้ว แต่เดิมมาข้าพเจ้าไม่เข้าใจ ยังเคยนึกว่า นี่ทำไมพระผู้มีพระภาคจึงตรัสสอนสาวกให้รู้จักตา ให้รู้จักรูป ให้รู้จักหู ให้รู้เสียง ราวกับสอนเด็ก ๆ ครั้นภายหลังมาได้ความในธรรมที่ละเอียด จึงทราบว่าเป็นเมื่อไม่ศึกษาก็ไม่รู้ความจริงของอายตนะ ก็เลสทั้งหลายจึงเกิดขึ้นในใจได้

ถาม สังโยชน์เกิดขึ้นก็ไม่ว่าเป็นโทษ ก็มีได้ละ ปล่อยให้ดับไปเองนี่อย่างหนึ่ง สังโยชน์เกิดขึ้นก็รู้ว่าเป็นโทษและละเสีย ไม่ปล่อยให้ครอบงำใจ นี่อย่างหนึ่ง ๒ อย่างนี้จะต่างกันอย่างไร

ตอบ ต่างกันมาก ตรงกันข้ามทีเดียว สังโยชน์เกิดขึ้นก็ไม่ว่าเป็นโทษ ก็มีได้ละ ปล่อยให้ดับไปเอง ชนิดนี้ไม่ใช่ผู้ปฏิบัติ ไม่ได้มีส่วนปหานะ (ปหานะ = การละ การกำจัด หมายถึง กำจัดกิเลส ละตัณหา) เหมือนพระจันทร์ในปักษ์ข้างแรม มีแต่จะมืดไปทุกทีและเป็นปัจจัยให้เกิดมโนกรรมฝ่ายบาป หรือเลยไปถึงกาย ทุจริต วจีทุจริต ก็ยิ่งร้ายใหญ่ นรกจึงเป็นบ้านอยู่ถาวรของคนเช่นนั้น สังโยชน์เกิดขึ้นก็รู้จึงละเสีย ไม่ปล่อยให้ครอบงำใจ นี่เป็นผู้ปฏิบัติ มีส่วนปหานะอย่างดีทีเดียว นับว่าควรสรรเสริญเพราะไม่ปล่อยให้เลยไปถึงกรรมวิภูฏิกฝ่ายบาป เหมือนพระจันทร์ในปักษ์ข้างขึ้นมีแต่จะแจ่มใสขึ้นทุกที แม้เป็นโลกีย์ก็ยังมีดี เมื่ออบรมให้แก่ขึ้นก็เป็นปัจจัยให้ถึงโลกุตระได้

ถาม ความที่สังโยชน์ (กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์) มี ๒ อย่าง อย่างหนึ่งว่า ความที่สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว เสียได้ด้วยประการใดก็รู้ประการนั้นด้วยอย่างหนึ่ง ว่าความที่สังโยชน์อันตนละเสียแล้วย่อมไม่เกิดขึ้นต่อไปได้ด้วยประการใดก็รู้ประการนั้น ความที่สังโยชน์ทั้ง ๒ อย่างนี้เหมือนกันหรือต่างกัน

ตอบ ต่างกัน การที่ละสังโยชน์เสียได้ด้วยประการใด ก็รู้ประการนั้นด้วย นี่เป็นส่วนโลกีย์คือมีสติสัมปชัญญะ และรู้จักอาการของสังโยชน์ เกิดขึ้นก็รู้จัก จึงละเสีย ไม่ปล่อยให้ครอบงำใจ แต่ละได้ชั่วคราวไม่ขาดแล้วก็เกิดขึ้นได้อีก อย่างหนึ่งว่าความที่สังโยชน์อันตนละเสียแล้ว ย่อมไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป ด้วยประการใดก็รู้ประการนั้นด้วย นี่เป็นส่วนโลกุตตระคือละได้ขาดด้วยอำนาจอริยมรรค ไม่มีโอกาสจะเกิดต่อไปได้อีกเพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงไว้ในมหาสติปัฏฐานเป็น ๒ ตอน

ถาม ความละสังโยชน์ที่เป็นส่วนโลกีย์นั้นละไม่ได้ขาด แต่ส่วนความละสังโยชน์ด้วยอริยมรรคคือละได้ขาดเป็นโลกุตตระนั้น ทำไมการละสังโยชน์จึงได้ต่างกัน เหตุใดจึงเป็นโลกีย์และโลกุตตระมี ๒ อย่าง ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ สังโยชน์เป็นกิเลสที่ไม่ประกอบด้วยเจตนาผู้ปฏิบัติเมื่อศึกษารู้จักสังโยชน์แล้ว ทราบว่าเป็นโทษจึงตั้งใจละไม่ให้เกิดขึ้นครอบงำใจ นี่ประกอบด้วยเจตนาเป็นกรรมวิภูฏผู้ฝ่ายบุญจึงละไม่ได้ขาด เมื่ออบรมในการละสังโยชน์อย่างนี้มากขึ้น พอสังโยชน์เกิดขึ้นก็ละได้ทุกคราวไป คือไม่เข้ากับตัว ไม่เข้ากับกิเลส จึงชำนาญในส่วนปหานะ และเวลาสังโยชน์ยังไม่เกิดก็มีสติสัมปชัญญะ เจริญสมณะวิปัสสนาให้มากขึ้น เมื่อชำนาญในส่วนปหานะและบริบูรณ์ด้วยภาวนาเช่นนี้ อริยมรรคจึงเกิดขึ้น ไม่ประกอบด้วยเจตนา ละสังโยชน์ได้ขาดตามกำลังแห่งมรรค คือ โสตาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตตมรรค

ถาม อยตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ กระทบกันเข้า เช่น เห็นรูปฟังเสียงที่ดีหรือไม่ดี ก็มีสติระงับไว้ไม่ให้ความยินดียินร้ายเกิดขึ้นครอบงำใจได้ แต่ไม่มีปัญญาที่รู้เห็นความจริงคือไตรลักษณ์ แต่ความยินดียินร้ายก็ไม่เกิดขึ้นในใจได้เช่นนี้ จะชื่อว่าเป็นการละกิเลสได้ไหม

ตอบ ไม่ได้ละ เป็นแต่กั้นกิเลสเอาไว้ด้วยอำนาจอธิจิต (การฝึกอบรมจิตใจให้เข้มแข็ง) อย่างอ่อนๆ ที่เรียกว่าอินทรีย์สังวรเป็นข้อปฏิบัติที่ต่อจากศีล ควรสงเคราะห์เข้าในกองสมาธิ แต่ก็เป็นข้อปฏิบัตินับเข้าในจรณะ ๑๕ ด้วย (จรณะ = เครื่องดำเนินปฏิบัติ คือข้อปฏิบัติอันเป็นทางบรรลุมรรค มี ๑๕)

ถาม เช่นเวลาตาเห็นรูป หูได้ยินเสียงที่ดีหรือที่ไม่ดี ก็รู้ว่าความยินดียินร้ายนั้น เป็นโทษ แต่ทำไมจึงคอยจะเข้าไปยินดียินร้ายได้บ่อยๆ ต้องคอยระวังไว้เสมอ แต่ถึง เช่นนั้น เวลาตาเห็นรูป หูได้ยินเสียงที่ดีหรือที่ไม่ดี พอเหลือไปเวลาใด ความยินดียินร้าย ก็เกิดขึ้นในใจได้ทีเดียว ท่านจงบอกอุปายให้ข้าพเจ้าด้วย

ตอบ เช่น เวลาตาเห็นรูปที่ดีควรทำในใจว่า รูปมาปรากฏกับตาแล้วเราจะเข้าไป กำหนดยินดีในรูปที่ดี รูปนี้ก็ให้เห็นแล้ว หรือจะไม่กำหนดยินดีในรูปที่ดี รูปนี้ก็ ได้เห็นแล้วเพราะฉะนั้นความเข้าไปกำหนดยินดีในรูปที่ดีจึงเป็นการเติมกิเลสเข้าไป เปล่าๆ หรือได้ฟังเสียงที่ไม่ดีควรทำในใจว่า เสียงที่ไม่ดีซึ่งเราได้ฟังนี้ เราจะเข้าไปมี ปฏิฆะหรือโทสะ เสียงไม่ดีเราก็ได้ฟังแล้ว เราจะไม่ให้เกิดปฏิฆะหรือโทสะ เสียงที่ไม่ดีเราก็ได้ฟังแล้ว เพราะฉะนั้นการปล่อยให้ปฏิฆะหรือโทสะเกิดขึ้น จึงเป็นการเติมกิเลสเข้าไปเปล่าๆ อารมณ์ ๖ ส่วนที่ดี คือ อัญจารมณ์ เป็นที่ตั้งแห่ง ความกำหนดยินดี อารมณ์ ๖ ส่วนที่ไม่ดี คือ อนัญจารมณ์ เป็นที่ตั้งแห่งความยินร้าย ไม่ชอบ โกรธเคือง ควรทำในใจ แยกกายเช่นนี้ทุกๆ อารมณ์

ถาม ความทำในใจโดยวิธีที่ท่านอธิบายให้ข้าพเจ้าฟังนี้ คือพิจารณาเห็นอารมณ์ ๖ ที่ดีหรือที่ไม่ดีก็มากกระทบเข้าแล้ว เราจะไปชอบหรือไม่ชอบก็มากกระทบเข้าแล้ว เพราะฉะนั้นการที่เข้าไปชอบหรือไม่ชอบ จึงเป็นการเติมกิเลสเข้าไปเปล่าๆ ถ้าใจยังไม่เห็นด้วย เป็นแต่แก่งัดขึ้นใจพิจารณา ความยินดียินร้ายก็ยังคงเกิดขึ้นได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ จักทำในใจแยกกายอย่างไรต่อไป

ตอบ ถ้าความยินดียินร้ายบังเกิดขึ้นได้นั้น ก็คืออหยาศัยใจคอของเรายังหนัก อยู่ข้างกิเลส คือความเข้าไปติดใจไว้ในอารมณ์ที่ดี หรือเข้าไปผูกใจไว้ใน อารมณ์ที่ไม่ดี จึงหมกมุ่นพัวพันอยู่ในอารมณ์เหล่านั้น นี่แหละเรียกว่าสังโยชน์เครื่องผูก คือกิเลส ที่เข้าไปขมวดอารมณ์ที่ดีหรือที่ไม่ดีไว้ เพราะฉะนั้นจึงต้องพากเพียรเจริญสมณะและ วิปัสสนาให้บริบูรณ์ขึ้น คือพิจารณาอายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ ที่มากกระทบกัน เข้าแล้ว ให้เกิดวิญญาน ๖ จึงเกิดผัสสะ ๖ และเวทนา ๖ ที่เกิดแต่ผัสสะ ๖

เช่น ตากับรูปกระทบกันเข้าแล้วก็เกิดจักขุวิญญาน ชื่อว่าจักขุสัมผัสและ เวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัสคือ สุข๑ ทุกข์๑ ไม่ทุกข์ไม่สุข๑ ท่านจงมีสติพิจารณาตามความเป็นจริงว่า ตาก็หมดไปสิ้นไปไม่ใช่ตัวตน รูปก็หมดไปสิ้นไปไม่ใช่ตัวตน

ความรู้ทางตาก็หมดสิ้นไปไม่ใช่ตัวตน จักขุสัมผัส ความกระทบถูกต้องทางตาก็หมดไปสิ้นไปไม่ใช่ตัวตน และเวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัสก็หมดไปสิ้นไปไม่ใช่ตัวตน

ตลอดถึงหูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพะ ใจกับธัมมารมณ์ ให้เกิดความเห็นชัดตามความเป็นจริงอย่างไร และสังเกตอารมณ์ ๖ ว่าเหมือนขบวนแห่ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป

เช่น เวลาเราเคยดูขบวนแห่ผ่านตาเรามาแล้ว ก็เดินเลยไป จนนหมดขบวน ฉันทิ อารมณ์ ๖ ก็ฉันทินั้นนั่นเทียว ตั้งแต่เราเกิดมาได้เห็นและได้ฟัง หรือได้ทราบด้วยจมูก ลิ้น กาย และรู้ด้วยใจมากครั้งเหลือที่จะนับอารมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นก็ดับไปสิ้นไปไม่ใช่ตัวตนไม่มีส่วนเหลืออยู่เลยแม้แต่อารมณ์เดียว

ที่เราพูดกันอยู่เดี๋ยวนี้ นี่ปัจจุบัน พูดออกไปคำหนึ่งเสียงก็หมดไปสิ้นไป หูที่ได้ ฟังเสียงก็หมดไปสิ้นไป ความรู้ทางหูก็หมดไปสิ้นไป ไม่มีส่วนเหลืออยู่เลยแม้แต่คำเดียว ดูเปล่าเงียบดับไปหมดไม่มีอะไร ไม่ใช่ตัวตน

เพราะฉะนั้นการที่เข้าไปกำหนดยินดียึดถือในอารมณ์ ๖ ที่ดี จึงเป็นการกำหนด ยินดียึดถือในสิ่งที่เปล่าๆ ไม่มีอะไร ไม่ใช่ตัวตน หรือเข้าไปยินดี ยินร้าย ไม่ชอบ โกรธเคือง ยึดถือในอารมณ์ ๖ ที่ไม่ดี จึงเป็นการยินร้ายไม่ชอบ โกรธเคืองยึดถือในสิ่งที่เปล่าๆ

ไม่มีอะไร ไม่ใช่ตัวตน เมื่อพิจารณาไปก็จะเป็นความจริงชัดเจนขึ้น ก็จะรู้ด้วยใจว่าตัวเรานี่เท่ากับบ้ำ ในเวลาที่เข้าไปยินดียินร้ายในอารมณ์ ๖

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงสั่งสอนให้พิจารณาชั้น ๕ आयตนะ ๖ ให้เห็นเป็นอนัตตาด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริงอย่างไร เพื่อให้ถ่ายถอนความเห็นผิด คือ อัตตานุทิฐิ

ถาม สาธุ!...ข้าพเจ้าได้ฟังท่านบรรยายในส่วนอารมณ์ ๖ ว่า เป็นอนัตตาชัดเจนแจ่มแจ้งดีจริง เป็นการสะดวกแก่สัมมาปฏิบัติ ที่จะดำเนินใจไปตามคำแนะนำของท่าน และรู้สึกเห็นคุณของพระผู้มีพระภาคฯ เป็นอัครรรยที่พระองค์ตรัสรู้เองชอบแล้ว และพระธรรม คำสอนของพระองค์เป็นนิยานิกรรม นำผู้ปฏิบัติออกจากทุกข์ได้จริง และพระอริยสงฆ์หมู่ที่ฟังคำสั่งสอนของท่านปฏิบัติชอบแล้ว ทำตนให้พ้นทุกข์ได้จริง

ตอบ ถูกแล้ว เพราะฉะนั้นพระรัตนตรัยจึงเป็นที่เลื่อมใสกราบไหว้ เคารพนับถือบูชาสักการะของโลก เพียงแต่เกิดความเชื่อความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยก็ยังเป็นทางไปสู่ศุคติ

ถาม ผู้ปฏิบัติที่ยังไม่ได้เจริญปัญญา ดูไม่สมกับที่ได้พบศาสนาพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะการบำเพ็ญกุศลส่วนอื่นๆ เช่น ทาน ศีล ภาวนา ที่เป็นกามาวจรกุศล แม้นอกศาสนาที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังไม่เกิดขึ้นในโลกเขาก็ทำกันได้ ตลอดกระทั่งรูปาวจรและอรูปาจร เช่น ฤทธิทั้งหลาย ได้บรรลुरुูปฌานและอรูปปฌาน นอกพุทธกาลก็มีโดยมาก แต่ไม่มีปัญญาที่เป็นส่วนอริยมรรค เพื่อจะละสังโยชน์ธรรมเบื้องต่ำและเบื้องบนให้ขาดได้

ตอบ อย่างนั้นนะซีผู้ที่ไม่ได้เจริญปัญญาจึงทำแต่กุศลที่วนอยู่ในโลกไม่สามารถจะตัดกิเลสวัฏฏ์ได้ กรรมวัฏฏ์ วิบากวัฏฏ์จึงไม่ขาดลงได้ เพราะการที่จะตัดกิเลสวัฏฏ์นั้น ก็ต้องอาศัยอริยมรรค บรรดากุศลส่วนอื่นๆ ไม่มีอำนาจที่จะตัดกิเลสวัฏฏ์ได้ เพราะโลกียะกุศลทั้งหลายนั้นประกอบด้วยเจตนาเป็นกรรมวัฏฏ์ ฝ่ายบุญสำหรับละกิเลสที่ประกอบด้วยเจตนา ซึ่งเป็นกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบาป แล้วก็จะได้ชั่วคราวไม่ขาด

เช่นเดียวกับตัดต้นไม้อ้อที่ลิดใบหรือกิ่งลงเสียได้ แต่ส่วนลำต้นและรากแก้วนั้นยังอยู่ จึงงอกงามขึ้นอีกได้ฉันใด รากแก้วก็คือกิเลสวัฏฏ์ เช่น อนุสัยหรือสังโยชน์นั้น ยังอยู่เพราะกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบุญที่ประกอบด้วยเจตนา ไม่สามารถละและตัดกิเลสวัฏฏ์ได้ขาดก็ฉันนั้น

เพราะฉะนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าบังเกิดขึ้นแล้วในโลกนี้ ทรงแสดงธรรมในทางปัญญาให้พิจารณาขันธอายตนะธาตุตามความเป็นจริง ซึ่งเป็นปฏิปทาที่จะให้อริยมรรคเกิดขึ้น

จึงได้ละกิเลสวัฏฏ์ เช่น อนุสัยหรือสังโยชน์ให้หมดไปจากสันดานกรรมวัฏฏ์ วิบากวัฏฏ์จึงดับไป

เพราะไม่มีปัจจัย คือกิเลสวัฏฏ์ที่เรียกว่า อนุपाทิสเสสนิพพาน เพราะหมดปัจจัยทั้งหลายทั้งปวง

ถาม เป็นลาภมากที่เราได้เกิดมาพบพระพุทธศาสนา ได้ฟังธรรมซึ่งเป็นปฏิบัติทาให้เกิดปัญญาที่พระศาสดาสอนไว้ ถ้าเราจะไม่ประพฤติปฏิบัติเจริญศีล สมาธิ ปัญญา ให้ครบสิกขา ๓ ก็จะไม่เป็นปฏิบัติทาให้ถึงซึ่งนิพพาน เพราะการปฏิบัติเพียงทาน ศีล ภาวนา หรืออย่างดีเพียงศีลกับสมาธิ ก็ยังเป็นกุศลที่วนอยู่ในโลก ไม่สามารถจะตัดกิเลสวัฏฏ์ได้ เพราะอย่างนี้เองพระอริยสาวกผู้ดำเนินครบสิกขา ๓ ตามคำสอนของพระศาสดา จึงตัดกิเลสวัฏฏ์ เช่น อนุสัยหรือสังโยชน์ให้หมดไปจากสันดานได้ จึงบริบูรณ์ด้วยความเชื่อ ความเลื่อมใสจนเป็นอจลศรัทธา (อจล = ไม่หวั่นไหว ไม่คลอนแคลน) ไม่มีฐานะที่จะอุทิศศรัทธาอื่นได้ เพราะคำสอนของครูและอาจารย์เหล่านี้ในโลก ไม่มีปฏิบัติทาที่จะให้เกิดอริยมรรคมาตัดกิเลสวัฏฏ์ให้ขาดได้

ตอบ ถูกแล้ว สมด้วยพระพุทธภาษิตในจุฬโคपालสูตร ในมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกั หน้า ๔๑๘ ใจความว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ริมฝั่งแม่น้ำคงคา ใกล้เมืองอุกกเวลา ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า เรื่องนี้เคยมีแล้ว คนเลี้ยงโคชวามคธราชฎร์ เป็นคนเขลาไม่มีปัญญา พอถึงฤดูสารทเดือนท้ายฤดูฝนไม่ได้พิจารณาเสียก่อนพาฝูงโค ข้ามฟากไปฝั่งวิเทหราชฎร์ โดยมีไซท่าที่ควรข้ามจึงพาฝูงโคไปตายเสียที่กลางกระแสน้ำคงคา เพราะเหตุที่คนเลี้ยงโคเป็นคนเขลา

ข้อนี้ฉันใด สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ไม่ฉลาดในโลกนี้โลกหน้า ไม่ฉลาดในวิภูฏะ ๓ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งมารและมัจจุราช และไม่ฉลาดในวิภูฏะ ซึ่งไม่เป็นที่ตั้งแห่งมารและมัจจุราช ชนทั้งหลายเหล่าใดจักเชื่อฟังถ้อยคำของสมณพราหมณ์เหล่านั้น ข้อนั้นจักเป็นไปเพื่อทุกข์ มิใช่ประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนเหล่านั้นสิ้นกาลนาน

ภิกษุทั้งหลายเรื่องนี้เคยมีแล้ว คนเลี้ยงโคชวามคธราชฎร์ เป็นผู้ฉลาดมีปัญญา พอถึงฤดูสารทเดือนท้ายฤดูฝน จึงพิจารณาดูเสียก่อน แล้วจึงพาโคพ่อฝูงและโคกำลังที่ฝึกแล้ว และโคผู้โคเมียที่รุ่นและลูกโคผสมทั้งลูกโคเล็กที่เกิดใหม่ในวันนั้นข้ามไปถึงฝั่งวิเทหราชฎร์ฟากโน้นโดยทาที่ควรข้ามได้สะดวก เพราะเหตุที่คนเลี้ยงเป็นผู้ฉลาดฉันใด สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเป็นผู้ฉลาดในโลกนี้โลกหน้า เป็นผู้ฉลาดในวิภูฏะ ๓ อันเป็นที่ตั้งแห่งมารและมัจจุราชและฉลาดในวิภูฏะ ซึ่งไม่เป็นที่ตั้งแห่งมารและมัจจุราช

ชนทั้งหลายเหล่าใด จักเชื่อถ้อยคำของสมณพราหมณ์เหล่านั้น ข้อนั้นจักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ชนเหล่านั้นสิ้นกาลนาน

และทรงแสดงว่า โคพ่อฝูงตัดขวางกระแสน้ำคงคาไปถึงฝั่งปากโน้นได้โดยสะดวก แม้ฉันทิ ภิกษุเหล่าใดเป็นอรหันต์สิ้นอาสวะแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว มีกิจที่ควรทำได้สำเร็จแล้ว ปลงภาระลงแล้ว มีประโยชน์ตนถึงโดยลำดับแล้ว มีสังโยชน์ในภพสิ้นแล้ว พินวิเศษแล้วเพราะรู้ทั่วถึงด้วยอาการอันชอบ ภิกษุเหล่านั้นตัดขวางกระแสน้ำแห่งมารไปถึงฝั่งพระนิพพานได้แล้วโดยสะดวกฉันนั้นเทียวแล

โคเหล่าใดเป็นโคกำลัง คือโคควรฝึก ตัดขวางกระแสน้ำคงคาไปถึงฝั่งปากโน้นได้โดยสะดวกแม้ฉันทิ ภิกษุเหล่าใดเป็นอนาคามีละสังโยชน์ ๕ เบื้องต่ำได้แล้ว คือ เกิดในสุทธาวาสพรหมโลกจักปรินิพพานในที่นั้น เป็นผู้ไม่กลับมาจากโลกนั้น ภิกษุเหล่านั้นตัดขวางกระแสน้ำแห่งมารไป จักถึงฝั่งพระนิพพานได้โดยสะดวกฉันนั้นเทียวแล

โคผู้โคเมียที่รุ่นทั้งหลายได้ตัดขวางกระแสน้ำคงคาไปถึงฝั่งปากโน้นโดยสะดวกแม้ฉันทิ ภิกษุเหล่าใดเป็นสกทาคามีเพราะละสังโยชน์ ๓ ได้ และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง จะมาเกิดในโลกนี้อีกคราวเดียวเท่านั้น จักถึงที่สุดแห่งทุกข์ ภิกษุเหล่านั้นตัดขวางกระแสน้ำแห่งมารไป จักถึงฝั่งพระนิพพานได้โดยสะดวก ฉันนั้นเทียวแล

ลูกโคผอมมีกำลังน้อยตัดขวางกระแสน้ำคงคาไปถึงฝั่งปากโน้นได้โดยสะดวกแม้ฉันทิ ภิกษุเหล่าใดเป็นโสดาบัน เพราะละสังโยชน์ ๓ ได้ มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้อันอริยมรรคกำหนดแน่แล้ว จะตรัสรู้ได้เองในเบื้องหน้า ตัดขวางกระแสน้ำแห่งมารไป จักถึงฝั่งพระนิพพานได้โดยสะดวกฉันนั้นเทียวแล

ลูกโคอ่อนแต่พอเกิดใหม่ในวันนั้น เมื่อลอยไปตามเสียงแม่ได้ ตัดขวางกระแสน้ำคงคาไปถึงฝั่งได้โดยสะดวกแม้ฉันทิ ภิกษุเหล่าใดมีปกติเล่นไปตามธรรม มีปกติเล่นไปตามศรัทธา แม้ภิกษุเหล่านั้นตัดขวางกระแสน้ำแห่งมารไป จักถึงฝั่งพระนิพพานได้โดยสะดวกฉันนั้นเทียวแล

ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตเป็นผู้ฉลาดในโลกนี้ และเป็นผู้ฉลาดในโลกหน้า เป็นผู้ฉลาดในวิภูฏะ ๓ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งมารและมัจจุราช เป็นผู้ฉลาดในวิภูฏะ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งมารและมัจจุราช ชนเหล่าใดจักเชื่อฟังเราตถาคต ชื่อนั้นจักเป็นไป

เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ชนเหล่านั้นสิ้นกาลนาน

พระองค์ตรัสพระสูตรนี้จบแล้ว จึงตรัสนิคมคาถามีเนื้อความว่า โลกนี้
โลกหน้าอันเรตถาคตประกาศไว้ดีแล้ว ประต้อมตนิพพานอันเรตถาคตผู้ตรัสรู้ได้เอง
ผู้รู้ทั่วถึง รู้ยิ่งซึ่งโลกทั้งหมด ทั้งที่มารถึงพร้อมแล้ว ทั้งที่มัจจุราชยังมาไม่ถึง (เรา)
เปิดไว้แล้ว เพื่อให้สัตว์ทั้งหลายถึงพระนิพพานอันเกษม กระแสแห่งมาร เรตถาคต
ปิดแล้ว กำจัดแล้ว ทำให้เหือดแห้งหมดไป ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงมีความ
ปราโมทย์มาก พึงปรารถนาพระนิพพานอันเกษมเถิดฯ

.....

ปฏิบัติตนเทศ

(ฉบับเดิมพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕)

ถาม ท่านนับถือศาสนาอะไร

ตอบ นับถือพระพุทธศาสนา

ถาม ข้าพเจ้าก็ถือพระพุทธศาสนา แต่ยังไม่ทราบละเอียดว่าอะไรเป็นพระพุทธรูปของท่านจงอธิบายในเรื่องราวของพระพุทธรูปให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ ท่านผู้ตรัสรู้ธรรมก่อนผู้อื่น ไม่มีใครเป็นครูเป็นอาจารย์ และสั่งสอนธรรมนั้นแก่สัตว์ทั้งหลาย ท่านนั้นชื่อว่าพระพุทธรูป

ถาม เมื่อตรัสรู้แล้ว ทรงคุณอย่างไรบ้างเล่า พวกเราจึงต้องนับถือ

ตอบ เมื่อท่านไม่รู้จักคุณของพระพุทธรูปแล้ว ท่านนำเอาอะไรมาถือเล่า ข้าพเจ้าเกือบไม่ยากตอบกับท่านหรือท่านแก้งถาม

ถาม ข้าพเจ้าไม่ทราบจริงๆ เป็นแต่ได้ยินพระนามของพระพุทธรูปและคนทั้งหลายเขาพากันเลื่อมใส ข้าพเจ้าก็พลอยเลื่อมใสไปด้วย ไม่ใช่แก้งถาม ขอท่านจงกรุณาอธิบายพุทธคุณให้ข้าพเจ้าเข้าใจ ท่านก็จะได้อุญในส่วนธรรมทานด้วย

ตอบ เมื่อท่านไม่เข้าใจจริงๆ ข้าพเจ้าจะพรรณนาคุณของพระพุทธรูปให้ท่านเข้าใจโดยย่อ เพราะว่าคุณของพระพุทธรูปนั้นมากไม่มีที่สุด เหลือที่จะพรรณนาแต่ถ้าย่อเข้า ก็มี ๓ ประการคือ

๑. พระปัญญาคุณ เพราะพระองค์ตรัสรู้ธรรมอย่างเยี่ยม มีอริยสัจ ๔ และปฏิจกสมุปบาท เป็นต้น จึงได้ทรงพระนามว่า สมมาสมพุทโธ ผู้ตรัสรู้เองชอบแล้ว

๒. พระปริสุทธิคุณ เพราะพระองค์ไกลจากกิเลส มีพระสันดานบริสุทธิ์ เช่น ลาก ยศ สรรเสริญ สุขเกิดขึ้น ควรจะเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัสยินดี ก็ทรงทราบว่าเป็น

โลกธรรมฝ่ายดีทั้ง ๔ อย่างนั้น ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา โสมนัสยินดีเพราะโลกธรรมที่ดีทั้ง ๔ อย่างนั้นไม่เกิดขึ้นครอบงำทำพระหฤทัยของพระองค์ให้ผันแปรไปได้ หรือความเสื่อมลาภ เสื่อมยศ นินทา ทุกข์เกิดขึ้น ควรจะเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัสเสียใจ ก็ทรงทราบว่าโลกธรรมฝ่ายข้างไม่ดีทั้ง ๔ นั้น ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา โทมนัสเสียใจเพราะโลกธรรมฝ่ายข้างไม่ดีทั้ง ๔ อย่างนั้น ไม่เกิดขึ้นครอบงำทำพระหฤทัยของพระองค์ให้ผันแปรไปได้ และพระสารีบุตรได้เคยแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ให้ทราบพระคุณของพระผู้มีพระภาคเจ้า นั่น คือ ฉฬังคุเบกขา ๖ ความสังเขปว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า นั้น ก็มีอายตนะ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เหมือนอย่างเราทั้งหลายนี้แหละ พระองค์ก็ได้ทอดพระเนตรเห็นรูปารมณฺ์ รู้จักรูปที่ดีและไม่ดี และได้ทรงสดับ สัททารมณฺ์ รู้จักเสียงที่ดีและไม่ดี และได้ทรงสดุดมคันธารมณฺ์ รู้จักกลิ่นที่ดีและไม่ดี และได้เสวยพระกระยาหาร รู้จักรสที่ดี และไม่ดี และได้ทรงกระทบโผฏฐัพพารมณฺ์ รู้จักกายสัมผัสที่ดีและไม่ดี และได้ทรงทราบ ธัมมารมณฺ์ อารมณฺ์ของใจที่ดีและไม่ดี อารมณฺ์ ๖ ส่วนที่ดีควรจะเป็นที่ตั้งแห่งความยินดี อารมณฺ์ ๖ ส่วนที่ไม่ดีจะเป็นที่ตั้งแห่งความยินร้าย พระองค์ก็ไม่ทรงยินดียินร้าย พระหฤทัยเฉยเป็นกลางด้วย ฉฬังคุเบกขา จึงได้ทรงพระนามว่า อรหํ ผู้ไกลจากกิเลส ผู้ควรรับบูชาสักการะเคารพ นับถือของโลก

๓. พระกรุณาคุณที่พระองค์ทรงแสดงธรรมสั่งสอน โดยไม่เห็นแก่ความเหนื่อยยากลำบาก และไม่ได้ทรงมุ่งหวังต่อลาภสักการะ ทรงสอนไม่เลือกหน้าว่า กษัตริย์ พราหมณ์ เศรษฐี คฤหบดี หรือคนยากจนเข็ญใจ ผู้ใหญ่และเด็ก ตลอดถึง เทวดา อินทร์ พรหม พระองค์มีพระหฤทัยประกอบด้วยพระมหากรุณาแผ่ไปในหมู่สัตว์ไม่มีประมาณ แม้ที่สุดอยู่ในที่ไกลๆ ก็อุตสาหะเสด็จไปสอน พระองค์ทรงบำเพ็ญพุทธกิจ ๕ อย่าง จนตลอดดับขันธปรินิพพาน พุทธกิจ ๕ อย่างนั้น คือ

๑. ปุพฺพณฺุเห ปิณฺุทปาตณฺุจ เวลาเช้าบิณฑบาต
๒. สายณฺุเห ธมฺมเทศนํ เวลาเย็นทรงแสดงธรรม
๓. ปโทเส ภิกฺขุโหวาทํ เวลาค่ำประทานโอวาทแก่ภิกษุ
๔. อทฺตมรตฺเต เทวปณฺุหนํ เวลาเที่ยงคืนพยากรณ์ปัญหาแก่เทวดา

๕. ปจฺจุเสว คเต กาเล เวลาใกล้รุ่งทอดพระเนตรสัตว์
 ภพฺพาทพฺเพ วิโลกนํ ที่ควรตรัสรู้และไม่ควรตรัสรู้
 เอเต ปญฺจวิธํ กิจฺเจ พระพุทธเจ้าเป็นมุนีผู้ประเสริฐ
 วิโสเธติ มุนิปุํคโว ได้ทรงยังกิจ ๕ อย่างนี้ให้หมดจด

ตั้งนี้จึงได้ทรงพระนามว่า สตฺถา เทวมานุสฺสานํ พระองค์เป็นครูสั่งสอนของ
 เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

ถาม ข้าพเจ้าได้ฟังคำอธิบายพระคุณ ๓ ประการ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่
 รู้สึกปีติยินดีเลื่อมใส ควรไหว้ ควรบูชา แต่เดิมข้าพเจ้าไม่เข้าใจในพระพุทธรูปของ
 พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ถึงเวลาไหว้พระสาวกมนต์ก็ไม่ได้เกิดความเลื่อมใสเหมือนอย่าง
 ได้ฟังคำอธิบายในวันนี้

ตอบ ถูกแล้ว ผู้ที่ไม่รู้จักเรื่องราวของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่นั้น แม้ถึงจะกราบ
 ไหว้ไป ก็ดำเนินใจไปตามพุทธรูปไม่ถูก จึงไม่เกิดความเลื่อมใส

ถาม เมื่อทราบพระคุณของพระผู้มีพระภาคเจ้าอย่างนี้แล้ว วิธีที่จะถึงพระองค์เป็น
 สรรณะที่พึ่งนั้น จะถึงอย่างไร

ตอบ วิธีถึงนั้นมี ๓ ชั้น ถ้ากราบไหว้ก็ถึงด้วยกาย ถ้าพรรณนาพุทธรูปคุณมีบท
 อิติปิโสเป็นต้น ก็ถึงด้วยวาจา ถ้าระลึกพระพุทธรูปคุณตามบทอิติปิโส หรือพระคุณ
 ๓ ประการที่ได้อธิบายมาแล้วก็ถึงด้วยใจ นี้แลเรียกว่าถึงพระพุทธรูปเจ้า

ถาม ผู้ที่ถึงพระพุทธรูปเจ้าว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึกนั้นก็มามากคนด้วยกัน แต่การเห็นคุณ
 ของพระพุทธรูปเจ้าจะเท่ากันหรือไม่เท่ากัน

ตอบ ไม่เท่ากัน ใครประพฤติปฏิบัติหน่อยก็เห็นคุณน้อย ประพฤติปฏิบัติ
 มากก็เห็นคุณมาก เพราะพระองค์ตรัสไว้ว่า โย ธมฺมํ ปสฺสตี โส มํ ปสฺสตี
 ผู้ใดเห็นธรรมผู้หนึ่ง ชื่อว่าเห็นเราดังนี้

ถาม วิธีบูชาพระผู้มีพระภาคเจ้าที่นี้ มีกี่อย่าง

ตอบ มี ๒ อย่าง คือ บูชาสักการะด้วยดอกไม้ธูปเทียน เป็นต้น ชื่อว่า ฮามิสฺสบูชา
 การประพฤติปฏิบัติทำตนของตนให้เป็นผู้มีศีล สมาธิ ปัญญา ชื่อว่า ปฏิบัติบูชา
 พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญปฏิบัติบูชาว่า ประเสริฐกว่าฮามิสฺสบูชา

ถาม เช่นนั้นพระพุทธประสงค์ ทรงมุ่งให้พุทธบริษัทตั้งใจประพฤติปฏิบัติในสิกขา ๓ ให้บริบูรณ์อย่างนั้นหรือ

ตอบ ถูกแล้ว

ถาม พระธรรมนั้นมีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง

ตอบ พระธรรมนั้นมี ๓ อย่าง คือ ปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ พระธรรมคือคำสอน ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ ประกาศข้อปฏิบัติคือ ศีล สมาธิ ปัญญา ที่ต้องศึกษาเล่าเรียน และแนะนำให้ประพฤติปฏิบัติ นี้แหละเรียกว่า พระปริยัติธรรม เมื่อผู้ศึกษาปริยัติธรรม เข้าใจได้ความในคำสอนทั้งหลายชัดเจนดีแล้ว ก็นำคำสอนนั้นมาประพฤติปฏิบัติ ทำศีล สมาธิ ปัญญา ให้มีขึ้นในตน เรียกว่า ปฏิบัติธรรม เมื่อปฏิบัติธรรม คือ ศีล สมาธิ ปัญญา แก่กล้าบริบูรณ์ขึ้นแล้วก็ถึงซึ่งมรรคและผล ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน นี้แหละชื่อว่า ปฏิเวธธรรม เพราะฉะนั้น ปริยัติธรรม ปฏิบัติธรรม ปฏิเวธธรรม ๓ อย่างนี้ จึงชื่อว่า พระธรรม เพราะเกี่ยวเนื่องกัน

ถาม วิธีที่จะถึงพระธรรม และเห็นคุณพระธรรมนั้น จะทำอย่างไรดี เพราะว่าพระธรรมนั้นเป็นธัมมาธิฐานส่วนตัว ไม่เกี่ยวข้องบุคคลาธิฐาน เหมือนอย่างพระพุทธหรือพระสงฆ์

ตอบ วิธีถึงพระธรรมนั้น คือ ถึงโดยปริยัติ เพราะได้ฟังคำสอนทั้งหลายที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้นั้นมีมากมายหลายประการ ล้วนแต่เป็นนियานิกธรรม นำผู้ปฏิบัติให้ออกจากทุกข์ได้ เกิดความเลื่อมใสในคำสอนและเคารพนับถือนี้เรียกว่าถึงขั้นปริยัติ เมื่อได้นำคำสอนมาประพฤติปฏิบัติก็ได้รับความสงบระงับร่มเย็นเป็นสุข นี้เรียกว่า ถึงขั้นปฏิบัติ เมื่ออริยมรรคเกิดขึ้นฆ่าสังโยชน์ธรรมเบื้องต่ำเบื้องบนให้หมดไป ตามกำลังแห่งข้อปฏิบัติ นี้เรียกว่าถึงขั้นปฏิเวธ

ส่วนการเห็นคุณพระธรรมนั้น ถ้าศึกษาอยู่เพียงปริยัติก็เห็นคุณในขั้นปริยัติ เมื่อมาประพฤติปฏิบัติอยู่ในขั้นศีล ก็จะเห็นคุณได้ในขั้นศีล ถ้าปฏิบัติให้ถึงสมาธิ ก็จะเห็นคุณในขั้นสมาธิ หรือปฏิบัติให้ถึงปัญญา ก็จะเห็นคุณได้ในขั้นปัญญา เพราะฉะนั้น การเห็นคุณในศีล สมาธิ ปัญญา นี้เรียกว่าเห็นคุณในขั้นปฏิบัติ ส่วนปฏิเวธธรรมนั้น ท่านผู้บรรลุโสดาปัตติผล หรือสกทาคามีผล และอนาคามีผล

หรือบรรลอรหัตตผล ก็จะได้เห็นคุณในปฏิเวธธรรมตามผลที่ท่านได้บรรลุ นั่นแหละ ที่เรียกว่าเห็นคุณในชั้นปฏิเวธ

ถาม ในส่วนพระธรรม และการถึงพระธรรมและเห็นคุณพระธรรมเป็น ๓ ชั้นด้วยกันนั้น ข้าพเจ้าเข้าใจได้ความแจ่มแจ้งดีแล้ว แต่ส่วนพระสงฆ์ยังไม่เข้าใจ ขอท่านจงอธิบายในส่วนสังฆคุณให้ข้าพเจ้าเข้าใจ จะได้เกิดความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย

ตอบ พระสงฆ์หมู่ผู้ฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า คือภิกษุที่บวชในพระศาสนา แต่ยังไม่ได้บรรลุมรรคและผล ชื่อว่าสมมติสงฆ์จำพวกหนึ่ง และพระอริยสาวกที่ได้บรรลุเสขคุณแล้ว คือพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี ๓ จำพวกนี้เป็นพระเสขบุคคล และพระอเสขบุคคล พระอรหันต์ จำพวกหนึ่งรวมเป็น ๔ จำพวกด้วยกัน แม้จะเป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิต สตรี บุรุษ เทวดา อินทร์ พรหมก็ดี เหล่านี้เป็นพระอริยสงฆ์ สมมติสงฆ์ และพระอริยสงฆ์ หมู่ผู้ฟังคำสั่งสอน ๒ จำพวก ชื่อว่า พระสงฆ์

ถาม เมื่อพระอริยสงฆ์ทรงคุณดั่งที่ท่านได้บรรยายมานี้ นั่นก็เป็นส่วนความดีของพระอริยสงฆ์วิธีที่จะถึงพระอริยสงฆ์นั้นจะถึงได้อย่างไร เพราะว่าเราไม่ได้เห็นพระอริยเจ้าหรือเห็นเข้าไม่รู้จัก และวิธีที่จะเห็นคุณของพระอริยนั้นจะเห็นได้อย่างไร เพราะว่าเราไม่ได้เป็นพระอริยเจ้า จะต้องมีเครื่องวัดให้เราารู้ได้ว่าพระอริยสงฆ์ทรงคุณอย่างนี้

ตอบ วิธีที่จะถึงพระสงฆ์ ก็หม่อมใจไหวกราบและระลึกถึงพระอริยเจ้าเหล่านี้ ชื่อว่าถึงพระสงฆ์ แต่การที่จะเห็นคุณหรือรู้จักพระอริยสงฆ์นั้นรู้ได้ยาก จะต้องประพฤติปฏิบัติเจริญ ศีล สมาธิ ปัญญา ให้บริบูรณ์ขึ้นในตน ละสังโยชน์ธรรม เบื้องต่ำหรือเบื้องบน คือสังโยชน์ ๓ หรือสังโยชน์ ๕ หรือสังโยชน์ ๑๐ ให้หมดไปจากสันดาน จะรู้ได้ว่าพระอริยสงฆ์ชั้นนั้นทรงคุณค่าอย่างนั้นและพระอริยสงฆ์เป็นตัวอย่างที่ดีให้ผู้ปฏิบัติ ประพฤติตามเพื่อที่จะเป็นเช่นท่านบ้าง

ถาม รวมความที่ท่านได้อธิบายให้ข้าพเจ้าฟังคือ พระพุทธท่านผู้ตรัสรู้ธรรมก่อนผู้อื่น และพระธรรมคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่ได้ตรัสรู้แล้ว และนำออกมาสั่งสอน พระสงฆ์คือหมู่ผู้ฟังคำสั่งสอน และประพฤติปฏิบัติทำตนให้เป็นพระอริยบุคคล ตามผลที่ท่านได้บรรลุ นั่นแหละ นี้เรียกว่า รัตนะทั้ง ๓ ไข่มุม

ตอบ ถูกแล้ว

ถาม วิธีถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ตามที่ท่านอธิบายให้ข้าพเจ้าฟัง นี้เรียกว่า ถึงไตรสรณคมน์ใช่ไหม

ตอบ ถูกแล้ว

ถาม การเห็นคุณพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์นั้นต้องเห็นตามขั้นของผู้ปฏิบัติใช่ไหม

ตอบ ถูกแล้ว ท่านเข้าใจได้ความในเรื่องราวของพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ รวดเร็วแจ่มแจ้งดีจริง ข้าพเจ้าขออนุโมทนาความเชื่อและความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยของท่านด้วย

ถาม วิธีบูชาด้วยดอกไม้รูปเทียน และไหว้พระสวดมนต์ เช่น ทำวัตรเช้าค่ำและสวดมนต์อื่นๆ ที่เป็นพระสูตรพุทธภาษิต จะมีเป็นอามิสบูชาไปหมดหรือ เพราะไม่ใช่ศีล สมาธิ ปัญญา

ตอบ อย่าเข้าใจให้ผิดว่าไม่ใช่สิกขา ๓ เช่น เวลาไหว้พระ กราบพระ นั้นเป็นสมุทกมมุนโต ที่พรรณนาพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ นั้นเป็นสมุทวาจา ควรสงเคราะห์เข้าในกองศีล ส่วนใจที่ระลึกพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ ควรสงเคราะห์เข้าในกองสมาธิ ส่วนทำวัตรเช้าที่พรรณนาด้วยเรื่องชั้น ๕ ว่าเป็นอนิจจัง หรือ อนัตตา และสวดมนต์ พระสูตรอื่นๆ ที่มีไตรลักษณ์อยู่ในสูตรนั้น เวลาที่สวดไป ใจก็กำหนดตามเถิด ความเห็นชัดว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์หรือเป็นอนัตตา ในเวลาที่สวดอยู่นั้น ควรสงเคราะห์เข้าในกองปัญญา ก็พอครบสิกขา ๓ ตามแบบปฏิบัติบูชา ส่วนดอกไม้ รูปเทียน และภาชนะที่ใส่ดอกไม้วางอยู่หน้าพระพุทธรูป ก็เป็นอามิสบูชา ข้าพเจ้าแยกเป็น ๒ ส่วนให้ท่านฟังนี้ ขอท่านจงจำไว้จะได้ไม่เห็นผิดว่า การไหว้พระสวดมนต์เป็นอามิสบูชา

ถาม ข้าพเจ้าเคยฟังมาว่า สมุทวาจา (สัมมะวาจา) เว้นจากวจีทุจริต ๔ สมุทกมมุนโต (สัมมากัมมันโต) เว้นจากกายทุจริต ๓ นี่ทำไมการไหว้พระสวดมนต์จึงเป็นสมุทวาจา สมุทกมมุนโต (สัมมาวาจา สัมมากัมมันโต) ด้วยเล่า

ตอบ กิจในศาสนามี ๒ อย่างคือ ปหานะอย่างหนึ่ง ภาวนาอย่างหนึ่ง ส่วนการละวจีทุจริต ๔ หรือกายทุจริต ๓ นั้นเป็นส่วนปหานะ สมด้วยพุทธภาษิตใน

พุทธวรรคธรรมบทว่า สพุพปาปสฺส อกรรม (สัพพะ ปาปัสสะ อะกะระนัง) ความไม่ทำบาปทั้งปวง ฝ่ายการไหว้พระสวดมนต์ หรือการรำลึกถึงคุณพระรัตนตรัย และเกิดความเห็นชอบในธรรมทั้งหลายที่สวดอยู่นั้น เป็นส่วนภาวนา สมด้วยพระพุทธภาษิตว่า กุสลสฺสุปฺป สมฺปทา (กุสละสฺสุปะ สะมฺปะทา) ความทำกุศลให้สมบูรณ์

ถาม ในพุทธกิจข้อ ๕ ที่ว่าเวลาใกล้รุ่งทอดพระเนตรสัตว์ที่ควรตรัสรู้และไม่ควรตรัสรู้ ท่านทรงทราบด้วยพระญาณหรือ จึงได้ทรงแสดงธรรมตามควรแก่อัชฌาศัยของสัตว์

ตอบ ถูกลแล้ว พระพุทธเจ้าท่านบริบูรณ์ด้วยทศพล ญาณ ๑๐ แลเวสารัชชญาณ ๔ (เวสารัชช = ความเป็นผู้กล้าหาญ ความกล้ากล้า)

ถาม ทศพลญาณ ๑๐ นั้น คืออะไรบ้าง

ตอบ คือ ๑. ฐานาฐานญาณ ปรีชากำหนดรู้ฐานะ คือเหตุที่ควรเป็นได้และอฐานะ คือไม่ใช่เหตุที่ควรเป็นได้ เช่น ปุถุชนแม้ถึงสรณะแล้วและกลับกลายเป็นอุทิสศาดอื่น หรือทำอนันตริยธรรม ๔ ได้ ส่วนพระอริยสาวกตั้งแต่พระโสดาบันแล้วไป ไม่ใช่ฐานะที่จะอุทิสศาดอื่น และไม่ทำอนันตริยกรรม ๕ ได้

๒. กัมมวิปากญาณ ปรีชากำหนดรู้ผลแห่งกรรม เช่น ฤๅษีทั้งหลายผู้บรรลุมหาบัตติและทิพยจักขุ ได้เห็นสัตว์ทั้งหลายทำบาปไปเกิดในสุคติ สัตว์ทั้งหลายที่ทำบุญไปเกิดในทุคติก็สำคัญว่าผู้ที่ทำบาปก็ไปสุคติได้ ผู้ที่ทำบุญก็ไปทุคติได้ เพราะไม่มีกัมมวิปากญาณ ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นมีกรรมวิปากญาณ ทรงทราบว่า สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น แม้ประพตีสัจจัต แต่ก็ได้ทำอนันตริยกรรม ๕ เวลาตายมีใจเป็นกุศลก็ไปสุคติได้ และสัตว์ทั้งหลายที่ประพตีสัจจัต เป็นแต่กามาวจรกุศล ไม่ได้บรรลुरुูปฌานหรืออรูปปฌาน และไม่ได้บรรลูลอกุตตรธรรม เวลาตายมีใจเศร้าหมอง ก็ต้องไปทุคติ

๓. สัพพัตถคามินี ปฏิปทาญาณ ปรีชากำหนดรู้ทางไปสู่ภูมิทั้งปวง ทรงทราบว่าสัตว์ทั้งหลายประพตีสัจจัตด้วยกาย วาจา ใจ เป็นทางไปอบายและสัตว์ที่ประพตีสัจจัตด้วยกาย วาจา ใจ เป็นกามาวจรกุศล เป็นทางให้ไปสวรรค์หรือบรรลुरुูปฌานเป็นทางที่จะให้ไปเกิดในรูปภพ และบรรลुरुูปฌานเป็นทางที่

จะให้ไปเกิดในอรุณภาพ หรือผู้ที่ดำเนินในองค์มรรค ๘ เป็นทางไปยังพระนิพพาน

๔. นานาธาตุญาณ ปรีชากำหนดรู้ธาตุต่าง ๆ

๕. นานาธิมุตติกญาณ ปรีชากำหนดรู้ธิมุตติ คืออหยาตย์ของสัตว์ว่าพวกนี้เป็นที่นาธิมุตติพอใจทำบาปกรรมต่ำช้าสัตว์จำนวนนี้เป็นปณิธาธิมุตติพอใจในกัลยาณคุณ การบุญที่ประณีต

๖. อินทริยปโรปริยัตตญาณ ปรีชากำหนดรู้ว่าสัตว์จำพวกนี้มีศรัทธา วิริยะ สติ สมာธิ ปัญญาแก่กล้าควรจะตรัสรู้ สัตว์จำพวกนี้อินทริยอ่อนยังไม่ควรจะตรัสรู้

๗. ฌานาทิสังกิเลสาทิญาณ ปรีชาทรงทราบธรรมเป็นเครื่องเศร้าหมองของฌาน เป็นต้น

๘. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ปรีชากำหนดรู้ระลึกชาติได้

๙. จุตูปปาตญาณ ปรีชากำหนดรู้จุดและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลาย ผู้เป็นต่างๆ กันโดยกรรม

๑๐. อาสวักขยญาณ ปรีชารู้จักทำอาสวะให้สิ้นด้วยเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ

ถาม เวสัชชาญาณ ๔ ประการนั้น คืออะไรบ้าง

ตอบ ๑. สมุมาสมพุทฺโธ พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ไม่มีใครเป็นครูเป็นอาจารย์สั่งสอน และไม่มีใครจะคัดค้านได้ว่า พระองค์ไม่ได้ตรัสรู้

๒. ซีณาสโว พระองค์สิ้นอาสวะแล้ว คือละกิเลสกับवासนาได้ ไม่มีใครจะคัดค้านได้ว่า พระองค์ยังไม่สิ้นกิเลส (वासนา = บุญหรือบาปที่ได้อบรมมา จรรยาที่ประพฤติจนชิน ความรู้ความประพฤติติดมาจากชาติก่อน)

๓. พระองค์ทรงทราบด้วยพระญาณแสดงว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอันตรายแก่สวรรม์มรรคผล นิพพาน ไม่มีใครคัดค้านได้ว่าไม่เป็นอันตราย

๔. ทรงแสดงธรรมเป็นนียยานิกธรรม (นียยานิกะ = เป็นเครื่องนำสัตว์ออกไปจากกองทุกข์) นำผู้ปฏิบัติออกจากทุกข์ได้ ไม่มีใครจะคัดค้านได้ว่าไม่เป็นนียยานิกธรรม เพราะฉะนั้นพระองค์ทรงพิจารณาไม่เห็นว่ามีใครจะมาคัดค้านในความตรัสรู้และสิ้น

กิเลส และทรงแสดงธรรมของพระองค์ได้ จึงเป็นผู้แก้สลักในธรรมทั้งหลาย เช่นทรงแสดงธรรมหรือตอบปัญหาในเวลามีผู้มาทูลถาม นี่แหละชื่อว่าเวสัชชญาณ ๔ ประการ

ถาม นำเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น สมควรเป็นศาสนา ไม่มีศาสนาอื่น จะยิ่งกว่า

ตอบ ถูกแล้ว เมื่อเรารู้ได้อย่างนี้ว่า เราได้ครูผู้ประเสริฐ ผิดกับครูของใครๆ ในโลก เราก็ควรจะประพฤติปฏิบัติให้เป็นศิษย์สาวกที่ดี จะได้สมกับคราวที่เราได้ เกิดเป็นมนุษย์พบพระพุทธศาสนา และได้ถึงสรณะว่าพระองค์เป็นที่พึ่งที่ระลึกนั้น แม้พระองค์ปรินิพพานแล้ว แต่คำสอนทั้งหลายยังมีอยู่ เมื่อเราได้สดับแล้วฝึกใจไป ตามคำสอน ก็พอจะประพฤติปฏิบัติทำตนให้พ้นทุกข์ได้ ดังพระพุทธภาษิตที่ ทรงแสดงไว้ว่า

กัจฉ โฉ มนุสฺสปฏิลาโก การได้อัตตภาพเป็นมนุษย์เป็นของยาก

กัจฉ มจฺจาน ชีวิตํ ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายเป็นการยาก

กัจฉ สทฺธมฺมสฺสวณํ ความได้ฟังซึ่งพระสัทธรรมเป็นการยาก

กัจฉ พุทฺธานมฺบุปฺปาโท ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นการยาก

ถาม ที่ว่าถึงพระธรรมชั้นปฏิเวธ คำที่ว่าอริยมรรคเกิดขึ้น มาสังโยชน์ธรรมเบื้องต่ำ หรือเบื้องบนให้หมดไป ตามกำลังแห่งข้อปฏิบัตินั้น ข้าพเจ้ายังไม่เข้าใจว่าใครเป็นคนฆ่ากิเลส เพราะวิธีเจริญวิปัสสนาก็ต้องแยกเป็นขั้น ๕ และอายตนะ ๖ ธาตุ ๖ หรือนามรูป ให้เห็นว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่มีตัวตนคนสัตว์ เมื่อเป็นเช่นนี้ใครจะฆ่ากิเลส

ตอบ ถ้าเห็นเป็นตัวตนคนสัตว์ไปหมดก็ฆ่ากิเลสไม่ได้

ถาม ก็เช่นนั้นที่ว่าอริยมรรคเกิดขึ้น มาสังโยชน์ธรรมเบื้องต่ำหรือเบื้องบนนั้น ฆ่าอย่างไร ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ สมฺมาทิฏฺฐิ ความเห็นชอบ ก็ฆ่า มิจฺฉาทิฏฺฐิ ความเห็นผิด

สมฺมาสงฺกปฺโป ความดำริชอบ ก็ฆ่า มิจฺฉาสงฺกปฺปะ ความดำริผิด

สมฺมาวาจา เจรจาชอบ ก็ฆ่า มิจฺฉาวาจา เจรจาผิด

สมุมากมฺมฺนุโต การงานชอบ ก็ฆ่า มิจฉากัมมัตตะ การงานผิด
 สมุมาอาชีโว ความเลี้ยงชีวิตชอบ ก็ฆ่า มิจฉาอาชีวะ ความเลี้ยงชีวิตผิด
 สมุมาวายาโม ความพยายามชอบ ก็ฆ่า มิจฉาวายามะ ความพยายามผิด
 สมุมาสติ ความระลึกชอบ ก็ฆ่า มิจฉาสติ ความระลึกผิด
 สมุมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ ก็ฆ่า มิจฉาสมาธิ ความตั้งใจผิด

ถาม ข้าพเจ้าถามถึงอริยมรรคที่เกิดขึ้น ฆ่าสังโยชน์ธรรมเบื้องต่ำหรือเบื้องบน ให้หมดไปตามกำลังแห่งข้อปฏิบัติ ท่านกลับมาตอบว่า องค์มรรคทั้ง ๘ ซึ่งเป็นสัมมาปฏิบัติตามฆ่ามิจฉาปฏิบัติ ๘ อย่างให้ข้าพเจ้าฟังจึงไม่เข้าใจ เพราะไม่ใช่ฆ่าสังโยชน์ที่ข้าพเจ้าถาม ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ จะได้ตรงกับคำถาม

ตอบ ก็ท่านถามว่าใครเป็นคนฆ่ากิเลส ข้าพเจ้าหาคนฆ่ากิเลสให้ท่านไม่ได้ จึงต้องตอบไปอย่างนั้น เพราะว่าองค์มรรคทั้ง ๘ เป็นธัมมาธิฐาน ส่วนเดียวไม่เกี่ยวข้องกับบุคคลาธิฐาน

ถาม ข้าพเจ้าเข้าใจผิด เพราะเห็นว่าต้องมีคนปฏิบัติจึงฆ่ากิเลสได้ ก็ถามไปอย่างนั้น เพราะข้าพเจ้าเห็นเป็นตัวตนคนสัตว์อยู่เสมอ เวลาที่ทำความดีก็คิดว่าเราเป็นคนดี เวลาที่ทำความชั่ว ก็เห็นว่าเราเป็นคนชั่ว ขอท่านจงอธิบายสังโยชน์ ๑๐ ให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ สังโยชน์ ๑๐ นั้น คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ พยาบาท นี่เป็นสังโยชน์เบื้องต่ำ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา นี่เป็น สังโยชน์เบื้องบน

ถาม สักกายทิฏฐิ คืออะไร

ตอบ ก็ที่ท่านเห็นว่าเป็นตัวตนคนสัตว์ หรือเที่ยงสุขนั้นแหละ เป็นสักกายทิฏฐิ คือเห็นผิดจากความจริง

ถาม ความเห็นผิดนั้นจะมีสักกี่ขั้น

ตอบ มี ๓ ขั้น

ถาม ชั้นไหนบ้าง

ตอบ ความเห็นผิดในอกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นมโนกรรมฝ่ายบาปนั้นอย่างหนึ่ง

ต้องละด้วยสัมมาทิฐิ ในมโนกรรมกุศลกรรมบถ ๑๐ นี่เป็นส่วนโลกีย์ ส่วนสัkkายทิฐินั้นเป็นสังโยชน์เบื้องต่ำที่พระโสดาบันละได้ นี่เป็นโลกุตตระ ส่วนอตตานุทิฐินั้นเป็นสังโยชน์เบื้องบนที่พระอรหันต์ละได้ เช่น พระโมฆราช มีมาโนโสฬสปัญหาที่ ๑๕ แม้พระอรหันต์ทั้งหลาย ท่านก็ละได้ทุกๆ องค์

ถาม เช่นนั้นผู้ปฏิบัติที่ละความเห็นผิด ๓ ชั้นนั้นได้ ส่วนสังโยชน์อื่นๆ ก็หมดไปด้วยหรือ เพราะเป็นพระอรหันต์แล้ว

ตอบ ถูกแล้ว ถ้าความเห็นผิด ๓ ชั้นนั้นหมด สังโยชน์ธรรมเบื้องต่ำและเบื้องบน ก็เหลืออยู่ไม่ได้ ต้องหมดไปตามกัน

ถาม สัkkายทิฐิ กับ อตตานุทิฐินั้น จะต่างกันอย่างไร

ตอบ ความเห็นว่าปัญจขันธ์เป็นของเที่ยงสุข ตัวตนแก่นสารหรือเป็นสุขะสวยงาม ที่เรียกว่าทิฐิวิปลาส นี่แหละเป็นสัkkายทิฐิ ส่วนอตตานุทิฐินั้น ความเห็นปัญจขันธ์ว่าเป็นเรา นี่แหละเป็นอตตานุทิฐิ เพราะฉะนั้นจึงต่างกัน

ถาม ความเห็นผิด ๓ ชั้น ดังที่ท่านอธิบายให้ข้าพเจ้าฟังนี้ ดูเป็นของน่ากลัว น่าหนักใจในการที่จะละ

ตอบ ไม่ควรกลัว ไม่ควรหนักใจ เพราะธรรมทั้งหลายที่เป็นคู่ปรับสำหรับกันและกัน พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงไว้แล้ว

ถาม ธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้นั้นมีมากมายหลายอย่าง ข้าพเจ้าไม่เข้าใจ ไม่ทราบว่าจะได้ธรรมอย่างไรมาเป็นคู่ปรับ สำหรับละความเห็นผิด ๓ ชั้น ดังที่ท่านได้บรรยายให้ข้าพเจ้าฟังนี้

ตอบ ความเห็นชอบว่า มารดาบิดาที่เป็นผู้ก่อเกิด และได้เลี้ยงดูเรามากกว่าจะโตใหญ่ ท่านก็ได้รับความลำบากเป็นอันมาก และมีใจเป็นห่วงดูแลพิทักษ์รักษา ประกอบด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เป็นพรหมของบุตร จึงเป็นผู้มีคุณอย่างยิ่ง และได้ความเห็นชอบตามพระพุทธานุภาพที่ตรัสตอบสุภมาณพที่ทูลถามความสังเขปว่า

สัตว์ทั้งหลายทำไมจึงต่างกัน บางพวกอายุยืน โรคน้อย ผิพรรณผ่องใส ดงงาม มีอำนาจวาสนามาก บริบูรณ์ด้วยสมบัติ เกิดในชาติตระกูลสูง และมีปัญญา

เฉลียวฉลาด

ตรัสตอบว่า เหล่านี้เป็นผลของกุศลกรรมสงฆ์ และบางพวกอายุสั้นโรครุมมาก ผิดพรหมแล้วไม่งาม ไม่มีอำนาจวาสนา ยากจนไร้ทรัพย์ เกิดในชาติตระกูลต่ำ โง่เขลาไม่มีปัญญา เหล่านี้เป็นผลของอกุศลกรรมสงฆ์ และทรงแสดงกรรมที่สัตว์ทำทั้งดีและชั่ว ๑๔ อย่างให้ตรงกับผลที่ตนได้รับความเห็นชอบเหล่านี้ เป็นสัมมาทิฏฐิในกุศลกรรมบถ ๑๐ จึงเป็นคู่ปรับสำหรับละความเห็นผิดในอกุศลกรรมบถ ๑๐ นี้เป็นส่วนโลกียกุศล

ถาม ความเห็นชอบในกุศลกรรมบถ ๑๐ จะกลับไปเห็นผิดเป็นอย่างไรได้ไหม

ตอบ ไปเห็นผิดอีกก็ได้ เพราะธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายโลกียกุศลเป็นกุปปธรรมกำเริบได้ (กุปปธรรม = ผู้มีธรรมที่ยังกำเริบได้ หมายถึง ผู้ที่ได้สมาบัติแล้วแต่ยังไม่ชำนาญอาจเสื่อมได้) เพราะฉะนั้นศรัทธาความเชื่อกรรม เชื่อผล และเชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของๆ ตน หรือความเชื่อความเลื่อมใสในพระตถาคต จึงเป็นจลลัทธิ มีความกำเริบได้ คือบางครั้งก็เชื่อ บางคราวก็ไม่เชื่อ เพราะเนื่องมาจากสัมมาทิฏฐิ ที่เป็นโลกีย์นี้เอง จึงมีฐานะที่จะอุทิศศรัทธาอื่น หรือทำกรรมอันหนักคือ อนันตริยกรรม ๕ ได้ เช่น ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าพระอรหันต์ และทำโลหิตุปบาท คือ ทำร้ายพระพุทธเจ้า ให้ห้อพระโลหิต และสังฆเภท ยังสงฆ์ให้แตกจากกัน สมัยใดที่เสพบัณฑิตก็ทำกรรม เป็นบุญ สมัยใดที่เสพคนพาลก็ทำกรรมเป็นบาป เช่น พญาวาตาคัศฎุ เสพเทวทัตต์ ก็ทำอนันตริยกรรมได้ ภายหลังมาได้ความเชื่อความเลื่อมใสในพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และถึงไตรสรณคมน์ แต่เพราะทำอนันตริยกรรม คือ ปิตৃฆาตเสียแล้ว จึงปิดคุณสมบัติมรรคผลของตนเสีย

ถาม สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบในกุศลกรรมบถ ๑๐ ที่เป็นโลกียกุศลก็ยิ่งดีกว่า มิจฉาทิฏฐิ เพราะเป็นฝ่ายกุศลเป็นทางไปสุคติ แต่ถึงเช่นนั้นก็ไม่น่าอู่นใจที่กลับไปกลับมา เพราะเป็นกุปปธรรม

ตอบ ถูกแล้ว

ถาม ข้าพเจ้านึกถึงตัวแล้วน่าสลดใจ เข้าวัดทำบุญมานานแล้ว ข้อปฏิบัติที่เป็นโลกีย์อายุก็แก่ลงไป ความตายก็ใกล้เข้ามา ขอท่านจงแนะนำในธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอกุศล

และธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายกุศลให้ข้าพเจ้าฟังบ้าง

ตอบ ที่ท่านปรารถนาเช่นนี้ก็ดีแล้ว จะได้ไม่ประมาท ปรารถนาความเพียรให้มากขึ้น และท่านจงนึกถึงธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอกุศลมาเทียบกันเข้ากับธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายกุศลว่าอย่างไรจะดีกว่ากัน และจงตั้งใจละธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอกุศล และตั้งใจเจริญกุศลให้มากขึ้น

ถาม ข้าพเจ้าไม่เข้าใจจะนำธรรมอะไรมาเปรียบเทียบ และธรรมเหล่าใดที่เป็นฝ่ายอกุศลจะต้องละ และธรรมใดที่เป็นฝ่ายกุศลจะเจริญ ท่านจงชี้ตัวอย่างให้ข้าพเจ้าฟัง จะได้ทำในใจไปตามคำแนะนำของท่าน

ตอบ ข้าพเจ้าจะชี้ตัวอย่างในธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอกุศลและธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายกุศล ท่านจงฟัง ทำในใจให้สำเร็จประโยชน์

สัทธา กับ **อัสสัทธา** ความเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ (กับ) ความไม่เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ อย่างไม่ไหนจะดีกว่ากัน

วิริยะ กับ **โกสัชชะ** ความเพียรละบาปเจริญบุญ (กับ) ความเกียจคร้าน อย่างไม่ไหนจะดีกว่ากัน

สติ กับ **ความประมาท** ความระลึกตัวอยู่ในอารมณ์ที่เป็นกุศล (กับ) เลินเล่อ ปล่อยใจไปในอกุศล อย่างไม่ไหนจะดีกว่ากัน

สมาธิ กับ **ความฟุ้งซ่าน** ความสงบระงับมีอารมณ์เป็นอันเดียว (กับ) ปล่อยใจไปในอกุศลวิตก ๓ อย่างไม่ไหนจะดีกว่ากัน

ปัญญา กับ **โมหะ** ที่เห็นความเกิดขึ้นแลเสื่อมไปตามความเป็นจริงอย่างไร (กับ) หลงไม่รู้เห็นตามความเป็นจริง อย่างไม่ไหนจะดีกว่ากัน

สัทธา **วิริยะ** **สติ** **สมาธิ** **ปัญญา** ๕ อย่างนี้คือ อินทริย์ ๕ เป็นส่วนควรเจริญ

อัสสัทธา **โกสัชชะ** **ความประมาท** **ความฟุ้งซ่าน** **โมหะ** ๕ อย่างนี้คือ อกุศล เป็นส่วนควรละ

ข้าพเจ้าชี้ตัวอย่างให้ท่านฟังพอเป็นสังเขปขอท่านจงใคร่ครวญพิจารณา ดูว่า อย่างไม่ไหนจะดีกว่ากัน แม้ธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอกุศลและธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอกุศลส่วนอื่นก็ฟังเทียบเคียงอย่างนี้จะได้ละธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอกุศล

ไม่ให้เกิดขึ้นครอบงำใจและเจริญธรรมทั้งหลาย ที่เป็นฝ่ายกุศลให้สมบูรณ์ขึ้น

ถาม นำเลื่อมใสและนำประพฤติปฏิบัติในธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายกุศล เพราะเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนจริงๆ และนำอายน่ากลัวในธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอกุศล เพราะเกิดขึ้นแล้วทำความฉิบหาย มิใช่ประโยชน์ให้แก่ตนจริงๆ

ตอบ ถูกแล้ว เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงไว้ใน ปทานภาวนาสสูตร มีใจความว่า

อกุศลํ ภิกขเว ปชถถฯ กุศลํ ภิกขเว ภาเวถฯ

ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงละอกุศลเสีย เพราะอกุศลเป็นของละได้ เราจึงสอนให้ท่านละ ถ้าละไม่ได้หรือละแล้วเป็นไปเพื่อทุกข์ เราก็ไม่สอนให้ละ นี่ละแล้วเป็นไปเพื่อสุขฯ ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงเจริญกุศล กุศลเป็นของเจริญได้ เราจึงสอนให้ท่านทั้งหลายเจริญ ถ้าเจริญไม่ได้หรือเจริญแล้วเป็นไปเพื่อทุกข์ เราก็ไม่สอนให้ท่านทั้งหลายเจริญกุศล นี่เจริญกุศลแล้วเป็นไปเพื่อสุข

ถาม ในทศพลญาณข้อที่ ๖ ที่ว่าทรงทราบว่สัตว์จำพวกนี้มีอินทรีย์แก่ควรจะตรัสรู้ สัตว์จำพวกนี้มีอินทรีย์อ่อน ยังไม่ควรจะตรัสรู้นั้น คืออินทรีย์ ๕ ที่ท่านอธิบายให้ข้าพเจ้าเทียบกันกับธรรมที่เป็นฝ่ายอกุศล ๕ อย่างนี้หรือ

ตอบ ถูกแล้ว

ถาม วิธีเจริญอินทรีย์ ๕ ชั้น คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ๔ อย่างนี้ก็พอจะดำเนินใจไปตามคำอธิบายของท่านได้ แต่ส่วนปัญญาข้อที่ ๕ ที่ว่ารู้เห็นตามความเป็นจริง เมื่อผู้ที่ยังไม่เคยรู้ความจริง ทำอย่างไรจึงจะรู้ได้ ขอท่านจงอธิบายในส่วนปัญญาให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ ๓ อินทรีย์นี้เป็นส่วนอธิจิตประกอบด้วยเจตนา ส่วนปัญญินทรีย์นั้นไม่ประกอบด้วยเจตนา คือเห็นความเกิดขึ้นและเสื่อมไปของ สังขารทั้งปวง ตามความเป็นจริงอย่างไร

ถาม ก็เมื่อไม่มีเจตนาแล้วจะเห็นความจริงอย่างไรได้ หรือความจริงมาปรากฏให้เรารู้ได้เอง

ตอบ เมื่อวิริยอินทรีย์คือความเพียร หรือสตินทรีย์ความระลึกตัว และสมาธิอินทรีย์ เกิดขึ้นแล้ว ก็มีอารมณ์เป็นอันเดียว ในขณะนั้นก็ต้องสังเกตอารมณ์

ปัจจุบันที่เกิดขึ้นและเสื่อมไปนั้นตามความเป็นจริงอย่างไร เมื่อได้เห็นอารมณ์ปัจจุบันนั้นเกิดขึ้นและดับไปเฉพาะหน้า นี้แหละชื่อว่าปัญญาในทริย

ถาม อารมณ์ปัจจุบันนั้น เป็นพวกขั้น ๕ และอายตนะไข่มุขใหม่

ตอบ ใช่ ถูกแล้ว

ถาม สัทธินทริยนั้นสงเคราะห์เข้าในสมาธิหรือปัญญา

ตอบ สัทธินทริยนั้นควรสงเคราะห์เข้าในปัญญา เพราะความเชื่อนั้นเป็นคู่กับความเห็น เช่น สัมมาทิฏฐิที่เป็นโลกีย์ สัทธาที่เป็นโลกีย์ไปด้วย ที่เรียกว่าจลสัทธา ส่วนสัมมาทิฏฐิที่เป็นโลกุตตระ ตั้งแต่พระโสดาบันแล้วไปสัทธาที่เป็นโลกุตตระที่เรียกว่า อจลสัทธา

ถาม สักกายทิฏฐิที่ว่าเป็นสังโยชน์เบื้องต่ำนั้น ไม่ได้ตั้งใจให้เกิดก็เกิดขึ้นได้และไม่รู้ตัวด้วยว่าเป็นสักกายทิฏฐิ เมื่อเป็นเช่นนี้ข้าพเจ้าอยากทราบว่าจะมีใครเป็นคู่ปรับสำหรับละกัน ท่านได้บอกข้าพเจ้าว่าไม่ควรกลัว ไม่ควรหนักใจเพราะธรรมทั้งหลายที่เป็นคู่ปรับสำหรับละกัน พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงไว้แล้ว

ตอบ ตามแบบที่ข้าพเจ้าได้ฟังมาว่า พระอริยสาวกได้เห็นความเกิดขึ้นเสื่อมไปของสังขารทั้งปวงตามความเป็นจริงอย่างไร ท่านก็ได้ดวงตาเห็นธรรม ละสักกายทิฏฐิเสียได้ ความเห็นชอบที่ละสักกายทิฏฐิได้นี้ คือปัญญาในทริยนี้เองสมด้วยพระพุทธานุชาตในคาถาธรรมบท พราหมณวรรคที่ ๒๖ ว่า

สงฺขารานํ ขยํ ญฺตุวํ อกตญฺญูสิ พฺราหฺมณํ
 ดูก่อนพราหมณ์ ท่านรู้จักความ
 ลึนไปแห่งสังขารทั้งหลาย แล้วจะรู้ได้ซึ่งพระนิพพาน อันปัจจัยอะไรๆ ทำไม่ได้แล้ว

ถาม ข้าพเจ้าฟังแล้วยังไม่ได้ความโปร่งใจ เพราะสักกายทิฏฐิข้าพเจ้ายังละไม่ได้ การที่จะปฏิบัติไปเหมือนว่ายน้ำกลางคืนเป็นเวลาเดือนมืด ไม่เห็นฝั่งที่หมายคือพระนิพพานทีเดียว

ตอบ ต้องมีตไปก่อนเพราะความจริงยังไม่ปรากฏ แต่ก็ต้องออกสู่สหายไป คือเจริญอินทริย ๕ กว่าจะได้เห็นแสงจันทร์หรือแสงอาทิตย์สว่างขึ้น คือดวงตาเห็นธรรม ต่อนั้นไปก็ง่ายเข้าในการที่จะถึงฝั่ง (คือพระนิพพาน)

ถาม ข้าพเจ้าได้ฟังท่านอุปมาถึงเรื่องวายน้ำกลางคืนเวลาคืนเดือนมืด ไม่เห็นฝั่งที่หมาย คือ พระนิพพาน ทำให้ข้าพเจ้านึกถึงพระพุทธศาสนิตถาถรรรมบท บัณฑิตวรรคที่ ๖ ว่า

อุปปกา เต มนุสเสสุ	ในมนุษย์ทั้งหลาย คนผู้ถึงฝั่งฟาก
เย ชนา ปารคามิโน	โน้นคือพระนิพพาน มีจำนวนน้อย
อถายั อิตรา ปชา	ส่วนประชาชนนอกนี้มัวแต่วิ่งอยู่
ศีรเมวานุชาวติ	ตามริมตลิ่งฟากนี้ (คือสักกายทิฏฐิ)
เย จ โข สมมตทุกขาเต	ฝ่ายชนทั้งหลายเหล่าใดเป็นผู้
ธมเม ธมมานุวตติโน	ประพฤติดำตรรม ที่พระตถาคตตรัสชอบแล้ว
เต ชนา ปารเมสุสนติ	จักถึงฝั่งฟากโน้น (คือพระนิพพาน)
มจจุเชย्य สุกคตริ	ชนทั้งหลายเหล่านั้น ข้ามแล้วซึ่งวัฏฏะ ๓ เป็น

เขตแห่งมฤตยูอันบุคคลข้ามได้แสนยาก

ท่านอุปมาการวายน้ำที่จะข้ามไปฝั่งพระนิพพานด้วยการเจริญอินทรีย์ ๕ เช่นนั้นผู้ที่ไม่ได้เจริญอินทรีย์ ๕ ก็คงยังไม่ได้ลงน้ำ มัวแต่วิ่งอยู่ตามริมตลิ่งฟากนี้ (คือสักกายทิฏฐิ) อย่างนั้นหรือ

ตอบ ถูกแล้ว ผู้ที่ยังไม่ได้เจริญอินทรีย์ ๕ ไม่ใช่ฐานะที่จะถึงฝั่งพระนิพพานได้ เพราะอินทรีย์ ๕ เป็นมรรค เป็นส่วนที่ควรเจริญ

ถาม ที่เห็นความเกิดขึ้นเสื่อมไปของสังขารทั้งปวงตามความเป็นจริงดังพระพุทธภาษิตที่ท่านอธิบายให้ข้าพเจ้าฟัง นี้หรือเรียกว่าได้ดวงตาเห็นธรรม จึงละสักกายทิฏฐิ ความเห็นผิดเสียได้ เรียกว่า พระโสดาบันไซ้ไหม

ตอบ ถูกแล้ว

ถาม เมื่อละสักกายทิฏฐิได้แล้ว วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสก็หมดไปด้วยหรือ

ตอบ ต้องหมดไปด้วย เพราะสังโยชน์ ๓ เป็นกิเลสประเภทเดียวกัน

ถาม ก็กามราคสังโยชน์และปฏิฆสังโยชน์อีก ๒ อย่างนั้น ทำไมจึงไม่หมดไปด้วย

ตอบ เป็นสังโยชน์อย่างละประเภท ต้องละให้น้อยเบาบางด้วยสกทาคามีมรรค และละได้ขาดด้วยอนาคามีมรรค

ถาม เห็นสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ละสักกายทิฏฐิได้ เช่นนั้นเห็นอย่างไร จึงจะละกามราคะ และปฏิฆสังโยชน์ได้

ตอบ ก็ต้องเห็นความจริงอีกนั้นแหละ เช่นเห็นทุกข์หรือเห็นอัตตาเห็นอย่างอื่น ก็ละกามราคะและปฏิฆสังโยชน์ทั้ง ๒ ไม่ได้

ถาม เห็นอะไรที่เห็นว่าเห็นทุกข์ หรือเห็นอัตตา

ตอบ เห็นขันธ์ อายตนะ ธาตุ นามรูป เหล่านี้แหละ

ถาม เมื่อความเห็นทุกข์เห็นอัตตายังไม่ปรากฏขึ้น จะทำในใจอย่างไรดีที่จะไม่ให้กามราคสังโยชน์เกิดขึ้นครอบงำใจได้

ตอบ ก็ต้องเจริญสมมุตสกุปโปให้มากขึ้น คือ เนกขัมมสกุปโป ดำริออกจากกาม

ถาม วิธีเจริญ เนกขัมมสกุปโป (เนกขัมมสังกัปป) จะทำในใจแยกคายอย่างไรของท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าฟัง

ตอบ ต้องพิจารณาโทษของกามที่มีอยู่ตามความเป็นจริง ให้เกิดความเห็นชัด ซึ่งโทษของกามทั้งหลายเหล่านั้น มีอัสสาทะความยินดีน้อย (อัสสาทะ = ความยินดี, ความพึงพอใจ) และมีอาทีนพโทษมาก (อาทีนพ, อาทีนวะ = โทษ, ข้อเสีย, ข้อบกพร่อง, ผลร้าย) สุขกับทุกข์ไม่พอกัน และเป็นปัญจธรรมที่ทำให้สัตว์ให้เนิ่นช้าและทุกข์ยากลำบาก เตือดร้อนคับแค้น (ปัญจจะ = กิเลสเครื่องเนิ่นช้า กิเลสทำให้คิดปรุงแต่งยึดเยื้อ พิสดาร หมายถึง ตัณหา มานะ ทิฏฐิ) เศร้าโศกหมกมุ่นชุ่มหมองเจ็บช้ำระกำใจ เพราะกามทั้งหลายเหล่านั้น นั้นแหละ เมื่อพิจารณาไปก็เห็นโทษของความกำหนัด ยินดีในกามทั้งหลายชัดเจน จนเกิดความเบื่อในกามทั้งหลายเหล่านั้น นี่แหละเป็นปฏิบัติ จะละกามราคะ สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นในใจ ไม่ให้เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วให้เสื่อมหายไป เมื่อความกำหนัด ยินดีในกามทั้งหลาย ไม่เกิดขึ้นในใจของผู้ปฏิบัติที่เห็นโทษแล้ว ก็จะเห็นอานิสงส์ ของเนกขัมมะที่ปรากฏขึ้นในใจ ไม่ต้องถามใครว่าจะสุขสักเพียงไร เพราะเป็นของเฉพาะตัวและมีพระพุทธานุภาพในโสฬสปัญหาที่ ๑๑ ที่ตรัสตอบ ชตุกัณณิมานพว่า

กาเมสุ วินย เคธึ ทานจจนาคความกำหนัดในกามทั้งหลายเสียให้สิ้น

เนกขมมํ ทฎฺฐุ เจมโตเห็นความออกไปจากกาม โดยความเกษมเกิด

ถาม ข้าพเจ้าได้ฟังท่านอธิบายถึงโทษของความกำหนัดยินดีในกามทั้งหลายข้าพเจ้ารู้สึกสลดใจว่า เวลาที่ยังไม่รู้ก็ไม่ทราบว่าเป็นโทษ กลับเห็นเป็นดี ตรงกันข้ามกับคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เช่นกำหนดยินดีในทรัพย์สมบัติอัฐพสเงินทองและตั้งใจทำมาหากิน แสวงหาลาภยศ เป็นทิฏฐุธรรมมีกัตถประโยชน์ ตลอดกระทั่งมีสามีภรรยาบุตรหลาน กำหนดยินดีหมกมุ่นพัวพันและตั้งบ้านเรือนให้เป็นปึกแผ่นหลักฐานสำคัญว่าเป็นสุข จึงได้พยายามทำไปไม่เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยก็ยังได้รับความลำบากมากขึ้น เพราะเป็นเหตุนำมาซึ่งทุกข์และน่าเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคเจ้าที่ทรงสั่งสอนให้นำความกำหนัดในกามทั้งหลายเสียให้สิ้น เห็นความออกไปจากกามโดยความเกษม ข้าพเจ้าฟังแล้วเห็นชัดดังพระพุทธรูปที่ตรัสและตั้งใจปฏิบัติตามให้เต็มความสามารถ

ตอบ สาธุ ข้าพเจ้าขออนุโมทนาความเห็นชอบเช่นนั้นของท่านด้วย

ถาม ส่วนกามราคะสังโยชน์ ความกำหนัดยินดีในกามทั้งหลาย ข้าพเจ้าได้ความทำในใจ และอุบายวิธีที่จะละ แต่ส่วนปฏิฆะสังโยชน์ จะได้อุบายแยกคายอย่างไรที่จะไม่ให้เกิดขึ้นครอบงำใจ

ตอบ ก็ต้องเจริญสมุมาสงกบโป (สัมมาสังกัปป) อีกนั่นแหละ แต่ต่างอารมณ์กัน คือ อพฺยาปาท สงกบโป ดำริไม่พยาบาท อวิหีสาสงกบโป ดำริในความไม่เบียดเบียน คือพิจารณาถึงสัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้นในโลกนี้ต่างๆ กัน โดยกิเลสและกรรมและวิบาก จึงมีอัธยาศัยใจคอต่างๆ กัน ประพฤติดีบ้าง ประพฤติชั่วบ้าง โง่บ้าง ฉลาดบ้าง มิได้เหมือนกัน แต่คงเหมือนกันอยู่อย่างหนึ่ง คือชอบสุข ไม่ชอบทุกข์ ด้วยกันหมดทั้งสิ้น แล้วเทียบเข้ากับตัวเราว่าชอบสุข ไม่ชอบทุกข์ฉันใด สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงก็ชอบสุข ไม่ชอบทุกข์ฉันนั้นไม่เห็นชัดว่าเป็นหัวอกอันเดียวกันทั้งโลก จึงไม่โกรธเคือง ประทุษร้าย ให้ทุกข์เบียดเบียนกันและคิดให้เป็นสุข หรือสงสารเอ็นดูปราณีในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง นี่แหละเป็นปฏิปทา เพื่อจะละปฏิฆะสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นในใจไม่ให้เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วให้เสื่อมหายไป เมื่อปฏิฆะสังโยชน์ไม่เกิดขึ้นครอบงำใจของผู้ปฏิบัติ แม้พยาบาทวิตกและวิหิงสาวิตก ก็ไม่เกิดขึ้นได้ คงมีแต่เมตตากรุณาซึ่งตรงกันข้ามกับปฏิฆะสังโยชน์

ถาม อุกุสลวิตก ๓ จะสงเคราะห์เข้าในจิตที่เป็นอกุศล จะสงเคราะห์เข้าอย่างไร

ตอบ กามวิตกสงเคราะห์เข้าในจิตที่เป็นโลภะและราคะ พยาบาทวิตกสงเคราะห์เข้าในจิตที่เป็นโทสะวิหิงสาวิตกสงเคราะห์เข้าในจิตที่เป็นโมหะ

ถาม วิหิงสาวิตก ตรึกคิดในความเบียดเบียน ข้าพเจ้านึกว่าเป็นพวกโทสะนี้ทำไมจึงเป็นโมหะ

ตอบ เช่น เห็นแก่สนุกนำเอาสัตว์มาเล่น และทรมานสัตว์ให้ลำบาก แต่ไม่มีความโกรธ แต่สัตว์นั้นได้ต้องรับทุกข์ มุลมาจากความหลง เพราะฉะนั้นจิตที่ประกอบด้วยกรุณา จะนำสัตว์มาทรมานให้ลำบากเล่นเช่นนั้นไม่ได้ เพราะมีความสงสารจึงเป็นข้าศึกแก่วิหิงสา

ถาม กามราคะและปฏิฆสังโยชน์ กับกามวิตกและพยาบาทวิตก จะเหมือนกันหรือต่างกัน

ตอบ ต่างกัน ส่วนกามราคสังโยชน์กับปฏิฆสังโยชน์ ๒ อย่างนั้น คือไม่ตั้งใจให้เกิดก็เกิดขึ้นได้ เช่น ได้เห็นรูปฟังเสียงที่ดีก็ชอบ ได้เห็นรูปฟังเสียงที่ไม่ดีก็ไม่ชอบ ไม่ถูกใจ ไม่ประกอบด้วยเจตนาเป็นกิเลสวิญญู เป็นมัคคาวรณห้ามนิพพาน แต่ไปสวรรค์ได้ไม่ห้าม ส่วนกามวิตก พยาบาทวิตกวิหิงสาวิตกนั้น เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลประกอบด้วยเจตนา เป็นกรรมวิญญูฝ่ายบาปเป็นสักคาวรณห้ามสวรรค์ เพราะฉะนั้นจึงต่างกัน

ถาม ข้อปฏิบัติที่จะละกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก กับข้อปฏิบัติที่จะละกามราคสังโยชน์กับปฏิฆสังโยชน์เหมือนกันหรือต่างกัน

ตอบ ต่างกัน สมุทวารายโม สมุมาสติสมุมาสมาธิเป็นข้อปฏิบัติที่จะละอกุสลวิตก ๓ สมุมาทิวฐิติ สมุมาสงบไป นั้นเป็นข้อปฏิบัติที่จะละกามราคสังโยชน์กับปฏิฆสังโยชน์

ถาม สมุทวารายโม สมุมาสติ สมุมาสมาธิ ที่ว่าละอกุสลวิตก ๓ นั้น ละได้ขาดหรือละได้ชั่วคราว

ตอบ บรรดาธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอธิจิตนั้น ละกิเลสได้ชั่วคราว แล้วก็

เกิดขึ้นได้อีกไม่มีเวลาขาด เพราะเป็นกุปปธรรมต้องปฏิบัติซ้ำๆ อยู่ร่ำไป ส่วนธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายปัญญา เช่น สมุทาทิฏฐิ หรือสมุทาสงกโป ที่เป็นอริยมรรคมีกำลังที่จะละสังโยชน์ธรรมเบื้องต่ำและเบื้องบนให้ขาดได้ แต่ธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายปัญญา ก็ต้องอาศัยสมาธิจึงเกิดขึ้นได้ ถ้าไม่มีวิริยะ สติ สมาธิ เป็นบาทก็เกิดไม่ได้ เพราะฉะนั้น สมาธิและปัญญาจึงเป็นคู่กัน

ถาม ข้าพเจ้าได้ฟังท่านอธิบายถึงธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอริจิตต์ และธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอริปัญญาว่า เป็นข้อปฏิบัติที่จะละสังโยชน์ ไม่ได้ยินพูดถึงศีล คือ สมุทาวจา สมุทากมมุนโต สมุทอาชีโว

ตอบ ผู้ปฏิบัติที่มีธรรมคือ สมาธิ ปัญญา ก็ต้องมีศีลอยู่แล้ว จึงเป็นผู้มีธรรม เพราะศีลต่ำกว่าธรรม ส่วนผู้ที่ไม่มีศีล ประพฤติกายทุจริต วาจทุจริตจะเป็นผู้มีธรรมคือ สมาธิปัญญา ข้อนั้นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้เพราะความประพฤติทางกายทางวาจานั้นมาจากใจ เมื่อใจเป็นกุศล กายวาจาเป็นกุศล ใจเป็นอกุศล กายวาจาก็เป็นอกุศล ดังสาวก ภาษิต ที่พระสารีบุตรแสดงไว้ในทสุตตรสูตร หมวด ๒ ใจความว่า

เทว ธมฺมา ปริญฺเญยฺยา

ธรรม ๒ ประการ ควรกำหนดรู้คือ นาม๑ รูป๑

เทว ธมฺมา ปหาตพฺพา

ธรรม ๒ ประการ ควรละคือ อวิชชา๑ ภาวตัณหา๑

เทว ธมฺมา สจฺฉิกาตพฺพ

ธรรม ๒ ประการ ควรทำให้แจ้งคือ วิชชา๑ วิมุติ๑

เทว ธมฺมา ภาเวตพฺพา

ธรรม ๒ ประการ ควรเจริญคือ สมถะ๑ วิปัสสนา๑

ดังนั้นท่านก็ไม่ได้พูดถึงศีล ก็ต้องหมายความว่า ผู้ที่เจริญสมถะวิปัสสนาก็ต้องเป็นผู้มีศีลอยู่แล้ว

ถาม ธรรมอย่างละ ๒ ประการ ๔ คู่ที่พระสารีบุตรแสดงนี้ คืออริยสัจ ๔ ใช่ไหม

ตอบ ใช่ ถูกแล้ว

ถาม สักกายทิฏฐิประกอบด้วยวิปัสสนา ๔ คือ เห็นผิดไม่ตรงกับความจริง พระโศดาบันท่านละสักกายทิฏฐิได้แล้ว ทำไมอรรถานุทิฏฐิจึงยังอยู่ ข้าพเจ้าจงหนัก

ตอบ เป็นความเห็นอย่างละชั้น ถ้าเป็นชั้นเดียวกันแล้ว สังโยชน์ก็คงหมดไป ทั้ง ๑๐ ที่ไหนจะเหลืออีกถึง ๗ เพราะฉะนั้นความเห็นผิดจึงมีหลายชั้น ไม่ใช่ชั้นเดียว แต่ไม่มีใครกล่าวพูดว่าเป็นความเห็นผิดเพราะกลัวจะไปถูกมิจฉาทิฏฐิ ในอกุศลกรรมบถ ๑๐ เข้า

ถาม ชั้นไหนบ้าง ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ จะได้หายสงสัย

ตอบ เช่นความเห็นผิดใหม่ในกรรมอกุศลกรรมบถ ๑๐ นั้นชั้นหนึ่ง ที่ข้าพเจ้าได้อธิบายให้ท่านฟังแล้ว และความเห็นผิดคือสักกายทิฏฐิชั้นหนึ่งที่พระโศดาบัน ละได้ด้วยการศึกษาที่เห็นสังขารทั้งปวงไม่เที่ยงและเห็นผิดว่าสังขารทั้งหลายในโลก ส่วนที่ดีก็เห็นว่าเป็นดี ส่วนที่ไม่ดีก็เห็นว่าเป็นไม่ดี เพราะฉะนั้นความกำหนัดยินดีในสังขารที่ดีจึงเป็นกามราคะสังโยชน์ และไม่ชอบใจในสังขารที่ไม่ดีจึงเป็นปฏิฆะสังโยชน์

นี่แหละต้องละด้วยความพิจารณาเห็นว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ แจ่มแจ้งชัดเจน จึงจะละกามราคะกับปฏิฆะสังโยชน์ได้ แต่ถึงเช่นนั้น อรรถานุทิฏฐิ ความเห็นผิด คือเห็นว่าปัญจขันธ์เป็นเรา คือมานะสังโยชน์ จึงมีความยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่ไม่ได้เกี่ยวกับเมถุน คือรูปราคะ และความยินดีในสมณะ และวิปัสสนา หรือยินดีในเสขคุณที่ท่านได้บรรลุแล้ว

นี่ชื่อว่าอรูปราคะ และอุทัจจะความฟุ้งซ่านไปในธรรมอยากจะพากเพียร ให้เสร็จกิจ เมื่อเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติยังไม่เกิดขึ้น อวิชชาจึงยังอยู่ เพราะฉะนั้น อรรถานุทิฏฐิ ความเห็นผิดในส่วนละเอียดเช่นนี้ นี่แหละจึงเป็นประเภทของกิเลสที่ละเอียด คือตัณหา มานะ ทิฏฐิ ที่พระอรหันต์ละได้

ถาม ส่วนอรรถานุทิฏฐิ ความเห็นว่า ปัญจขันธ์เป็นเราที่พระอรหันต์ละได้ เช่น พระโมฆราชในโสฬส ปัญหาที่ ๑๕ ข้าพเจ้าไม่เข้าใจไม่ได้ความ ขอท่านจงอธิบาย อรรถานุทิฏฐิในโสฬสปัญหาที่ ๑๕ ให้ข้าพเจ้าฟัง

ตอบ พระโมฆราชทูลถามมีเนื้อความว่า

กถิ โลกิ อเวกขนฺตํ มจฺจุราชา น ปสฺสตี ข้าพระองค์พิจารณาเห็น
ซึ่งโลกอย่างไร มัจจุราช (คือความตาย) จึงจะไม่แลเห็น

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

สญฺญโต โลกิ อเวกขสฺสํ ดูก่อนโมฆราช ท่านจงเป็นคนมีสติ

โมฆราช สทา สโต ถอนอัตตานุทิกฺกุณฺโณ (ความตายเห็นว่าเป็นตัวตน)

อตฺตานุทิกฺกุณฺโณ อุหจฺจ ออกเสีย พิจารณาเห็นซึ่งโลก โดยความเป็นของสูญ
(คือความเปล่าว่าง) จากเที่ยงจากตัวตนทุกเมื่อเถิด

เอวํ มจฺจุตโร สียา ท่านจะพึงข้ามพ้นมัจจุราชเสียได้ด้วยข้อปฏิบัติอย่างนี้

เอวํ โลกิ อเวกขนฺตํ พระยามัจจุราชจะไม่แลเห็น

มจฺจุราชา ณ ปสฺสตี ซึ่งท่านผู้พิจารณาเห็นซึ่งโลกโดยอาการอย่างนี้

ถาม โลกนั้นคืออะไร ข้าพเจ้าไม่เข้าใจว่าอะไรเป็นโลก

ตอบ คือชั้นธโลก อายตนะโลก ธาตุโลก เหล่านี้ชื่อว่าโลก

ถาม พิจารณาเห็นซึ่งโลกโดยความเป็นของสูญคือว่างเปล่าจาก เที่ยง สุข ตัวตนนั้น
จะพิจารณาอย่างไรจึงจะเห็นได้

ตอบ คือเห็นชั้นหรืออายตนะ ธาตุเป็นอนัตตา เช่น พระปัญจวัคคีย์
เห็นตามในอนัตตลักขณสูตร หรือเห็นว่าธรรมทั้งหลายไม่ใช่ตัวตนแจ่มแจ้งแล้ว
ก็เบื่อหน่ายในชั้นอายตนะธาตุ ปราศจากความกำหนดยินดีในชั้นอายตนะ
ธาตุเหล่านี้ ท่านผู้เห็นเช่นนี้จิตก็พ้นวิเศษจากอาสวะ และมีพระพุทธานุภาพ
ในปุราเภทสูตรที่ทรงแสดงเรื่องอุปสันตบุคคผลว่า

วิเวกทสฺสี ผสฺเสสฺสุ มีปกติเห็นวิเวกเจียบสงบ (เปล่าว่าง) ในผัสสะทั้งหลาย

ทิกฺกุณฺโณ จ น นียฺยตี และอันกิเลสย่อมนำไปไม่ได้เพราะทิกฺกุณฺโณทั้งปวง

ปฏิบัติวิภังค์

(ฉบับเดิมพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ.๒๔๗๖)

ถาม พระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราเป็นอัครรรย์ พระองค์ปรินิพพานมานานแล้วถึงสองพันสี่ร้อยปีเศษ ยังมีคนเลื่อมใสเคารพนับถือบูชาสักการะอยู่มาก พระธรรมคำสอนของพระองค์เป็นธรรมที่ดีเยี่ยมกว่าคำสอนของใครๆ หมด ธรรมเหล่าใดที่เป็นอกุศล ทรงสั่งสอนให้ละ ถ้าละได้แล้วพ้นจากทุกข์และร้อนใจจริง ธรรมเหล่าใดที่เป็นกุศล ทรงสั่งสอนให้เจริญ ถ้าเจริญขึ้นแล้ว ย่อมได้รับผล สงบระงับรุ่มเย็นเป็นสุขได้จริงๆ

ตอบ พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย ปรินิพพานมานานแล้ว เราไม่ได้เห็นพระองค์ คงได้ฟังแต่คำสอนประพฤติปฏิบัติตาม ได้รับความโปร่งใจ ไม่มีความร้อนเพราะเหล่าอกุศลมาครอบงำใจ คงมีแต่ใจที่เป็นกุศลรื่นเริงอยู่ในสัมมาปฏิบัติจึงรู้สึกเห็นพระคุณของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ไม่มีอะไรจะสนองพระคุณจึงได้ตั้งใจปฏิบัติตามจนเต็มความสามารถ เพื่อเป็นปฏิบัติบูชาตามพระพุทธประสงค์ที่พระองค์ทรงนิยาม

ถาม ข้าพเจ้าศึกษาน้อย และข้อปฏิบัติก็ยังอ่อน ส่วนท่านศึกษามากเข้าวัดมานานกว่าข้าพเจ้า เพราะฉะนั้นจึงขอโอกาสเพื่อจะถามธรรมที่ข้าพเจ้าสงสัยอยู่หลายอย่าง บางคราวถึงกับงง ไม่สามารถจะตัดสินใจด้วยตนเองได้

ตอบ ข้าพเจ้าเต็มใจในการที่จะตอบ ยอมให้ท่านถ่ายทอดความรู้ที่มีอยู่ในตัว บางข้อที่ ข้าพเจ้าไม่รู้ไม่สามารถจะตอบท่าน ก็เป็นการจงใจ

ถาม คนชอบสุข ไม่ชอบทุกข์ด้วยกันทุกคน แต่บางคนทำเหตุของสุข บางคนทำเหตุของทุกข์ ย่อมได้รับผลต่างกัน ก็การเกิดเป็นคนมีตนเป็นที่รัก เหตุไรจึงทำกรรมที่เป็นอกุศลบ้าง กุศลบ้างต่างๆ กันดังนี้ ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ เพราะความเห็นผิด ดำริผิด กรรมอย่างเดียว เช่นฆ่าสัตว์ขายเลี้ยงชีวิต เห็นเป็นความเจริญหรือการลัทธทรัพย์ก็เห็นว่าเป็นความรวย คือได้มาเปล่าๆ แม้ความชั่วอื่นๆ ก็เห็นเป็นความดี จึงตั้งใจทำกรรมที่เป็นอกุศล ส่วนผู้ที่เห็นชอบ ดำริชอบ ประกอบด้วยศรัทธา จึงไม่ทำกรรมที่เป็นอกุศล มีฆ่าสัตว์เป็นต้น และละเหล่าอกุศลส่วนอื่นๆ ตั้งใจทำกรรมที่เป็นกุศล

ถาม ข้าพเจ้าสังเกตดูท่านผู้ย้ายบ้านเข้ามาอยู่ในวัด ข้อปฏิบัติทำไมจึงต่างกัน บางท่านมีศีลอันงามมีธรรมอันงาม เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยคุณธรรม นำนำมาซึ่งความเลื่อมใส บางท่านไม่มีศีลอันงาม ไม่มีธรรมอันงาม และทำกรรมอันไม่ควร ไม่สมกับอยู่วัด ไม่นำนำมาซึ่งความเลื่อมใส

ตอบ ผู้ปฏิบัติดีย้ายบ้านแล้วท่านก็ย้ายใจด้วย คือออกจากกามด้วยกาย และและก็ออกด้วยใจ ที่ในองค์มรรค ๘ เรียกว่า เนกขัมมสงกบโป

ถาม ก็ท่านผู้ย้ายบ้านแล้วไม่ย้ายใจ มีลักษณะอย่างไร ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ ท่านผู้ย้ายบ้านแล้วไม่ย้ายใจ คืออหยาตัยใจคอเคย เป็นผู้หมกมุ่นติดอยู่ในกาม หรือเคยมีความยินดีติดอยู่ในอารมณ์อะไรๆ ในโลก และเป็นผู้เกียจคร้าน ไม่ปรารถนาความเพียร เพื่อจะละอกุศลและไม่เจริญกุศล เป็นผู้ประมาทมาก ไม่เห็นภัยในอบาย ไม่เห็นภัยในสังสารวัฏ ไม่เห็นโทษของกาม ไม่เห็นอาณิสสของเนกขัมมะ เพราะฉะนั้นคงอยู่วัดแต่กาย ส่วนใจนั้นอยู่นอกวัด มีความเห็นผิดดำริผิด เป็นโคจร คืออหยาตัยใจคอ เมื่อครั้งอยู่บ้านเป็นเช่นใด ครั้นมาอยู่วัดก็เป็นเช่นนั้นนี้แหละ ผู้ย้ายบ้านแล้วไม่ย้ายใจ

ถาม ข้าพเจ้าฟังท่านอธิบายถึงผู้ย้ายบ้านแล้วไม่ย้ายใจ เช่นนั้นคงอยู่วัดไม่ได้นาน ต้องกลับเข้าบ้านตามเดิม นี่แหละอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งไม่ออกจากวัดก็ต้องเอาวัดทำบ้าน คือติดลาภสักการะ คิดดูแล้วน่าสลดใจในการที่เห็นผิดดำริผิด เพราะอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสอนให้ละมิจฉาทิฏฐิมิจฉาสังกับปะ และให้เจริญสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกับปะ นี้มาเปลี่ยนปฏิบัติทาเสีย ประพฤติตรงกันข้ามกับคำสอนของพระผู้มีพระภาค ธรรมเหล่าใดเป็นส่วนอกุศลทรงสั่งสอนให้ละ กลับเจริญให้มากขึ้น ธรรมเหล่าใดเป็นส่วนกุศล ทรงสอนให้เจริญกลับละเสีย

ตอบ ถูกแล้ว เพราะฉะนั้นจึงไม่มีความเจริญงอกงามในธรรมวินัย เป็น การเสียผลของตนเอง เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาค ประกอบด้วยพระมหากรุณา ซึ่งตรัสสอน สาวกในทศธัมมสูตร มีเนื้อความว่าธรรม ๑๐ เหล่านี้ บรรพชิต ควรพิจารณาทุกๆ วันคือ

๑. บัดนี้เรามีเพศต่างจากคฤหัสถ์แล้ว อาการกิริยาใดๆ ของสมณะเราต้อง ทำอาการกิริยานั้นๆ

๒. ความเลี้ยงชีวิตของเราเนื่องด้วยผู้อื่น เราควรทำตัวให้เขาเลี้ยงง่าย

๓. อาการกาย วาจา อย่างอื่นที่เราจะต้องทำให้ดีขึ้นไปกว่านี้ยังมีอยู่อีก ไม่ใช่แต่เพียงเท่านี้

๔. ตัวของเราเองดีเทียบตัวเราเองโดยศีลได้หรือไม่

๕. ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วดีเทียบเราโดยศีล ได้หรือไม่

๖. เราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งนั้น

๗. เรามีกรรมเป็นของๆ ตัว เราทำดีจะได้ดี เราทำชั่วจะได้ชั่ว

๘. วันคืนล่วงไปๆ วันนี้เราทำอะไรอยู่

๙. เรายินดีในสิ่งที่สั่งหรือไม่

๑๐. คุณวิเศษของเรามีอยู่หรือไม่ที่จะให้เราเป็นผู้ไม่เก้อเขินในเวลาเพื่อน บรรพชิตมาถามเมื่อภายหลัง

ถาม ผู้ปฏิบัติบางคนได้เป็นรูป ฟังเสียงที่ไม่ดี ก็คิดหนีอารมณ์นั้น สำคัญว่านิพพิทา ความเบื่อหน่ายบางคนก็หมายว่าเนกขัมมะ เพราะเห็นว่าใจคิดไปจากหมุ่นนั้นเป็นธรรม เทียวหาสนาสนะที่สงบเช่นวัดเงียบๆ หรือป่า ถ้า เขา เป็นต้น แล้วปรารถนาความเพียร แต่ทำไมครั้งไปแล้ว ก็เลสทั้งหลายเคยเกิดในใจอย่างใด ก็คงเกิดได้อย่างนั้น นิพพิทา ทำไมจึงไม่ต่อกับวิราคะและวิมุตติ ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ นั้นไม่ใช่นิพพิทา เป็นความยินร้ายในอารมณ์ที่ไม่ดีนั้น เป็นอภิขมา โทมนัส (อภิขมา = โลกอยากได้ของเขา, ความคิดฟุ้งเส็งจ้องจะเอาของผู้อื่น) ถ้าไม่ชอบใจแก่ขึ้นไป อีกหน่อยก็เป็นปฏิฆะ ถ้าเลยไปถึงโกรธก็เป็นโกธะ ความอึดอัดระอาในอารมณ์ที่ไม่ดีนั้น เป็นอัญญา คือความอึดหนาระอาใจ ก็เป็นเรื่องของกิเลสทั้งนั้น แต่ตัวสำคัญว่า เป็นธรรม จึงไม่เป็นไปเพื่อวิราคะและวิมุตติ

ตอบ พระอริยสาวกบริสุทธิ์และเย็นเป็นอัศจรรย์ เพราะฉะนั้นเราจะลึกถึงท่าน จึงเกิดความเลื่อมใสและเย็นเป็นสุขสงบระงับที่ตามแบบเรียกว่า สังฆานุสสติ

ถาม เมตตากรรณา กับรัก นั้นเหมือนกันหรือต่างกัน

ตอบ ต่างกันมาก อย่างละอริยสังขติเดียว ความรักนั้นเป็นสมุทัย เมตตากรรณา เป็นมรรค

ถาม เช่นรักบุตรหลานญาติมิตร คิดให้มีความสุขและให้พ้นทุกข์หรือสงสาร จะว่าเป็น สมุทัยอย่างไร รู้สึกรสชาติของใจประกอบด้วยความเอ็นดูปราณี

ตอบ ความรักและความสงสารบุตรหลานญาติมิตร ประกอบด้วยฉันทราคะ อาลัยห่วงใยกังวลพัวพันยึดถือ หนักใจไม่โปร่ง เมื่อคนรักเหล่านั้นวิบัติไป เช่น ตาย เป็นต้น ก็เกิดทุกข์โทมนัสเศร้าโศกเสียใจอาลัยคิดถึง ถ้ารักมากก็โศกมาก สมด้วย พระพุทธภาษิตคาถาธรรมบทปิยวรรคที่ ๑๖ ว่า

เปมโต ชายเต โสโก ความโศกย่อมเกิดแต่ความรัก

เปมโต ชายเต ภยํ ภัยย่อมเกิดแต่ความรัก

เปมโต วิบุมฺหุตฺตสฺส ความโศกไม่มีแก่ผู้พ้นแล้ว

นตฺถิ โสโก กุโต ภยํ จากความรัก ภัยจะมีมาแต่ที่ไหน

เพราะฉะนั้น จึงผิดกับเมตตากรรณา ส่วนรักนั้นมีความชอบ และสงสาร บุตรหลานญาติมิตร ไม่ทั่วไปในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง เป็นแต่พรหมวิหาร ส่วนเมตตากรรณาที่เป็นอัปมัญญานั้นทั่วไปในสัตว์ไม่มีประมาณ และไม่ประกอบด้วยความห่วงใยอาลัยพัวพันยึดถือ มีความโปร่งและเบาใจไม่หนัก มีจิตเย็นเป็นสุขและเป็นข้าศึกแก่พยาบาทโดยตรง และได้รับอานิสงส์ ๑๑ ประการด้วย ตามแบบที่ท่าน แสดงไว้ ในเมตตานิสังสสูตรว่า

๑. สุขํ สุขํ สุปฺติ หลับก็เป็นสุข

๒. สุขํ ปฏิพฺพชฺชตฺติ ตื่นก็เป็นสุข

๓. น ปาปกํ สุขินํ ปสฺสตี ย่อมไม่ฝันเห็นลามก

๔. มนฺนิสฺसानํ ปิโย โหตี ย่อมเป็นที่ชอบใจของมนุษย์ทั้งหลาย

๕. อมฺหุสฺसानํ ปิโย โหตี ย่อมเป็นที่ชอบใจของอมมนุษย์ทั้งหลาย

๖. เทวตา รกฺขณตี เทวตาทั้งหลายย่อมรักษา

๗. นาสส อคฺคิ วา วิสํ ไฟหรือยาพิษหรือคัสตรา
 วา สตุถํ วา กมต ย่อมไม่ต้องผู้เจริญเมตตาอันนั้น
๘. ตฺวญฺํ จิตฺตํ สมာธิยติ จิตของผู้เจริญเมตตาย่อมมั่นเป็นสมาธิเร็ว
๙. มุขฺวณฺโณ วิปฺปสํสํหิต สี่หน้าของผู้เจริญเมตตาย่อมผ่องใส
๑๐. อสฺมมุโสฺห กาลํ กโรติ ย่อมมีสติไม่หลงตาย
๑๑. อุตฺตริ อปฺปฏิวิชฺชนฺโต เมื่อยังไม่สำเร็จพระอรหันต์อันยิ่ง
 พุรฺหมฺโลกุปฺโค โหติ ย่อมไปเกิดในพรหมโลก

ถาม พระพุทธภาษิตบางแห่งทำไมจึงทรงแสดงโลภะ โทสะ โมหะ บางแห่งก็ทรงแสดงราคะ โทสะ โมหะ

ตอบ ที่ทรงแสดงโลภะ โทสะ โมหะ สังเกตดูตามแบบโดยมากพระองค์ทรงสอนชาวบ้าน เช่น ทุจฺจิต ๓ โลภะ โทสะ โมหะ ต้องมีอยู่ในที่นั้นด้วย และทรงแสดงสุจฺจิต ๓ ความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง ก็มีอยู่ในที่นั้นด้วย เพราะชาวบ้านนั้นเกี่ยวกับเงินทอง คือ เนื่องด้วยการทำมาหากิน ซึ่งเป็นเหตุให้โลกอยากได้โดยไม่เป็นธรรม เอาจัดเอาเปรียบกัน เมื่อไม่ได้อย่างใจก็โกรธ ส่วนผู้ที่เสียเปรียบก็ต้องโกรธเพราะทรัพย์ที่เสียไป

เพราะฉะนั้น พระองค์จึงตรัสสอนให้ละ โลภะ โทสะ โมหะ ส่วนราคะ โทสะ โมหะนั้น โดยมากพระองค์สอนพระภิกษุ เพราะราคะมีหลายชั้น เช่น หยาบคาย คือ กามวิตก อย่างกลางเป็นกามราคะสังโยชน์เบื้องต่ำอย่างละเอียด เป็นรูปราคะ อรูปราคะ สังโยชน์เบื้องบน และเป็นชื่อของกิเลสละเอียด ที่เรียกว่า ฉันทราคะในปัญจขันธ์ เพราะฉะนั้นท่านผู้เพียรเพื่อพ้นอาสวะ ก็ต้องละราคะทั้งอย่างหยาบอย่างกลาง อย่างละเอียด ให้หมดไปจากสันดาน เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสอน ภิกษุ ให้ละราคะ โทสะ โมหะ

ถาม อวิชา กับ โมหะ ๒ อย่างนั้นเหมือนกันหรือต่างกัน

ตอบ ต่างกัน อวิชาคือความไม่รู้หรือสงสัย ๔ และปฏิเสธมุขปาถ ไม่ประกอบด้วยเจตนา เป็นกิเลสวัฏฏ์ โมหะความหลงประกอบด้วยเจตนา เป็นกรรมวัฏฏ์ฝ่ายอกุศลเป็นกรรมดำ

ถาม โมหะความหลงนั้น หลงอะไร ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ อทุกขมสุขเวทนาเกิดขึ้น ผู้ที่ไม่รู้ความจริงของเวทนาชั้นนี้ ไม่ประกอบด้วยเจตนา อวิชชานิสัยย่อมตามนอน แค่นี้เป็นกิเลสวัฏฏ์ ต่อนี้ไปไม่มีสติประกอบด้วยเจตนา ปล่อยให้ใจฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ แค่นี้เป็นโมหะ ความหลงและมีดีไม่เห็นธรรมความดี ความชอบ ประกอบด้วยความประมาท และสงสัยในธรรมทั้งปวง ถ้าไม่สงสัยไม่ฟุ้ง ก็วังง ถ้าจะกล่าววาทาก็เป็นตริจฉานกถา

ถาม โมหะมีลักษณะฟุ้งไปในอารมณ์ต่างๆ ที่จะเป็นความประมาท ก็เป็นธรรมดาของใจจะให้หนักแน่นอยู่ในอารมณ์เดียวจะอยู่ได้หรือ จำเป็นจะต้องนึกถึงเรื่องโน้นบ้างเรื่องนี้บ้าง ถ้าผู้ที่มีธุระหลายๆ อย่างก็จำเป็นจะต้องนึกถึงสิ่งเหล่านั้นมิเป็นโมหะ ความหลง และประกอบด้วยความประมาทไปหมดหรือ ข้าพเจ้าไม่เข้าใจไม่ได้ความในคำตอบ ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ จะได้หายมัวเมาในเรื่องโมหะ

ตอบ โมหะความหลงฟุ้งไปในอารมณ์ต่างๆ และประกอบด้วยความประมาท หมายถึงฟุ้งไปในเหล่าอกุศล เช่นกามฉันทะหรือพยาบาท ถ้าเกิดความกำหนัดยินดีก็เป็นกามฉันทนิเวรณ ถ้าเกิดความโกรธประทุษร้าย ก็เป็นพยาบาทนิเวรณ อากาที่ฟุ้งไปในระหว่างยังไม่รักไม่โกรธนั้นแหละ เป็นโมหะและเป็นไปเพื่อเบียดเบียนเบียดคนอื่น ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ในโลกนี้โลกหน้า นี้แหละชื่อว่าความประมาทหรือโมหะ ความหลง และประพฤติกายทุจริต วชิทุจริตได้

ตั้งพระพุทธรูปที่ทรงแสดงไว้ในกาลามสูตร ส่วนความคิดที่ประกอบด้วยประโยชน์ในโลกนี้โลกหน้า หรือคิดอยู่ในอารมณ์ที่เป็นกุศล เช่นคิดอยู่ในเรื่องสัมปทาประโยชน์โลกนี้ ๔ อย่าง โลกหน้า ๔ อย่าง บุญญกิริยาวัตถุ ๑๐ อหุสสติ ๑๐ สติปิฎฐาน ๔ ก็มีมากอารมณ์ แต่ก็ยังเป็นกุศลประกอบด้วยประโยชน์โลกนี้โลกหน้า จึงไม่ชื่อว่าโมหะความหลงและ ความประมาท

ถาม ข้าพเจ้าฟังท่านอธิบายในส่วนประโยชน์โลกหน้า ก็พอจะเห็นด้วยว่า ไม่หลง ไม่ประมาท เพราะระลึกอยู่ในส่วนกุศล แต่ประโยชน์โลกนี้ ๔ อย่างนั้น ถ้าใจไปหมกมุ่นเข้า จะไม่มีความหลงและความประมาทหรือ เพราะประโยชน์โลกนี้ ๔ อย่างนั้นเป็นกาม ถ้าไปกำหนัดยินดีในทรัพย์สมบัติเหล่านี้ ก็ชื่อว่ากำหนัดในวัตถุตามขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ พระอริยสาวกไม่ได้ประกอบแต่ประโยชน์โลกนี้ ๔ อย่างเท่านั้น ท่านถึงพร้อมด้วยประโยชน์โลกหน้า ๔ อย่างด้วย เพราะประโยชน์โลกหน้า มีปัญญาสัมปทาอยู่ด้วย เพราะฉะนั้นจึงไม่หลงและไม่ประมาทส่วนผู้ประกอบ แต่ประโยชน์โลกนี้ ๔ อย่าง ไม่ถึงพร้อมด้วยประโยชน์โลกหน้า ๔ อย่าง ก็ต้องหลงและประมาท เป็นธรรมดาเพราะไม่มีสัมมาปฏิบัติ

ถาม ถ้าเช่นนั้น โมหะก็หายมากจึงประพฤติกายทุจริต วาจทุจริตได้ แต่ทำไมจึงไม่รู้จักลักษณะของโมหะ คงรู้จักแต่โทสะ

ตอบ ที่ไม่รู้จักลักษณะของโมหะ เพราะปล่อยสติมัวคิดเลอะพูดเลอะทำเลอะ อยู่ จึงไม่รู้ว่าเป็นโทษถึงรากะความกำหนัดยินดีมีโทษก็ไม่รู้ เพราะเป็นสุขเวทนา คงรู้จักแต่โทสะ เพราะร้อนใจไม่มีสุขเป็นทุกขเวทนา

ถาม อ้อ!...เช่นนี้จึงไม่รู้ เพราะรากะความกำหนัดยินดีเกิดขึ้นเสวยสุขเวทนา โทสะความประทุษร้ายเกิดขึ้นเสวยทุกขเวทนา โมหะความหลงเกิดขึ้นเสวยอทุกขมสุขเวทนา เคยได้ยินเขาบ่นกันว่าเกิดกิเลสหรือร้อนใจอะไรๆ เป็นเรื่องของโทสะทั้งนั้น ส่วนรากะหรือ โมหะไม่มีใครได้บ่นว่าร้อนใจ

ตอบ กิเลสที่เป็นประเภทรากะ โทสะ โมหะ ๓ อย่างนี้ ท่านรวมเข้าไว้ว่าเป็นเหตุให้เกิดบาปอกุศลเหล่าอื่นๆ มากมายหลายประการ บรรดาอกุศลทั้งหลายที่เกิดขึ้นในใจได้ ก็อาศัยมูล ๓ คือโลภะ (รากะรวมเป็นพวกเดียวกัน) โทสะ โมหะ นี้แหละ เป็นรากเง้าของเหล่าอกุศลเหล่าอื่นๆ บรรดาที่เป็นกรรมวิภูฏีฝ่ายบาป

ถาม กิเลสมีหลายอย่าง ถ้าเราไม่รู้จักลักษณะแล้วจะละอย่างไรได้ เพราะฉะนั้น การรู้จักแต่โทสะอย่างเดียวนั้น คุณเป็นการบกพร่องมาก เพราะผู้ที่ไม่ได้ปฏิบัติก็รู้จักลักษณะของโทสะอย่างเดียวนั่น

ตอบ ถูกแล้ว เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงไว้ในจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ให้พิจารณาเห็นในจิตเนืองๆ อยู่ จิตมีรากะก็รู้ชัดว่าจิตมีรากะ จิตมีโทสะก็รู้ชัดว่าจิตมีโทสะ หรือจิตมีโมหะก็รู้ชัดว่าจิตมีโมหะ หรือจิตหายรากะ โทสะ โมหะ ก็รู้ชัดว่าจิตหายรากะ โทสะ โมหะ นี้ข้าพเจ้ากล่าวโดยย่อเพียง ๓ อย่างเท่านั้น แต่จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานของท่านมี ๑๖ อย่าง

ถาม พระผู้มีพระภาคทรงสั่งสอนสาวกในมหาสติปัฏฐานสูตร ให้รู้เรื่องในตัวคือ กาย เวทนา จิต ธรรม เช่นจิตที่เป็นอกุศลหรือกุศลก็ให้รู้ ตลอดกระทั่งขันธ อายตนะ ธาตุ เพราะฉะนั้นพระสาวกของท่านจึงชำนาญในอริยสัจ ๔ ธรรมเหล่าใดประเภททุกข์ เป็นส่วนควรกำหนดรู้ ธรรมเหล่าใดประเภทสมุทัยเป็นส่วนควรละ ธรรมเหล่าใด ประเภทนิโรธเป็นส่วนควรทำให้แจ้ง ธรรมเหล่าใดประเภทมรรค เป็นส่วนควรเจริญ ท่านเข้าใจได้ ความกั้นดีจึงทำหน้าที่ของอริยสัจ ๔ ถูก เพราะฉะนั้นท่านจึงถึงมรรคและผลได้ง่าย

ตอบ ถูกแล้ว ก็เดี๋ยวนี้เราไม่รู้ว่าการทำงานของอริยสัจ ๔ ต้องทำที่ในตัว เช่น กำหนดทุกข์ ทุกข์ที่มีอยู่ในตัวตามความเป็นจริง คือขันธ อายตนะ ธาตุ นามรูป การละสมุทัยคือกามตัณหา ภาวตัณหา วิวาทตัณหา ๓ อย่างนี้ ที่เกิดขึ้นในใจจริงๆ การทำนิโรธให้แจ้ง คือดับสมุทัย ก็ต้องดับกิเลสความอยากของตนที่เกิดขึ้นในใจให้หมดไปจริงๆ และเจริญมรรค คือศีล สมาธิ ปัญญา ๓ ลิกขานี้ ก็ต้องให้เกิดขึ้นในกาย วาจา ใจ และทิวจิตของตบจริงๆ อย่างนี้ จึงชื่อว่าทำถูกหน้าที่ ของอริยสัจ ๔ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมสั่งสอนสาวกให้ตรัสรู้อริยสัจ ๔ ก็คือให้รู้เห็นของที่มีอยู่ในตัวจริงๆ แต่เราไม่เข้าใจ จึงคิดเห็นเป็นสูง ไม่สามารถจะทำได้ จึงไม่ตรัสรู้ตาม

ถาม นำเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคที่ทรงแสดงธรรมสั่งสอนให้เจริญอสุภสังขยา ความจำหมายในกายว่าไม่งาม ปฏิภูณนากลียดทั้งตนและผู้อื่น หรือพิจารณาให้เห็นโทษของกาม เห็นอนิสงส์ของเนกขัมมะ นี่เป็นปฏิบัติเพื่อจะละระคายความกำหนัดยินดีที่ยังไม่เกิดขึ้นในใจไม่ให้เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วให้เสื่อมหายไป และทรงสั่งสอนให้เจริญเมตตาทั่วไปในสัตว์ไม่มีประมาณและเจริญอุพพาบาทสังกัปปะคำริไม่พยาบาทและมีขันติความอดใจไม่โกรธ ธรรมเหล่านี้เป็นปฏิบัติเพื่อจะละโทสะ ความโกรธ ประทุษร้ายที่ยังไม่เกิดขึ้นในใจไม่ให้เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วให้เสื่อมหายไปและทรงแสดงธรรมสั่งสอนให้เจริญอินทริสังวร ความระวังตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ในเวลาที่ได้เห็นรูป ฟังเสียง คมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้อารมณ์ด้วยใจ ๖ อย่างนี้ ที่ดีคืออิฏฐารมณฺ์ ที่ไม่ดีคืออนิฏฐารมณฺ์ ไม่ให้อภิขณาโทมนัส คือความยินดียินร้าย เกิดขึ้นครอบงำใจได้ และเจริญสติปัฏฐาน ๔ และยินดีในความไม่ประมาท เห็นภัยในความประมาทและเจริญอุวิหิงสา สังกัปปะ คำริในความไม่เบียดเบียน ธรรมเหล่านี้เป็นปฏิบัติ เพื่อจะละโมหะ ความหลงที่ยังไม่เกิดขึ้นในใจไม่ให้เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วให้เสื่อมหายไป

ตอบ สาธุ!... ท่านเข้าใจได้ความในคำสอนของพระผู้มีพระภาค ในการละระคะ โทสะ โมหะ ชัดเจน แจ่มแจ้งดีจริง ข้าพเจ้าขออนุโมทนาความสามารถรอบรู้ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของท่านด้วย

ถาม ข้าพเจ้าสังเกตดูเวลาเจ็บไข้ ทำไมจึงมีสติมากแลเห็นทุกข์ชัด เวลาหายเจ็บแล้วไม่เห็นทุกข์และสติก็น้อย ต้องเพียรตั้งใจให้มีสติ แต่ถึงเช่นนั้นก็ไม่เห็นทุกข์เหมือนเวลาเจ็บ

ตอบ เวลาเจ็บเสวยทุกขเวทนา เวทนาที่ปรากฏอยู่นั้นเป็นธัมมารมณ์คู่กับใจ จึงเกิดมโนวิญญูณความรู้ทางใจ ชื่อว่า มโนสัมผัสสชาทุกขเวทนา ผู้ที่ไม่มีสติหรือไม่รู้ความจริง ปฏิฆานุสสัยย่อมตามนอน ส่วนผู้ปฏิบัติทราบว่า ปฏิฆะเป็นโทษ จึงเป็นผู้สงบอยู่ กำหนดรู้ทุกขเวทนาที่ปรากฏอยู่นั้นเฉพาะทุกขเวทนาอารมณ์เดียว ครั้นทุกขเวทนาเหล่านั้นดับไปเปลี่ยนเป็นสุขเวทนาหรือออกทุกขมสุขเวทนาจึงไม่เห็นทุกข์ เพราะเป็นชั้นสมณะ ไม่ใช่เห็นทุกข์อริยสัจ หรือเห็นทุกข์ไตรลักษณ์ที่เป็นชั้นปัญญา จึงไม่ทั่วไปในอารมณ์ทั้งปวง

ถาม การเห็นทุกขเวทนาในเวลาเจ็บไข้ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเห็นทุกข์ในไตรลักษณ์ เพราะมีสติสงบอยู่คิดกับผู้ไม่ปฏิบัติ แต่ไม่รู้ว่าเป็นชั้นสมณะ สำคัญว่าเป็นชั้นปัญญา แต่รู้สึกแปลกใจว่าเวลาที่หายเจ็บแล้วทำไมจึงไม่เห็นทุกข์ ขอท่านจงอธิบายในการรู้ทุกข์ที่เป็นลักษณะของมโนวิญญูณ และมีสติสงบอยู่เป็นชั้นสมณะและการเห็นทุกข์ที่เป็นชั้นปัญญาให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ เช่น เวลาเจ็บ เจ็บนั้นเป็นธัมมารมณ์คู่กับใจ จึงเกิดความรู้ทางใจชื่อว่ามโนวิญญูณ แม้ผู้ที่ไม่ปฏิบัติเวลาเจ็บไข้เขาก็รู้ว่าเจ็บ เพราะวิญญูณชั้นธของใคร ๆ ก็มีด้วยกันทุกๆ คน เพราะฉะนั้นความรู้ทุกขเวทนาในเวลาเจ็บ จึงเป็นลักษณะของวิญญูณชั้นธ ผู้ปฏิบัติมีสติสงบใจไม่มีนิรวณมาครอบงำใจ นี่เป็นชั้นสมณะ ไม่เชื่อว่าเห็นทุกข์ที่เป็นชั้นปัญญา คงได้ชื่อว่าวิริยะ สติ สมาธิ เพราะปัญญานั้นไม่ใช่รู้อยู่เฉยๆ เฉพาะอารมณ์เดียว คือมีสติสงบอยู่ และรู้เห็นความจริงของทุกข์ทั่วไปในชั้นธอายตนะ ธาตุ นามรูปตามความเป็นจริงอย่างไร หรือเห็นว่าสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์แจ่มแจ้ง ชัดเจน จึงเบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น นี่เป็นชั้นปัญญา

ถาม รู้สุขเวทนา รู้ทุกขเวทนา รู้ทุกขมสุขเวทนา อย่างไรอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นเป็น อารมณ์ปัจจุบัน และรู้สัญญาความจำรูปจำเสียงจำกลิ่นจำรสจำโผฏฐัพพะจำัมมารมณ ๖ อย่างนี้ ที่เกิดขึ้นเป็นอารมณ์ปัจจุบัน หรือรู้สังขาร ความนึกความคิด เป็นบุญเป็นบาป และไม่ใช่นุญไม่ใช่บาป ที่เกิดขึ้นเป็นอารมณ์ปัจจุบัน ความรู้ธัมมารมณ คือเวทนา สัญญา สังขาร เหล่านี้เป็นลักษณะของมโนวิญญาณความรู้ทางใจใช่ไหม

ตอบ ใช่ ถูกแล้ว ท่านเข้าใจได้ความในเรื่องธัมมารมณถูกต้องแบบแผนดีจริง

ถาม ทุกขอริยสัง กับ ทุกข์ในไตรลักษณ์เหมือนกันหรือต่างกัน

ตอบ ต่างกัน ทุกขอริยสังนั้นแคบกว่าทุกข์ในไตรลักษณ์ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงแต่ส่วนสังขารที่มีวิญญาณ เช่นคนหรือสัตว์ แบ่งเป็น ๒ ตอนชาติ ความเกิด ชราความแก่ มรณะความตาย ทุกข์กายเหล่านี้ที่เป็นเองไม่ประกอบ ด้วยกิเลสในตอนหนึ่ง ทุกข์ตั้งแต่โสกะความโสภ ปริเทวะความบ่นรำไรรำพัน โทมนัสความทุกข์ใจ อุบายาส ความคับแค้นก็ล้วนเป็นทุกข์

อปปิเยหิ สมุปโยโค ทุกฺโข ความประสบกับสัตว์และสังขารที่ไม่เป็น ที่รักเป็นทุกข์

ปิเยหิ วิปโยโค ทุกฺโข ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขาร ซึ่งเป็น ที่รักเป็นทุกข์

ยมุปัจฉนฺ ลภติ ตมุปี ทุกฺขปรารณาสังโดย่อมไม่ได้ แม้ข้อที่ไม่สม ประสงค์นั้นเป็นทุกข์

สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทา นกฺขนฺธาณ ทุกฺขา โดยย่ออุปาทานกัณฑ์ทั้งห้า เป็นทุกข์

ทุกข์ทั้งหลายเหล่านี้เป็นทุกข์ของคนประกอบด้วยกิเลสทุกข์ตั้งแต่ โสกะจนถึงความยึดมั่นในขันธ ๕ เหล่านี้ ไม่มีแก่ท่านผู้ไม่มีกิเลสและสุขเวทนา ไม่มีในทุกข์สักส่วนทุกข์ในไตรลักษณ์นั้นกว้างทั่วไปในสังขารที่มีวิญญาณครองและ ไม่มีวิญญาณครอง ส่วนเวทนามีทั้งหมดทั้งสุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา คงรวมเป็นทุกข์ลักษณะ ดังพระพุทธานุชาตที่ตรัสไว้ว่า สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา สังขาร ทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ และทุกข์ในไตรลักษณ์เป็นสภาวะทุกข์ล้วน ๆ ไม่ประกอบ ด้วยกิเลส

ถาม ทุกขเวทนา ทุกขอริยสัจ ทุกข์ในไตรลักษณ์ก็ต่างกัน เช่นเวลาเจ็บไข้ ก็เป็นทุกขเวทนา เวลาหายเจ็บสบายดีแล้ว ก็เปลี่ยนเป็นสุขเวทนา ส่วนทุกขอริยสัจและทุกข์ในไตรลักษณ์ไม่มีเวลาเปลี่ยนเป็นสุขบ้างหรือ

ตอบ ไม่มีเวลาเปลี่ยนเป็นสุข คงมีแต่ทุกข์ส่วนเดียว เพราะชาติขรามรรณะ ทุกข์๔ อย่างนี้มีประจำอยู่ในร่างกายเป็นประเภททุกข์สัจ เพราะฉะนั้นสุขในอริยสัจจึงไม่มี คงมีแต่ทุกข์สัจ ส่วนทุกข์ในไตรลักษณ์นั้น สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา ทั้ง ๓ อย่างนี้ก็เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ และขันธ์ आयตนะ ธาตุ นาม รูป ชีวิต จิตใจ ก็เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์หมด ตลอดกระทั่งสังขารที่มีวิญญูณครอง และสังขารที่ไม่มี วิญญูณครอง ก็เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ เพราะฉะนั้นสุขในไตรลักษณ์จึงไม่มี คงมี แต่ทุกข์ในไตรลักษณ์

ถาม นำอศรรรยใจ เมื่อความจริงมีแต่ทุกข์ ทั้งสังขารที่มีวิญญูณครองและไม่มีวิญญูณครอง ทำไมจึงไม่รู้ว่าเป็นทุกข์ จึงตั้งใจแสวงหาสุข

ตอบ ก็เพราะชอบสุขเวทนา จึงเป็นเหตุให้เกิดตัณหา ๓ เพราะไม่รู้ว่าเป็นสุขเวทนา ก็เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์

ถาม เพราะไม่ได้กำหนดตามความเป็นจริง จึงสำคัญว่าจะหาสุขได้ในเหล่าสังขาร อวิชชา ภวตัณหาจึงเกิดในใจได้มาก สังสารวัฏจึงไม่มีที่สิ้นสุด

ตอบ เพราะสังขารที่มีวิญญูณครอง และไม่มีวิญญูณครอง เป็นทุกข์อยู่เสมอ ไม่มีสุข ผู้ที่ไม่รู้ความจริง อธิยาศัยใจคานั้นชอบสุข ทุกข์ไม่ชอบ จึงแสวงหาามิสสุข คือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่ดีเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา ครั้นหามาได้ ก็กำหนดยินดีติดอยู่เพิลิดเพิลินพัวพันเกิดสุขโสมนัสในกามเหล่านั้น ครั้นกามารมณ์ที่ตนชอบ เหล่านั้นวิบัติไป จึงเกิดความเดือดร้อน เศร้าโศกเสียใจ เพราะกามารมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น ก็เป็นสังขารที่มีวิญญูณครองและไม่มีวิญญูณครอง

ถาม สุขที่เกิดแต่ความยินดีในกาม ไม่ใช่เวทนาขั้นส่วนเดียว มีกิเลสเข้าประกอบอยู่ด้วย ส่วนเวทนานั้นเป็นทุกข์ ความกำหนัดยินดีนั้นเป็นสมุทัย แม้จะแสวงหากามารมณ์ในโลกที่ดีๆ มาให้มากสักเท่าใด ก็คงได้มา ๒ อย่างคือ ทุกข์กับร้อน

ตอบ ถูกแล้ว เพราะฉะนั้นพระอริยสาวกผู้สดับแล้ว ฝึกใจในคำสอนของพระผู้มีพระภาค จึงไม่แสวงหากาม ไม่แสวงหาภพ เพราะความยินดีในกามในภพนั้น เป็นสมุทัย ส่วนกามและภพนั้นเป็นทุกข์เพราะเป็นสังขาร แต่ยังไม่แสวงหาพรหมจรรย์อยู่ เพราะท่านยังไม่เสร็จกิจเช่นพระเสขบุคคล ส่วนพระอเสขบุคคลนั้นเสร็จกิจ แม้พรหมจรรย์ท่านก็ไม่แสวงหา ที่เรียกว่าอริยวาสนธรรม

ถาม เช่นนั้นปุถุชนที่ไม่ได้ฝึกใจในธรรมของสัตว์บุรุษ ไม่รู้ว่าสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ จึงปรารถนากามารมณ์ที่ดีๆ ชื่อว่าแสวงหากาม และปรารถนาภพชาติที่ดีๆ ชื่อว่าแสวงหาภพ แต่ไม่ได้แสวงหาพรหมจรรย์ เช่นให้ท่านรักษาศีล ก็ตั้งใจปรารถนาเพื่อจะให้ไปเกิดในสวรรค์เป็นต้น เพราะไม่รู้ว่าสวรรค์นั้นก็เป็นสังขารไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดาเป็นทุกข์เหลือทน ทนอยู่ไม่ได้จะต้องดับไป เพราะฉะนั้นเหล่าเทวดาทั้งหลายได้เสวยสุขเวทนาจึงเรียกว่าสุคติที่ไปดี แต่ถึงเช่นนั้นก็ทนความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ของสังขารไม่ไหว จึงได้จุติเพราะฉะนั้นเทวดาทั้งหลายที่อยู่ในสุคติก็ประกอบด้วยชาติ ชรา มรณะ

ตอบ น่าสลดใจในผู้ที่ไม่รู้ความจริงของสังขาร จะป่วยกล่าวไปโยถึงในเวลาทำความชั่ว แต่เวลาที่ทำความดีเช่นทาน ศีล ภาวนาเป็นต้น ก็ยังปรารถนากามารมณ์อยู่อีก ชาตินี้ได้รับความร้อนใจ เพราะกามทั้งหลายเหล่านั้นเชือดเฉือนใจให้เดือดร้อน มากครั้งเหลือที่จะนับราวกับเขียงที่ถูกสับจนหน้าแผลไม่ถ้วน แต่ถึงเช่นนั้นก็ยังไม่เข็ด คงมีความกำหนดยินดีกามทั้งหลายในโลกนี้ตามเคย แม้ทำบุญให้ทานอะไรๆ มากก็ตามน้อยก็ตาม ยังตั้งใจปรารถนากามารมณ์ที่ดีๆ ทั้งหลาย ให้ไปटकอยอยู่โลกหน้าอีก เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสอน ให้ถอนใจเสียจากความกำหนดยินดีในกามทั้งหลาย เหมือนกุญชรถอนตนขึ้นจากหล่มฉะนั้น สมด้วยพระพุทธภาษิตในคาถาธรรมบทภาควรรคที่ ๒๓ ว่า

อุปปมาทรตา โทถ ท่านทั้งหลายจงยินดีในความไม่ประมาท

สจิตตมนุรกุชถ จงตามรักษาจิตของตน

ทุคคา อุทธรตตทานัง จงถอนตนขึ้นจากหล่มที่ถอนได้ยาก

ปงฺเก สนฺโนว กุญฺชโร เหมือนช้างตกหล่มถอนตนขึ้นจากหล่มได้ฉะนั้น

ถาม สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง และเป็นทุกข์อยู่ตามธรรมดา เพราะฉะนั้นใครจะเห็นความจริงก็ตาม หรือไม่เห็นความจริงก็ตาม คงเป็นเช่นนั้นอยู่เสมอทุกเมื่อ

ตอบ ถูกแล้ว สังขารทั้งหลายมีลักษณะเหมือนเรือไฟไหม้ ไม่มีเวลาหยุดพัก ไหม้นามรูปไปกว่าจะหมด ไฟที่ไหม้บ้านเรือนยังช่วยกันดับได้ ส่วนกองทุกข์ คือ ความเกิด ความแก่ ความตาย ไม่มีใครจะมีอำนาจบังคับให้ดับได้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า กองทุกข์

ถาม จะทำในใจแยกคายอย่างไรที่จะไม่ให้คิดในอารมณ์ที่เป็นอดีตอนาคต ปัจจุบัน

ตอบ ก็ต้องมีสติสังเกตดูอารมณ์ที่เป็นอดีตล่วงไปแล้ว สิ่งนั้นก็ดับไปหมดแล้ว อารมณ์ที่เป็นอนาคตยังไม่มาถึง เต็มนี้ก็ไม่มีเลยสักอารมณ์เดียว อารมณ์ที่เกิดขึ้นใหม่เป็นปัจจุบัน เกิดขึ้นครั้งใดก็ดับไปครั้งนั้นทุก ๆ อารมณ์ไป ไม่มีเหลืออยู่เลย แม้แต่อารมณ์เดียว เพราะฉะนั้นอายตนะภายในภายนอกกระทบกันเข้าครั้งใด ก็ดับไปในอารมณ์นั้น ย่อมพลัดกันอยู่เสมอ เช่น ตาเห็นรูปเกิดความรู้ทางตาแล้วก็ดับไป ตานั้นย่อมพลัดกันกับรูป หูได้ฟังเสียงเกิดความรู้ทางหูแล้วก็ดับไป หูนั้นย่อมพลัดกันกับเสียง จมูกได้ดมกลิ่นเกิดความรู้ทางจมูกแล้วก็ดับไป จมูกนั้นย่อมพลัดกันกับกลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส เกิดความรู้ทางลิ้นแล้วก็ดับไป ลิ้นนั้นย่อมพลัดกันกับรส ภายถูกต้อง โผฏฐัพพะ เกิดความรู้ทางกายแล้วก็ดับไป กายนั้นย่อมพลัดกันกับโผฏฐัพพะ ใจได้รับธัมมารมณ์เกิดความรู้ทางใจแล้วก็ดับไป ใจนั้นย่อมพลัดกันกับธัมมารมณ์

ถาม เมื่ออารมณ์ที่เป็นอดีตก็ดับไปหมด อารมณ์ที่เป็นอนาคตก็ยังไม่มาถึง คงมีแต่อารมณ์ปัจจุบันปรากฏขึ้นครั้งใดก็ดับไปครั้งนั้นก็เช่นนั้นความชอบใจในอารมณ์ ๖ ที่ดี หรือความอยากได้อารมณ์ ๖ ที่ดี จะได้รับประโยชน์อะไรเล่า

ตอบ ไม่ได้รับประโยชน์อะไร ได้รับแต่ความร้อนใจอย่างเดียวเท่านั้น เพราะความชอบความอยากนั้นสมุทัยจึงได้รับผลแต่ทุกข์

ถาม เห็นอนิจจังกับเห็นทุกข์นั้นต่างกันอย่างไร

ตอบ เห็นอนิจจังนั้นเป็นหน้าปฏิเสธ คือเห็นขันธ์ อายตนะ ธาตุ นาม รูป ไม่มีเที่ยงไม่มีคงที่ยั่งยืน เห็นทุกข์นั้นเป็นหน้ารับ คือเห็นขันธ์ อายตนะ ธาตุ นาม

รูป ว่าเป็นทุกข์เหลือทนและทนไม่ได้จะต้องดับไปจึงได้ต่างกัน

ถาม เห็นอนัตตาเป็นหน้ารับหรือหน้าปฏิเสธ

ตอบ เห็นอนัตตาคือเห็นชั้นธ์ อายตนะ ธาตุ นาม รูป ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร และไม่ใช้ตัวตนเป็นหน้าปฏิเสธ แต่ละเอียดกว้างขวางกว่าเห็นอนิจจังหรือเห็นทุกข์

ถาม เห็นอนัตตาละเอียดกว้างขวางกว่าเห็นอนิจจังหรือเห็นทุกข์นั้นอย่างไรขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ เห็นอนิจจังหรือเห็นทุกข์นั้น คือเห็นแต่ฝั่งสังขารทั้งหลายที่เป็นฝ่ายสังขตะส่วนเดียว เห็นอนัตตานั้นคือเห็นสองฝั่ง คือบรรดาธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายสังขตะคือสังขาร และธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอสังขตะที่เรียกว่าวิสังขารคือพระนิพพาน ดังแบบว่า สพุเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทั้งหลายไม่ใช้ตัวตน

ถาม อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ กระทบกันเข้าแล้วก็ดับไปไม่ใช้ตัวตนแต่ใจที่ยังไม่รู้ความจริง เห็นเป็นเราเป็นเขาเป็นของเรา ที่เรียกว่าตัณหาณะทิฏฐิจึงเกิดฉันทราคะและความอยากขึ้นในเวลาที่ได้เห็นและได้ฟัง หรือได้ทราบด้วยจมูก ลิ้น กาย และได้รู้ด้วยใจ ถ้าไม่ได้ฟังคำสอนและไม่ได้ฝึกใจในธรรมของพระผู้มีพระภาคก็ต้องเห็นผิดอยู่อย่างนี้ ไม่มีเวลารู้

ตอบ ข้าพเจ้านึกถึงพระพุทธรูปในโสฬสปัญหาที่ตรัสตอบเหมกะมาณพว่า อธิ ทิฏฺฐตมฺตํ วิญญาเตสุ จ เหมก ฉนฺทราควินทนํ นิพฺพานปทมจฺจุตฺตูก่อนเหมกะ ธรรมชาติคือพระนิพพาน เป็นธรรมไม่เคลื่อนคลาย เป็นที่ถ่ายถอนความกำหนัดพอใจในอารมณ์ที่น่ารักทั้งหลาย อันตนได้เห็นแล้วได้ฟังแล้ว ได้ทราบแล้ว ด้วยจมูกลิ้นกาย และได้รู้แล้วด้วยใจในโลกนี้

เอตทญฺญา ย เสดา ชนเหล่าใดตรัสรู้พระนิพพานนั้นแล้ว

ทิฏฺฐธมฺมาภินิพฺพุตา เป็นคนที่มีสติมีธรรมได้เห็นแล้วดับกิเลสเสียได้

อุปฺสนฺตา จ เต สทา ชนเหล่านั้นเป็นผู้สงบระงับกิเลสได้ทุกเมื่อ

ติณฺณา โสเก วิสตุตฺติกนฺติ ได้ข้ามพ้นต้นหาความอยากอันให้ติดอยู่ในโลก

เสียได้

ปฏิบัติบูชาวิสาขนา

(ฉบับเติมพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ.๒๕๓๖)

ถาม ผู้ปฏิบัติศาสนาโดยมากปฏิบัติอยู่แคไหน

ตอบ ปฏิบัติอยู่ภูมิภาคมาพจรกุศลโดยมาก

ถาม ทำไมจึงปฏิบัติอยู่เพียงนั้น

ตอบ อธิษาศัยของคนโดยมากยังกำหนดอยู่ในกามเห็นว่ากามารมณ์ที่ดีเป็นสุข ส่วนที่ไม่ดีเห็นว่าเป็นทุกข์จึงได้ปฏิบัติในบุญกิริยาวัตถุ มีการฟังธรรมให้ทาน รักษาศีล เป็นต้น หรือภาวนาบ้างเล็กน้อย เพราะความมุ่งเพื่อจะได้สวรรค์สมบัติ มนุษย์สมบัติ เป็นต้น ก็คงเป็นภูมิภาคมาพจรกุศลอยู่นั่นเอง เบื้องหน้าแต่กายแตก ตายไปแล้ว ย่อมถึงสุดดีบ้าง ไม่ถึงบ้างแล้วแต่วิบากจะชัดไป เพราะไม่ใช่หนิตยบุคคล คือ ยังไม่ปิดอบาย เพราะยังไม่บรรลู่โสดาปัตติผล

ถาม ก็ท่านผู้ปฏิบัติที่ดีกว่านี้ไม่มีหรือ

ตอบ มี แต่ว่าน้อย

ถาม น้อยเพราะเหตุอะไร

ตอบ น้อยเพราะกามทั้งหลายเท่ากับเลือดในอกของสัตว์ยากที่จะละความ ยินดีในกามได้ เพราะการปฏิบัติธรรมละเอียด ต้องอาศัยกายวิเวก จิตตวิเวก จึงจะ เป็นไปเพื่ออุปวิเวก (อุปธิ = สิ่งหน่วง, สภาวะกลัว กิเลส สิ่งที่ยังระคนด้วยกิเลส) เพราะเหตุนี้ แล้วจึงทำได้ด้วยยาก แต่ไม่เหลือวิสัยต้องเป็นผู้เห็นทุกข์จริง ๆ จึงจะปฏิบัติได้

ถาม ถ้าจะปฏิบัติเพียงภูมิภาคมาพจรกุศล ดูไม่แปลกอะไร เพราะเกิดเป็นมนุษย์ ก็เป็นภูมิภาคมาพจรอยู่แล้วส่วนการปฏิบัติจะให้ดีกว่าเก่าก็ต้องให้เลื่อนขั้นเป็นภูมิรูปาวจร หรืออรุปาวจรแลโลกอุดร จะได้แปลกจากเก่า?

ตอบ ถูกแล้ว ถ้าคิดดูคนนอกพุทธกาล ท่านก็ได้บรรลุฌานชั้นสูงๆ ก็มีคนในพุทธกาลท่านก็ได้บรรลุมรรคผล มีพระโสดาบัน และพระอรหันต์โดยมาก นี่เราก็ไม่ได้บรรลุฌาน เป็นอันสู้คนนอกพุทธกาลไม่ได้ แลไม่ได้บรรลุมรรคผลเป็นอันสู้คนในพุทธกาลไม่ได้

ถาม เมื่อเป็นเช่นนี้จะทำอย่างไรดี

ตอบ ต้องทำในใจให้เห็นตามพระพุทธานุภาพที่ว่า
มตฺตาสฺยปริจฺจาตา ปสฺเส เจ วิปฺลํ สุขํ ถ้าว่าบุคคลเห็นซึ่งสุขอันไพบูรณ์ เพราะปริจจาคซึ่งสุขมีประมาณน้อยเสียไซ้

จเช มตฺตาสฺยํ อีโร สมฺปสฺสํ สุขํ บุคคลผู้มีปัญญาเครื่องทรงไว้ เมื่อเล็งเห็นซึ่งสุขอันไพบูรณ์ ฟังละเสียซึ่งสุขมีประมาณน้อย

ถาม สุขมีประมาณน้อยได้แก่สุขชนิดไหน

ตอบ ได้แก่สุขซึ่งเกิดแต่ความยินดีในกาม ที่เรียกว่าอามิสสุข นี่แหละสุขมีประมาณน้อย

ถาม ก็สุขอันไพบูรณ์ได้แก่สุขชนิดไหน

ตอบ ได้แก่ฌาน วิปัสสนา มรรค ผล นิพพาน ที่เรียกว่านิรามิสสุข ไม่เจือด้วยกาม นี่แหละสุขอันไพบูรณ์

ถาม จะปฏิบัติให้ถึงสุขอันไพบูรณ์ จะดำเนินทางไหนดี

ตอบ ก็ต้องดำเนินทางองค์มรรค ๘

ถาม องค์มรรค ๘ ไครๆ ก็รู้ ทำไมจึงเดินกันไม่ใคร่จะถูก

ตอบ เพราะองค์มรรคทั้ง ๘ ไม่มีใครเคยเดิน จึงเดินไม่ใคร่ถูก พอถูกก็เป็นพระอริยเจ้า

ถาม ที่เดินไม่ถูกเพราะเหตุอะไร

ตอบ เพราะชอบเดินทางเก่า ซึ่งเป็นทางชานาญ

ถาม ทางเก่านั้นคืออะไร

ตอบ ได้แก่ กามสุขัลลิกานุโยค แล อตตกิลมณานุโยค

ถาม กามสุขัลลิกานุโยคนั้นคืออะไร

ตอบ ความทำตนให้เป็นผู้หมกมุ่นติดอยู่ในกามสุขนี้แล ชื่อว่ากามสุขัลลิกานุโยค

ถาม อตตกิลมณานุโยคได้แก่ ทางไหน

ตอบ ได้แก่ ผู้ปฏิบัติผิด แม้ประพฤติเคร่งครัดทำตนให้ลำบากสักเพียงไร ก็ไม่สำเร็จประโยชน์ ซึ่งมรรค ผล นิพพาน นี้แหละเรียกว่า อตตกิลมณานุโยค

ถาม ถ้าเช่นนั้นทางทั้ง ๒ นี้เห็นจะมีคนเดินมากกว่ามัชฌิมาปฏิปทาหลายร้อยเท่า

ตอบ แน่ทีเดียว พระพุทธเจ้าแรกตรัสรู้จึงได้ทรงแสดงก่อนธรรมอย่างอื่นว่า ที่มาแล้วในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร เพื่อให้สาวกเข้าใจ จะได้ไม่ดำเนินในทางทั้ง ๒ มาดำเนินในทางมัชฌิมาปฏิปทา

ถาม องค์มรรค ๘ ทำไมจึงยกสัมมาทิฐิซึ่งเป็นกองปัญญาขึ้นแสดงก่อน ส่วนการปฏิบัติของผู้ดำเนินการทางมรรค ต้องทำศีลไปก่อนแล้วจึงทำสมาธิแลปัญญา ซึ่งเรียกว่าสิกขาทั้ง ๓

ตอบ ตามความเห็นของข้าพเจ้าว่าจะ เป็น ๒ ตอน ตอนแรกส่วนโลกียกุศล ต้องทำศีล สมาธิ ปัญญาเป็นลำดับไป ปัญญาที่เกิดขึ้นยังไม่เห็นอริยสัจจ์ทั้ง ๔ สังโยชน์ ๓ ยังละไม่ได้ ชีตของใจเพียงนี้เป็นโลกีย์ ตอนที่เห็นอริยสัจจ์แล้ว ละสังโยชน์ ๓ ได้ ตอนนี้เป็นโลกุตตร

ถาม ศีลจะเอาศีลชนิดไหน

ตอบ ศีลมีหลายอย่าง ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗ แต่ในที่นี้ประสงค์ศีล ที่เรียกว่า สัมมาวาจา สัมมากมฺมโนโต สุมฺมาอาชีโว แต่ต้องทำให้บริบูรณ์

ถาม สัมมาวาจา (สัมมาวาจา) คืออะไร?

ตอบ มุสาวาทา เวมณี เว้นจากพูดเท็จ
ปิสุณายวาจา เวมณี เว้นจากพูดส่อเสียดให้เขาแตกร้างกัน

ผรุสสาย วาจา ย เวรมณี เว้นจากพูดคำหยาบ
 สัมผัสปลลาปา (สมมุปลลาปา) เวรมณี เว้นจากพูดโปรยประโยชน์

ถาม สัมมากัมมันโต (สมุมากมฺมนโต) กระทำชอบนั้นมีกี่อย่าง?

ตอบ มี ๓ อย่าง คือ

ปาณาติปาตา เวรมณี เว้นจากฆ่าสัตว์
 อทินนาทานา เวรมณี เว้นจากการลักทรัพย์
 อพรหมจริยา เวรมณี เว้นจากอสังกรรม ไม่ใช่พรหมจรรย์

ถาม สัมมากัมมันโต (สมุมากมฺมนโต) ในที่อื่นๆ โดยมากเว้นอพรหม ส่วนในมหาสติปัฏฐาน ทำไมจึงเว้นกามสมุจจาจาร?

ตอบ ความเห็นของข้าพเจ้าว่าที่ทรงแสดงคืออพรหม (อพรหม) เห็นจะเป็นด้วยรับสั่งแก่ภิกษุ เพราะว่าภิกษุเป็นพรหมจรรย์บุคคลทั้งนั้น ส่วนในมหาสติปัฏฐาน ๔ ก็รับสั่งแก่ภิกษุเหมือนกัน แต่ว่าเวลานั้นพระองค์เสด็จประทับอยู่ในหมู่ชนชาวกรุง พวกชาวบ้านเห็นจะฟังอยู่มาก ท่านจึงสอนให้เว้นกามสมุจจาจาร เพราะชาวบ้านมักเป็นคนมีคู่

ถาม สัมมาอาชีโว เลี้ยงชีวิตชอบ เว้นจากมิจจาชีพนั้นเป็นอย่างไร?

ตอบ บางแห่งท่านก็อธิบายไว้ว่า ชายสุรา ยาพิษ ศัสตราอาวุธ หรือชายสัตว์ มีชีวิตต้องเอาไปฆ่าเป็นต้น เหล่านี้แหละเป็นมิจจาชีพ

ถาม ถ้าคนที่ไม่ขายของเหล่านี้ก็เป็นสัมมาอาชีโว อย่างนั้นหรือ?

ตอบ ยังเป็นไม่ได้ เพราะวิถีโกงของคนมีหลายอย่างนัก เช่น ค้าขายโดยไม่ซื่อ มีการโกงตาชั่งตาตวงหรือเอาไรต์เอาเปรียบอย่างใดอย่างหนึ่งในเวลาที่ผู้ซื้อเพลินหรือเขาไว้ใจ รวมความพูดว่าอัธยาศัยของคนที่ไม่ซื่อ คิดเอาไรต์เอาเปรียบผู้อื่นเห็นแต่จะได้สุดแต่จะมีโอกาส จะเป็นเงินหรือของก็ดี ถึงแม้จะไม่ชอบธรรมสุดแต่จะได้เป็นเอาทั้งนั้น ข้าพเจ้าเห็นว่าอาการเหล่านี้ก็เป็นมิจจาชีพทั้งสิ้น สัมมาอาชีโวจะต้องเว้นทุกอย่าง เพราะเป็นสิ่งที่คัดค้านได้มาโดยไม่ชอบธรรม

ถาม สัมมาวาจาโม ความเพียรชอบนั้นคือเพียรอย่างไร?

ตอบ **สังวรปธาน** เพียรระวังอกุศลวิตก ๓ ที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น
 ปหานปธาน เพียรละอกุศลวิตก ๓ ที่เกิดขึ้นแล้วให้หายไป
 ภาวนापธาน เพียรเจริญกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น
 อนุรักษนาปธาน เพียรรักษากุศลที่เกิดแล้วไว้ให้สมบูรณ์

ถาม **สัมมาสติ** ระลึกชอบนั้นระลึกอย่างไร?

ตอบ ระลึกอยู่ในสติปัฏฐาน ๔ คือ กายานุปัสสนา ระลึกถึงกาย เวทนานุปัสสนา ระลึกถึงเวทนา จิตตานุปัสสนา ระลึกถึงจิต ธัมมานุปัสสนา ระลึกถึงธรรม

ถาม **สัมมาสมาธิ** ความตั้งใจชอบ คือตั้งใจไว้อย่างไร จึงจะเป็นสัมมาสมาธิ

ตอบ คือตั้งไว้ในองค์ฌานทั้ง ๔ ที่เรียกว่า ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน เหล่านี้แหละเป็นสัมมาสมาธิ

ถาม **สัมมาสังกัปป** (สมาสangkapp) ความดำริชอบนั้นดำริอย่างไร?

ตอบ **เนกขัมมสังกัปป** (เนกขัมมangkapp) ดำริออกจากกาม
 อัพยาปาทสังกัปป (อพฺยาปาทangkapp) ดำริไม่พยาบาท
 อวิหิงสาสังกัปป (อวิหิงสาangkapp) ดำริในความไม่เบียดเบียน

ถาม **สัมมาวายาโม** (เพียร) ก็ละอกุศลวิตก ๓ แล้ว **สัมมาสังกัปป** (ดำริ) ทำไม่จึงต้องดำริอีกเล่า ?

ตอบ ต่างกันเพราะสัมมาวายาโม (ความเพียรชอบ) นั้น เป็นแต่เปลี่ยนอารมณ์ เช่น จิตที่ฟุ้งซ่านหรือเป็นอกุศลก็เลิกนึกเรื่องเก่าเสีย มามีสติระลึกอยู่ในอารมณ์ที่เป็นกุศล จึงสงเคราะห์เข้าในกองสมาธิ ส่วนสัมมาสังกัปป (ความดำริชอบ) มีปัญญาพิจารณาเห็นโทษของกาม เห็นอนิสงส์ของเนกขัมมะ จึงได้คิดออกจากกามด้วยอาการที่เห็นโทษ หรือเห็นโทษของพยาบาทวิหิงสา เห็นอนิสงส์ของเมตตากฎณา จึงได้คิดละพยาบาท วิหิงสา การเห็นโทษแลเห็นอนิสงส์เช่นนี้แหละ จึงผิดกับสัมมาวายาโม ท่านจึงสงเคราะห์เข้าไว้ในกองปัญญา

ถาม **สัมมาทิฏฐิ** ความเห็นชอบนั้นคือเห็นอย่างไร?

ตอบ คือ เห็นทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ที่เรียกว่าอริยสัจ ๔ ความเห็นชอบอย่างนี้แหละชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ

ถาม อริยสัจ ๔ นั้น มีกิจจะต้องทำอะไรบ้าง?

ตอบ ตามแบบที่มีมาในธรรมจักร มีกิจ ๓ อย่างใน ๔ อริยสัจ รวมเป็น ๑๒ คือ สัญญาณรู้ทั่วทุกข กิจญาณรู้ว่าจะต้องกำหนด กตญาณรู้ที่กำหนดเสร็จแล้ว แลรู้ว่าทุกขสมุทัยจะต้องละ แลได้ละเสร็จแล้ว แลรู้ว่าทุกขนิโรธจะต้องทำให้แจ้ง และได้ทำให้แจ้งเสร็จแล้ว แลรู้ว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาจะต้องเจริญ แลได้เจริญเสร็จแล้ว นี่แหละเรียกว่ากิจในอริยสัจทั้ง ๔

ถาม ทุกข์นั้นได้แก่สิ่งอะไร?

ตอบ ชั้นธ ๕ आयตนะ ๖ ธาตุ ๖ นามรูป เหล่านี้เป็นประเภททุกขสัจ

ถาม ทุกข์มีหลายอย่างนักจะกำหนดอย่างไรถูก?

ตอบ กำหนดอย่างเดี๋ยวกี้ได้ จะเป็นชั้นธ ๕ หรืออายตนะ ๖ หรือธาตุ ๖ นามรูป อย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ ไม่ใช่ว่าจะต้องกำหนดที่หลายอย่าง แต่ว่าผู้ปฏิบัติควรจะรู้ไว้เพราะธรรมทั้งหลายเหล่านี้เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา

ถาม การที่จะเห็นอริยสัจก็ต้องทำวิปัสสนาด้วยหรือ?

ตอบ ไม่เจริญวิปัสสนาปัญญาจะเกิดอย่างไรได้ เมื่อปัญญาไม่มีจะเห็นอริยสัจทั้ง ๔ อย่างไม่ได้ แต่ที่เจริญวิปัสสนากันอยู่ ผู้ที่อินทรีย์อ่อนยังไม่เห็นอริยสัจทั้ง ๔ เลย

ถาม ชั้นธ ๕ ใครๆ ก็รู้ ทำไมจึงกำหนดทุกข์ไม่ถูก?

ตอบ รู้แต่ชื่อ ไม่รู้อาการชั้นธตามความเป็นจริง เพราะฉะนั้นชั้นธ ๕ เกิดขึ้นก็ไม่รู้ว่าเกิดชั้นธ ๕ ดับไปก็ไม่รู้ว่าดับ แลชั้นธมีอาการสิ้นไปเสื่อมไปตามความเป็นจริง อย่างไม่ทราบทั้งนั้น จึงเป็นผู้หลงประกอบด้วยวิปัสสาค คือ ไม่เที่ยงก็เห็นว่าเที่ยง เป็นทุกข์ก็เห็นว่าเป็นสุข เป็นอนัตตาก็เห็นว่าเป็นอัตตาดัตตวน เป็นอสุภไม่งาม ก็เห็นว่า เป็นสุภะงาม เพราะฉะนั้นพระพุทธรเจ้าจึงทรงสั่งสอนสาวกที่มาแล้วในมหาสติปัญญาฐานสูตร ให้รู้จักชั้นธ ๕ แลอายตนะ ๖ ตามความเป็นจริง จะได้กำหนดถูก

ถาม ชั้นธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนั้นมีลักษณะอย่างไร เมื่อเวลาเกิดขึ้นแลดับไปจะได้อะไร?

ตอบ รูปคือธาตุดิน ๑๙ หน้า ๑๒ ลม ๖ ไฟ ๔ ชื่อว่ามหาภูตรูป เป็นรูปใหญ่แล
อุปทายรูป ๒๔ เป็นรูปที่ละเอียดซึ่งอาศัยอยู่ในมหาภูตรูป ๔ เหล่านี้ชื่อว่ารูป
แต่จะแจ้งให้ละเอียดก็มากมาย เมื่ออยากทราบให้ละเอียดก็จงไปดูเอาในแบบเกิด

ถาม ก็เวทนานั้นได้แก่สิ่งอะไร?

ตอบ ความเสวยอารมณ์ ซึ่งเกิดประจำอยู่ในรูปนี้แหละ คือบางครั้งก็เสวย
อารมณ์เป็นสุข บางคราวก็เสวยอารมณ์เป็นทุกข์ บางคราวก็ไม่ทุกข์ไม่สุข
นี้แหละเรียกว่า เวทนา ๓ ถ้าเต็มโสมนัส โทมนัส ก็เป็นเวทนา ๕

ถาม โสมนัสโทมนัสเวทนา ดูเป็นชื่อของกิเลส ทำไมจึงเป็นขันธ?

ตอบ เวทนามี ๒ อย่าง คือกายิกะเวทนา เวทนาซึ่งเกิดทางกาย ๑ เจตสิกเวทนา
เวทนาซึ่งเกิดทางใจ ๑ สุขเวทนาเสวยอารมณ์เป็นสุข ทุกขเวทนาเสวยอารมณ์
เป็นทุกข์ ๒ อย่างนี้เกิดทางกายโสมนัสโทมนัส อทุกขมสุขเวทนา ๓ อย่างนี้เกิด
ทางใจ ไม่ใช่กิเลส คือ เช่นกับบางครั้งอยู่ดี ๆ ก็มีความสบายใจโดยไม่ได้อาศัย
ความรักความชอบก็มี หรือบางครั้งไม่อาศัยโทษะ หรือปฏิฆะไม่สบายใจขึ้นเอง
เช่นคนเป็นโรคหัวใจหรือโรคเส้นประสาทก็มี อย่างนี้เป็นขันธแท้ ต้องกำหนดรู้
ว่าเป็นทุกข์ เมื่อเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ปรากฏขึ้น นั้นแหละเป็นความเกิดขึ้น
แห่งเวทนา เมื่อเวทนาเหล่านี้ดับหายไปเป็นความดับแห่งเวทนา นี้แหละเป็น
ขันธแท้ เป็นประเภททุกข์สัง

ถาม เวทนานั้นอาศัยอะไรจึงเกิดขึ้น?

ตอบ อาศัยอายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ กระทบกันเข้า
ชื่อว่าผัสสะ เป็นที่เกิดแห่งเวทนา

ถาม อายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ ผัสสะ ๖ เวทนาที่เกิดแต่ผัสสะ
๖ ก็ไม่ใช่กิเลส เป็นประเภททุกข์ทั้งนั้นไม่ใช่หรือ?

ตอบ ถูกแล้ว

ถาม แต่ทำไมคนเราเมื่อเวลาตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้ดมกลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส
หรือถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย รู้รับอารมณ์ด้วยใจ ก็ยอมได้เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง

ไม่ใช่หรือ ก็อายตนะแลผัสสเวทนาก็ไม่ใช่กิเลส แต่ทำไมคนเราจึงเกิดกิเลสและความอยากขึ้นได้เล่า?

ตอบ เพราะไม่รู้ว่าเป็นขันธ์แลอายตนะ แลผัสสเวทนา สำคัญว่าเป็นผู้เป็นคนเป็นจริงเป็นจัง จึงได้เกิดกิเลสและความอยาก เพราะฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงไว้ ในฉกัณเฑาะฐสูตรว่าบุคคลเมื่อสุขเวทนาเกิดขึ้น ก็ปล่อยให้ราคานุสัย (ราคะ: ความยินดีในกาม) ตามนอน ทุกขเวทนาเกิดขึ้นก็ปล่อยให้ปฏิฆานุสัย (ปฏิฆะ: ความขัดใจ ความแค้นเคือง) ตามนอน อทุกขมสุขเวทนาเกิดขึ้นก็ปล่อยให้อวิชานุสัย (อวิชชา : ความไม่รู้จริง ความหลง) ตามนอนการทำที่สุดแห่งทุกขในชาตินี้ ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ เป็นได้ ถ้าบุคคลเมื่อเวทนาทั้ง ๓ เกิดขึ้นก็ไม่ปล่อยให้อุสัยทั้ง ๓ ตามนอนการทำที่สุดแห่งทุกขในชาตินี้มีฐานะที่จะมีได้เป็นได้ นี้ก็เท่ากับตรัสไว้เป็นคำตายตัวอยู่แล้ว

ถาม จะปฏิบัติอย่างไรจึงจะไม่ให้อุสัยทั้ง ๓ ตามนอน?

ตอบ ก็ต้องมีสติทำความรู้สึกตัวไว้และมีสัมปชัญญะความรู้รอบคอบในอายตนะแลผัสสเวทนาตามความเป็นจริงอย่างไร อุสัยทั้ง ๓ จึงจะไม่ตามนอน สมด้วยพระพุทธภาษิตในโสฬสปัญหาที่ ๑ ตรัสตอบอชิตะมานพว่า สติ เตสัง นินารณัง สติเป็นดุจทำนบเครื่องปิดกระแสเหล่านั้น ปัญญา เย เตปถิยเร กระแสเหล่านั้นอันผู้ปฏิบัติจะละเอียดได้ด้วยปัญญา แต่ในที่นั้นท่านประสงค์ละตัณหา แต่อุสัยกับตัณหา ก็เป็นกิเลสประเภทเดียวกัน

ถาม เวทนาเป็นขันธ์แท้ เป็นทุกขสังข ไม่ใช่กิเลส แต่ในปัจจุสมุปบาท (ปัจจุสมุปบาท:สภาพอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น, การที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยต่อเนื่องกันมา) ทำไมจึงมีเวทนาปัจจุยัตถิณหา(เวทนาปัจจุย:เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี) เพราะเหตุอะไร?

ตอบ เพราะไม่รู้จักเวทนาตามความเป็นจริงเมื่อเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น เวทนาที่เป็นสุขก็ชอบเพลิดเพลินอยากได้ หรือให้คงอยู่ไม่ไห้หายไปเสีย เวทนาที่เป็นทุกข์ ไม่ดีมีมากก็ไม่ชอบ ประกอบด้วยปฏิฆะอยากผลักไสไล่ขับให้หายไปเสีย หรืออทุกขมสุขเวทนาที่มีมากก็ไม่รู้อวิชานุสัยจึงตามนอนสมด้วยพระพุทธภาษิตในโสฬสปัญหาที่ ๑๓ ที่อุททะมานพทูลถามว่า กถัง สตัสสะ จรโตวิญญาณัง อุปฺปชฺฌตติ

(กถิ สตสฺส จรโตจิณฺญาณํ อุปรุชฺชติ) เมื่อบุคคลประพาศมีสติอย่างไร ปฏิสนธิวิญญาณจึงจะดับ ตรัสตอบว่า

อชณฺตตฺถฺยจะ พหิทฺธา จ เวทหนํ นาพินนฺทโต (อชณตตถฺยจ พหิทฺธา จ เวทหนํ นาพินนฺทโต) เมื่อบุคคลไม่เพลิดเพลिनยั้งซึ่งเวทนาทั้งภายในแลภายนอก

อวัง สตสฺสจ จรโต วิญญาณํ อุปรุชฺชติ (อวัง สตสฺส จรโต วิญญาณํ อุปรุชฺชติ) ประพาศมีสติอยู่อย่างนี้ ปฏิสนธิวิญญาณจึงจะดับ

ถาม เวทนาอย่างไรชื่อว่าเวทนาภายนอก เวทนาอย่างไรชื่อว่าเวทนาภายใน?

ตอบ เวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส สโตะสัมผัส ฆานะสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส ๕ อย่างนี้ชื่อว่าเวทนาที่เป็นภายนอก เวทนาที่เกิดในฌาน เช่น ปิติหรือสุข เป็นต้น ชื่อว่าเวทนาภายในเกิดแต่มะโนสัมผัส

ถาม ปิติแลสุขก็เป็นเวทนาด้วยหรือ?

ตอบ ปิติแลสุขนั้นเกิดขึ้นเพราะความสงบ อาศัยความเพียรของผู้ปฏิบัติ ในคิริมานนทสูตร อาณาปานสติหมวดที่ ๕ กับที่ ๖ ท่านสงเคราะห์เข้าไปในเวทนา หุปีสสนาสติปฏิฐาน เพราะฉะนั้น ปิติแลสุขจึงจัดเป็นเวทนาภายในได้

ถาม ที่เรียกว่านิรามิตเวทนา เสวยเวทนาไม่มีอามิสคือไม่เจือกามคุณ เห็นจะเป็นเวทนาที่เกิดขึ้นจากจิตที่สงบนี้เอง แต่ถ้าเช่นนั้นความยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่เรียกว่ากามคุณ ๕ เวทนาที่เกิดคราวนั้นก็จะเป็นอามิตเวทนา ถูกไหม?

ตอบ ถูกแล้ว

ถาม ส่วนเวทนาข้าพเจ้าเข้าใจดีแล้ว แต่ส่วนสัญญาขั้น ความจำรูป จำกลิ่น จำรส จำโผฏฐัพพะ จำชัมมารมณฺ์ ๖ อย่างนี้ มีลักษณะอย่างไร เมื่อรูป สัญญาความจำรูป เกิดขึ้นนั้นมีอาการเช่นไร แลเวลาที่ความจำรูปดับไปมีอาการเช่นไร ข้าพเจ้าอยากทราบ เพื่อจะได้กำหนดถูก?

ตอบ คือเราได้เห็นรูปคนหรือรูปของอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วมานึกขึ้นรูปคนหรือรูปของเหล่านั้น ก็มาปรากฏขึ้นในใจเหมือนอย่างได้เห็นจริงๆ นี้เรียกว่า ความจำรูป

ถาม ยังไม่เข้าใจดี ขอให้ชี้ตัวอย่างให้ชาวอิกสัทหน้อย?

ตอบ เช่นกับเมื่อเช้านี้เราได้พบคนที่รู้จักกันหรือได้พุดกัน ครั้นคนนั้นไปจากเราแล้ว เมื่อเรานึกถึงคนนั้น รูปร่างคนนั้นก็ปรากฏชัดเจนเหมือนเวลาที่พบบันหรือได้เห็นของสิ่งใดสิ่งหนึ่งไว้ เมื่อเวลานึกขึ้นก็เห็นสิ่งนั้นชัดเจน เหมือนอย่างเวลาที่เห็นรวมเป็นรูป ๒ อย่างคือ อุปาทินนกรูป รูปที่มีวิญญาณ เช่นรูปคนหรือรูปสัตว์ อนุปาทินนกรูป รูปที่ไม่มีวิญญาณครอง ได้แก่สิ่งของต่างๆ หรือต้นไม้ ดิน หิน กรวด

ถาม ถ้าเช่นนั้นคนเป็นก็เป็นรูปที่มีวิญญาณ คนตายก็เป็นรูปที่ไม่มีวิญญาณอย่างนั้นหรือ?

ตอบ ถูกแล้ว น่าสลดใจ ซาติเดียวเป็นได้ ๒ อย่าง

ถาม ถ้าเช่นนั้นสัญญาก็เป็นเรื่องของอดีตทั้งนั้น ไม่ใช่ปัจจุบัน?

ตอบ อารมณฺ์นั้นเป็นอดีต แต่เมื่อความจำปรากฏขึ้นในใจเป็นสัญญาปัจจุบันนี้แหละเรียกสัญญาขันธ์

ถาม ถ้าไม่รู้จักสัญญา เวลาที่ความจำรูปคนมาปรากฏขึ้นในใจก็ไม่ว่าสัญญาของตัวเอง สำคัญว่าเป็นคนจริงๆ หรือความจำรูปที่ไม่มีวิญญาณมาปรากฏขึ้นในใจก็ไม่ว่าสัญญา สำคัญว่าเป็นสิ่งเป็นของจริงๆ เมื่อเป็นเช่นนี้จะมีโทษอย่างไรบ้าง ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ มีโทษมาก เช่นนึกถึงคนที่รัก รูปร่างของคนนั้นก็มาปรากฏกับใจ กามวิตก ที่ยังไม่เกิดก็จะเกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็จะงอกงาม หรือนึกถึงคนที่โกรธกัน รูปร่างของคนก็โกรธกันนั้นก็มาปรากฏชัดเจนเหมือนได้เห็นจริงๆ พยาบาทวิตก ที่ยังไม่เกิดก็จะเกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็จะงอกงาม หรือนึกถึงสิ่งของที่สวยๆ งามๆ รูปร่างสิ่งของเหล่านั้น ก็มาปรากฏในใจ เกิดความชอบใจบ้าง แหละอยากได้บ้าง เพราะไม่รู้ว่าเป็นสัญญาขันธ์ของตัวเอง สำคัญว่าสิ่งทั้งปวงเป็นจริงเป็นจังไปหมดที่แท้ก็เหลวทั้งนั้น

ถาม ก็ความเกิดขึ้นแห่งสัญญามีลักษณะอย่างไร?

ตอบ เมื่อความจำรูปอย่างใดอย่างหนึ่งมาปรากฏในใจเป็นความเกิดขึ้น

แห่งความจำรูป เมื่อความจำรูปเหล่านั้นดับหายไปจากใจเป็นความดับไปแห่งความจำรูป

ถาม ความจำเสียงนั้นมีลักษณะอย่างไร?

ตอบ เช่นเวลาเราฟังเทศน์ เมื่อพระเทศน์จบแล้วเรานึกขึ้นได้ว่าท่านแสดงว่าอย่างนั้นๆ หรือมีคนมาพูดเล่าเรื่องอะไรๆ ให้เราฟัง เมื่อเขาพูดเสร็จแล้ว เรานึกขึ้นจำถ้อยคำนั้นได้ นี่เป็นลักษณะของความจำเสียง เมื่อความจำเสียงปรากฏขึ้นในใจเป็นความเกิดขึ้นแห่งความจำเสียง เมื่อความจำเสียงเหล่านั้นดับหายไปจากใจเป็นความดับไปแห่งสัททสัทธัญญา

ถาม คันธสัทธัญญา ความจำกลิ่นมีลักษณะอย่างไร?

ตอบ เช่นกับเราเคยได้กลิ่นหอมดอกไม้หรือน้ำอบหรือกลิ่นเหม็นอย่างใดอย่างหนึ่งไว้ เมื่อนึกขึ้นก็จำกลิ่นหอมกลิ่นเหม็นเหล่านั้นได้ นี่เป็นความเกิดขึ้นของความจำกลิ่น เมื่อความจำกลิ่นเหล่านั้นหายไปจากใจ เป็นความดับไปแห่งคันธสัทธัญญา

ถาม รสสัทธัญญา ความจำรสนั้นมีลักษณะอย่างไร?

ตอบ ความจำรสนั้น เมื่อเรารับประทานอาหารมีรสเปรี้ยว หวาน จืด เค็ม หรือขม เป็นต้น เมื่อรับประทานเสร็จแล้วนึกขึ้นก็จำรสเหล่านั้นได้อย่างนี้ เรียกว่าความจำรส เมื่อความจำรสปรากฏขึ้นในใจเป็นความเกิดขึ้นแห่งรสสัทธัญญา เมื่อความจำรสเหล่านั้น ดับหายไปจากใจ เป็นความดับ ไปแห่งรสสัทธัญญา

ถาม โผฏฐัพพะสัทธัญญานั้นมีลักษณะอย่างไร

ตอบ ความจำเครื่องกระทบทางกาย เช่นเราเดินไปเหยียบหนาม ถูกหนามยอก หรือถูกต้องเย็นร้อนอ่อนแข็งอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อนึกขึ้นจำความถูกต้องกระทบทางกายเหล่านั้นได้ ชื่อว่าโผฏฐัพพะสัทธัญญา

ถาม เช่นเมื่อกลางวันเราเดินทางไปถูกแดดร้อนจัด ครั้นกลับมาถึงบ้านนึกถึงที่ไปถูกแดดมานั้นก็จำได้ว่าวันนี้เราไปถูกแดดร้อน อย่างนี้เป็นโผฏฐัพพะสัทธัญญา ถูกไหม?

ตอบ ถูกแล้ว สิ่งใดสิ่งหนึ่งมากระทบถูกต้องทางกาย เมื่อเรานึกคิดอารมณ์เหล่านั้น จำได้เป็นโผฏฐัพพะสัทธัญญาทั้งนั้น เมื่อความจำโผฏฐัพพะเกิดขึ้นในใจ

เป็นความเกิดขึ้นแห่งโณฏฐัพพัตถัญญา เมื่อความจำเหล่านั้นดับหายไปจากใจเป็นความดับไปแห่งโณฏฐัพพัตถัญญา

ถาม ธัมมัตถัญญามีลักษณะอย่างไร?

ตอบ ธัมมัตถัญญา ความจำธัมมารมณฺ์นั้นละเอียดยิ่งกว่าสัตถัญญา ๕ ที่ได้อธิบายมาแล้ว

ถาม ธัมมารมณฺ์นั้นได้แก่สิ่งอะไร?

ตอบ เวทนาขันธฺ์ สัตถัญญาขันธฺ์ สังขารขันธฺ์ ๓ อย่างนี้ชื่อว่าธัมมารมณฺ์ เช่น เราได้เสวยเวทนาที่เป็นสุขหรือที่เป็นทุกข์ไว้ แลเวทนาเหล่านั้นดับไปแล้ว นึกขึ้นจำได้อย่างนี้ชื่อว่าความจำเวทนา หรือเราเคยท่องบ่นอะไรๆ จะจำได้มากก็ตาม หรือจำได้น้อยก็ตาม เมื่อความจำเหล่านั้นดับไป พอนึกขึ้นถึงความจำเก่าก็มาเป็นสัตถัญญาปัจจุบันขึ้น อย่างนี้เรียกว่าความจำสัตถัญญา หรือเราคิดนึกเรื่องอะไรๆ ขึ้นเองด้วยใจ เมื่อความคิดเหล่านั้นดับไป พอเรานึกถึงเรื่องที่เคยคิดเอาไว้นั้นก็จำเรื่องนั้นได้ นี้เรียกว่าความจำสังขารขันธฺ์ ความจำเรื่องราวของเวทนา สัตถัญญา สังขารเหล่านั้นแหละชื่อว่า ธัมมัตถัญญา ความจำธัมมารมณฺ์ เมื่อความจำธัมมารมณฺ์ มาปรากฏขึ้นในใจ เป็นความเกิดขึ้นแห่งธัมมัตถัญญา เมื่อความจำธัมมารมณฺ์ เหล่านั้นดับหายไปจากใจ เป็นความดับไปแห่งธัมมัตถัญญา

ถาม แหม! ช่างซับซ้อนกันจริงๆ จะสังเกตอย่างไรถูก?

ตอบ ถ้ายังไม่รู้จักอาการขันธฺ์ก็สังเกตไม่ถูก ถ้าวุ้จักแล้วก็สังเกตได้ง่าย เหมือนคนที่รู้จักตัวแล้วรู้จักชื่อกัน ถึงจะพบหรือเห็นกันมากๆ คนก็รู้จักได้ทุกๆ คน ถ้าวคนที่ไม่เคยรู้จักตัวหรือรู้จักชื่อกัน มาแต่คนเดียวก็มิรู้จักว่าผู้นั้นคือใคร สมด้วยพระพุทธภษิตในคุหุฏฐกสูตร หน้า ๔๘๖ ที่ว่า สัตถัญญํ ปริณญญาวิตเรยยะ โอิฆัง (สัตถัญญํ ปริณญญา วิตเรยยะ โอิฆัง) สาธุชนมากำหนดรอบรู้สัตถัญญาแล้วจะพึงข้ามโอฆะได้ (โอฆะ : ห้วงน้ำคือสงสาร, ห้วงน้ำคือการเวียนว่ายตายเกิด)

ถาม สังขารขันธฺ์คืออะไร?

ตอบ สังขารขันธฺ์คือความคิดความนึก

ถาม สังขารชั้นนี้เป็นทุกขสังหรือเป็นสมุทัย?

ตอบ เป็นทุกขสัง ไม่ใช่สมุทัย

ถาม ก็สังขารชั้นนี้ตามแบบอภิธรรมสังคหะ ท่านแจกไว้ว่ามีบาปกรรม ๑๔ โสภณเจตสิก ๒๕ อัญญาสมนา ๑๓ รวมเป็นเจตสิก ๕๒ ดวงนั้นผู้มีทั้งบุญทั้งบาปและไม่ใช้บุญไม่ใช้บาปปนกัน ทำไมจึงเป็นทุกขสังอย่างเดียว ข้าพเจ้ายังงงงัน?

ตอบ อัญญาสมนา ๑๓ ยกเวทนาสัญญาออกเสีย ๒ ชั้น เหลืออยู่ ๑๑ นี้แหละเป็นสังขารชั้นนี้แท้ นี้แหละเป็นสังขารชั้นนี้แท้ จะต้องกำหนดรู้ว่าเป็นทุกข ส่วนบาปกรรม ๑๔ นั้นเป็นสมุทัยอาศัยสังขารชั้นนี้เกิดขึ้น เป็นส่วนปหาตัพพธรรมจะต้องละ ส่วนโสภณเจตสิก ๒๕ นั้นเป็นภาเวตัพพธรรมจะต้องเจริญ เพราะฉะนั้นบาปกรรม ๑๔ กับโสภณเจตสิก ๒๕ ไม่ใช่สังขารแท้ เป็นแต่อาศัย สังขารชั้นนี้เกิดขึ้น จึงมีหน้าที่จะต้องละและต้องเจริญ ความเดือดความนึกอะไรๆ ที่มาปรากฏขึ้นในใจเป็นความเกิดขึ้นแห่งสังขารชั้นนี้ ความคิดความนึกเหล่านั้น ดับหายไปจากใจ ก็เป็นความดับไปแห่งสังขารชั้นนี้

ถาม วิญญาณชั้นที่รู้ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ๖ อย่างนี้มีลักษณะอย่างไร และเวลาเกิดขึ้นแล้วดับไปมีอาการอย่างไร?

ตอบ คือ ตา ๑ รูป ๑ กระทบกันเข้าเกิดความรู้ทางตา เช่นกับเราได้เห็นคนหรือสิ่งของอะไรๆ ก็รู้ได้คนนั้นคนนี้ หรือสิ่งนั้นสิ่งนี้ ชื่อว่าจักขุวิญญาณ เมื่อรูปมาปรากฏกับตา เกิดความรู้ทางตา เป็นความเกิดขึ้นแห่งจักขุวิญญาณ เมื่อความรู้ทางตาดับ หายไป เป็นความดับไปแห่งจักขุวิญญาณ หรือความรู้ทางหู รู้กลิ่นทางจมูก รู้รสทางลิ้น รู้โผฏฐัพพะทางกายมาปรากฏขึ้น ก็เป็นความเกิดขึ้นแห่งโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ เมื่อความรู้ทางหู จมูก ลิ้น กาย หายไปก็เป็นความดับไป แห่งโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ เมื่อใจกับธัมมารมณเฑาะฐกระทบกันเข้าเกิดความรู้ทางใจเรียกว่า มโนวิญญาณ

ถาม ใจนั้นได้แก่สิ่งอะไร?

ตอบ ใจนั้นเป็นเครื่องรับธัมมารมณเฑาะฐให้เกิดความรู้ทางใจ เหมือนอย่างตาเป็น

เครื่องรับรูปให้เกิดความรู้ทางตา

ถาม รู้เวทนา รู้สัญญา รู้สังขารนั้น รู้อย่างไร

ตอบ รู้เวทนานั้นเช่นสุขเวทนาเป็นปัจจุบันเกิดขึ้นก็รู้ว่าเป็นสุขหรือทุกขเวทนาเกิดขึ้นก็รู้ว่าเป็นทุกข อย่างนี้แลรู้เวทนา หรือสัญญาใดมาปรากฏขึ้นในใจจะเป็นความจำรูปหรือความจำเสียงก็ดี ก็รู้สัญญานั้น อย่างนี้เรียกว่า รู้สัญญา หรือความคิดเรื่อง อะไร ๆ ขึ้น ก็รู้ไปในเรื่องนั้นอย่างนี้รู้สังขาร ความรู้เวทนา สัญญา สังขาร ๓ อย่างนี้ ต้องรู้ทางใจ เรียกว่ามโนวิญญาณ

ถาม มโนวิญญาณความรู้ทางใจก็เหมือนกันกับธรรมสัญญา ความจำสัมผัสมารมณณ์ อย่างนั้นหรือเพราะนี่ก็รู้ว่าเวทนา สัญญา สังขาร นั้นก็จำเวทนา สัญญา สังขาร?

ตอบ ต่างกัน เพราะสัญญานั้นจำอารมณ์ที่ล่วงแล้ว แต่ตัวสัญญาเองเป็นสัญญาปัจจุบัน ส่วนมโนวิญญาณนั้นรู้เวทนา สัญญา สังขารที่เป็นอารมณ์ปัจจุบัน เมื่อความรู้เวทนา สัญญา สังขารมาปรากฏขึ้นในใจ เป็นความเกิดขึ้นแห่งมโนวิญญาณ เมื่อความรู้เวทนา สัญญา สังขาร ดับหายไปจากใจ เป็นความดับไปแห่งมโนวิญญาณ

ถาม เช่นผงเข้าตา รู้ว่าเคืองตา เป็นรู้ทางตา ใช่ไหม?

ตอบ ไม่ใช่ เพราะรู้ทางตานั้นหมายถึงรูปที่มากระทบกับตาเกิดความรู้ขึ้น ส่วนผงเข้าตานั้นเป็นกายสัมผัส ต้องเรียกว่ารู้โณภูฐัพพะ เพราะตานั้นเป็นกาย ผงนั้นเป็นโณภูฐัพพะ เกิดความรู้ขึ้นชื่อว่ารู้ทางกาย ถ้าผงเข้าตาคนอื่นเขาวานเราไปดู เมื่อเราได้เห็นผงเกิดความรู้ขึ้น ชื่อว่ารู้ทางตา

ถาม สาธุ ข้าพเจ้าเข้าใจได้ความในเรื่องนี้ชัดเจนดีแล้ว แต่ขั้น ๕ นั้นยังไม่ได้ความว่าจะเกิดขึ้นที่ละอย่างสองอย่าง หรือว่าต้องเกิดพร้อมกันทั้ง ๕ ขั้น?

ตอบ ต้องเกิดพร้อมกันทั้ง ๕ ขั้น

ถาม ขั้น ๕ ที่เกิดพร้อมกันนั้น มีลักษณะอย่างไร? และความดับไปมีอาการอย่างไร? ขอให้ชี้ตัวอย่างให้ชาวสักหน่อย

ตอบ เช่นเวลาเรานึกถึงรูปคนหรือรูปสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่ง อาการที่นึกขึ้น

นั้น เป็นลักษณะของสังขารชั้น รูปร่างหรือสิ่งของเหล่านั้นปรากฏขึ้นในใจ นี่เป็นลักษณะของรูปสัญญา ความรู้ที่เกิดขึ้นในเวลานั้น นี่เป็นลักษณะของมโนวิญญาณุสุขหรือทุกข์ หรืออุเบกขาที่เกิดขึ้นในคราวนั้น นี่เป็นลักษณะของเวทนา มหาภูตรูปหรืออุปาหารรูป ที่ปรากฏอยู่นั้นเป็นลักษณะของรูปอย่างนี้เรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งชั้นพร้อมกันทั้ง ๕ เมื่ออาการ ๕ อย่างเหล่านั้นดับไปเป็นความดับไปแห่งชั้นทั้ง ๕

ถาม ส่วนนามทั้ง ๔ เกิดขึ้นและดับไปพอจะเห็นด้วย แต่ที่ว่ารูปดับไปนั้น ยังไม่เข้าใจ?

ตอบ ส่วนรูปนั้นมีความแปรปรวนอยู่เสมอ เช่นของเก่าเสื่อมไปของใหม่เกิดแทน แต่ทว่าไม่เห็นเอง เพราะรูปสันตติ (สันตติ : ความสืบต่อ) รูปที่ติดต่อนี้อย่างกันบังเสีย จึงแลไม่เห็น แต่ก็ลองนึกดูถึงรูปตั้งแต่เกิดมาจนถึงวันนี้เปลี่ยนไปแล้วสักเท่าไร ถ้ารูปไม่ดับ ก็คงไม่มีเวลาแก่แลเวลาตาย

ถาม ถ้าเราจะสังเกตชั้น ๕ ว่าเวลาเกิดขึ้นและดับไปนั้น จะสังเกตอย่างไร จึงจะเห็นได้แลที่ว่าชั้นสิ้นไปเสื่อมไปนั้นมีลักษณะอย่างไร เพราะว่าเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปแล้วก็เกิดขึ้นได้อีกดูเป็นของคงที่ไม่เห็นมีความเสื่อม?

ตอบ พุดกับคนที่ไม่เคยเห็นความจริงนั้น ช่างน่าขันเสียเหลือเกิน วิธีสังเกตชั้น ๕ นั้นก็ต้องศึกษาให้รู้จักอาการชั้นตามความเป็นจริง แล้วก็สติสงบความคิดอื่นเสียหมดแล้ว จนเป็นอารมณ์อันเดียวที่เรียกว่าสมาธิ ในเวลานั้นความคิดอะไร ไม่มีแล้ว ส่วนรูปนั้นหมายลมหายใจ ส่วนเวทนามีแต่ปิติหรือสุข ส่วนสัญญาก็เป็นธรรมสัญญาอย่างเดียว ส่วนสังขารเวลานั้นเป็นสติกับสมาธิหรือวิตกวิจารณ์อยู่ ส่วนวิญญาณก็เป็นแต่ความรู้ที่อยู่ในเรื่องที่สงบนั้น ในเวลานั้นชั้น ๕ เข้าไปรวมอยู่เป็นอารมณ์เดียว ในเวลานั้นต้องสังเกตอารมณ์ปัจจุบันที่ปรากฏอยู่เป็นความเกิดขึ้นแห่งชั้น พออารมณ์ปัจจุบันนั้นดับไปเป็นความดับไปแห่งนามชั้น ส่วนรูปนั้นเช่นลมหายใจออกมาแล้ว พอหายใจกลับเข้าไปลมหายใจออกนั้นก็ดับไปแล้ว ครั้นกลับมาหายใจออกอีกลมหายใจเข้าก็ดับไปแล้ว นี่แหละเป็นความดับไปแห่งชั้น ๕ แล้วปรากฏขึ้นมาอีก ก็เป็นความเกิดขึ้นทุกๆ อารมณ์แลชั้น ๕ ที่เกิดขึ้นดับไปไม่ใช่ดับไปเปล่าๆ รูปชีวิตินทรีย์ความเป็นอยู่ของรูปชั้น

อรูปชีวิตินทรีย์ความเป็นอยู่ของนามชั้นทั้ง ๔ เมื่ออารมณ์ดับไป ครั้งหนึ่งชีวิตและอายุของชั้นทั้ง ๕ ก็สิ้นไปหมดไปทุกๆ อารมณ์

ถาม วิธีสังเกตอาการจันท์ที่สิ้นไปเสื่อมไปนั้นหมายเอาหรือคิดเอา?

ตอบ หมายเอาก็เป็นสัญญา คิดเอาก็เป็นเจตนา เพราะฉะนั้นไม่ใช่หมาย ไม่ใช่คิด ต้องเข้าไปเห็นความจริงที่ปรากฏเฉพาะหน้า จึงจะเป็นปัญญาได้

ถาม ถ้าเช่นนั้นจะดูความสิ้นไปเสื่อมไปของจันท์ทั้ง ๕ มิต้องตั้งพิธีทำใจให้เป็นสมาธิทุกครั้งหรือไม่?

ตอบ ถ้ายังไม่เคยเห็นความจริงก็ต้องตั้งพิธีเช่นนี้รำไป ถ้าเคยเห็นความจริงเสียแล้วก็ไม่ต้องตั้งพิธี ทำใจให้เป็นสมาธิทุกครั้งก็ได้ แต่พอมีสติขึ้นความจริงก็ปรากฏ เพราะเคยเห็นแล้วรู้จักความจริงเสียแล้ว เมื่อมีสติรู้ตัวขึ้นมาเวลาใดก็เป็นสมถวิปัสสนากำกับกันไปทุกคราว

ถาม ที่ว่าชีวิตแลอายุของจันท์สิ้นไปเสื่อมไปนั้น คือสิ้นไปเสื่อมไปอย่างไร?

ตอบ เช่นเราจะมีลมหายใจอยู่สัก ๑๐๐ หนก็จะตาย ถ้าหายใจเสียหนหนึ่งแล้ว ก็คงเหลืออีก ๙๙ หน หรือเราจะคิดจะนึกอะไรได้สัก ๑๐๐ หน เมื่อคิดนึกเสียหนหนึ่ง แล้วก็คงเหลือ ๙๙ หน ถ้าเป็นคนอายุยืนก็หายใจอยู่ได้มากหน หรือคิดนึกอะไร อยู่ได้มากหน ถ้าเป็นคนอายุสั้นก็มีลมหายใจและคิดนึกอะไร อยู่ได้น้อยหนที่สุดก็หมดลงวันหนึ่งเพราะจะต้องตายเป็นธรรมดา

ถาม ถ้าเราจะหมายจะคิดอยู่ในเรื่องความจริงของจันท์อย่างนี้ จะเป็นปัญญาไหม?

ตอบ ถ้าคิดเอาหมายเอาก็เป็นสมณะ ที่เรียกว่ามรณัสสติ เพราะปัญญานั้นไม่ใช่เรื่องหมายหรือเรื่องคิด เป็นเรื่องของความเห็นอารมณ์ปัจจุบันที่ปรากฏเฉพาะหน้าราวกับตาเห็นรูปจึงจะเป็นปัญญา

ถาม เมื่อจิตสงบแล้วก็คอยสังเกตอาการจันท์ที่เป็นอารมณ์ปัจจุบัน เพื่อจะให้เห็นความจริง นั้นเป็นเจตนาใช่ไหม?

ตอบ เวลานั้นเป็นเจตนาจริงอยู่ แต่ความจริงก็ยังไม่ปรากฏ เวลาที่ความจริงปรากฏขึ้นนั้นพ้นเจตนาทีเดียว ไม่มีเจตนาเลย เป็นความเห็นที่เกิดขึ้นเป็นพิเศษต่อจากจิตที่สงบแล้ว

ถาม จิตคู่กับเจตสิก ใจคู่กับธัมมารมณฺ์ มโนธาตุคู่กับธรรมธาตุ ๓ คู่นี้เหมือนกันหรือต่างกัน?

ตอบ เหมือนกัน เพราะว่าจิตกับมโนธาตุกับใจนั้นอย่างเดียวกัน ส่วนใจนั้นเป็นภาษาไทย ภาษาบาลีท่านเรียกว่ามโน เจตสิกนั้นก็ให้แก่เวทนา สัญญา สังขาร ธัมมารมณฺ์นั้น ก็คือเวทนา สัญญา สังขาร ธรรมธาตุนั้นก็คือเวทนา สัญญา สังขาร

ถาม ใจนั้นทำไมจึงไม่ใคร่ปรากฏ เวลาที่สังเกตดูก็เห็นแต่เหล่าธัมมารมณฺ์ คือเวทนาบ้าง สัญญาบ้าง สังขารบ้าง มโนวิญญาณความรู้ทางใจบ้าง เพราะเหตุไรใจจึงไม่ปรากฏเหมือนเหล่าธัมมารมณฺ์กับมโนวิญญาณ?

ตอบ ใจนั้นเป็นของละเอียดเห็นได้ยาก พอพวกเจตสิกธรรมที่เป็นเหล่าธัมมารมณฺ์ มากระทบเข้าก็เกิดมโนวิญญาณ ถูกผสมเป็นมโนสัมผัสเสียทีเดียว จึงแลไม่เห็นมโนธาตุได้

ถาม อุเบกขาในจิตตุดมมาน เป็นอุทกขมสุขเวทนา ไซ้หรือไม่?

ตอบ ไม่ใช่ อุทกขมสุขเวทนานั้นเป็นเจตสิกธรรม ส่วนอุเบกขาในจิตตุดมมานนั้นเป็นจิต

ถาม สังโยชน์ ๑๐ นั้น คือสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ พยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา ที่แบ่งเป็นสังโยชน์เบื้องต้น ๕ เบื้องบน ๕ นั้น ก็ส่วนสักกายทิฏฐิที่ท่านแจกไว้ตามแบบขันธละ ๔ รวม ๕ ขันธ เป็น ๒๐ ที่ว่าย่อมเห็นรูปโดยความเป็นตัวตนบ้าง ย่อมเห็นตัวตนว่ามีรูปบ้าง ย่อมเห็นรูปในตัวตนบ้าง ย่อมเห็นตัวตนในรูปบ้าง ย่อมเห็นเวทนา สัญญาสังขาร วิญญาณ โดยความเป็นตัวตนบ้าง ย่อมเห็นตัวตนว่ามีเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณบ้าง ย่อมเห็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณในตัวตนบ้าง ย่อมเห็นตัวตนในเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณบ้าง ถ้าฟังคุณท่านที่ละสักกายทิฏฐิได้แล้วคุณไม่เป็นตัวเป็นตน แต่ทำไมพระโสดาบันก็ละสักกายทิฏฐิได้แล้ว สังโยชน์ยังอยู่อีก ๗ ข้าพเจ้างงงนง?

ตอบ สักกายทิฏฐิที่ท่านแปลไว้ตามแบบใครๆ ฟังก็ไม่ใคร่เข้าใจ เพราะท่านแต่ก่อนพูดภาษามคธกัน ท่านเข้าใจได้ความกันดี ส่วนเราเป็นไทยถึงแปลแล้วก็ไม่เข้าใจของท่าน จึงลงความเห็นว่าเป็นตัวเป็นตนเสีย ดูออกจะแรงมากไปควรจะนึกถึงพระโกณฑัญญะ ในธัมมจักรท่านได้เป็นโสดาบันก่อนคนอื่น ท่านได้ความ

เห็นว่า

ยังกิญจิ สมุททยธัมมัง สัพพันตัง นิโรธธัมมัง (ยังกิญจิ สมุททยธมฺมํ สพฺพพหฺตํ นิโรธธมฺมํ) สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นล้วนมีความดับเป็นธรรมดา

แลพระสารีบุตรพบพระอัสสชิ ได้ฟังอริยสัจย่อว่า

เย ธมฺมา เหตุปภวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต เตสญฺจ โย นิโรโธ จ เอวํวาที มหาสมฺโณ (เย ธมฺมา เหตุปภวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต เตสญฺจ โย นิโรโธ จ เอวํวาที มหาสมฺโณ) ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตเจ้าทรงแสดงเหตุของธรรมเหล่านั้น และความดับของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติกล่าวอย่างนี้ ท่านก็ได้ดวงตาเห็นธรรมละสักกายทิฏฐิได้

ถาม ถ้าเช่นนั้นท่านก็เห็นความจริงของปัญจขันธ์ ถ้ายความเห็นผิด คือทิฏฐิวิปลาสเสียได้ ส่วนสี่ลัพพตปรามาส กับ วิจิกิจฉา ๒ อย่างนั้น ทำไมจึงหมดไปด้วย?

ตอบ สักกายทิฏฐินั้นเป็นเรื่องของความเห็นผิดถึงสี่ลัพพตปรามาส ก็เกี่ยวกับความเห็นว่าสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ที่มีอยู่ในโลกจะให้ดีให้ชั่วได้ วิจิกิจฉานั้นเมื่อผู้ที่ยังไม่เคยเห็นความจริงก็ต้องสงสัยเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้นท่านที่ได้ดวงตาเห็นธรรม คือ เห็นความจริงของสังขารทั้งปวง มีความเกิดขึ้นแลดับไป เป็นธรรมดา ก็เป็นสัมมาทิฏฐิ จึงถ่ายสักกายทิฏฐิเสียได้ ส่วนวิจิกิจฉานั้นเพราะท่านได้เห็นความจริงแล้ว ก็สิ้นความสงสัยในธรรมทั้งปวง ส่วนสี่ลัพพตปรามาสนั้น เพราะความเห็นของท่านตรงแล้ว จึงเป็นอจลสัทธา (อจล : ไม่หวั่นไหว) ไม่เห็นไปว่าสิ่งอื่นนอกจากกรรมที่เป็นกุศลแลอกุศลจะให้ ดีให้ชั่วได้ จึงเป็นอันละสี่ลัพพตปรามาสอยู่เอง เพราะสังโยชน์ ๓ เป็นกิเลสประเภทเดียวกัน

ถาม ถ้าตอบสังโยชน์ ๓ อย่างนี้แล้ว มิขัดกันกับสักกายทิฏฐิตามแบบที่ว่า ไม่เป็นตัวเป็นตนหรือ

ตอบ คำที่ว่าไม่เป็นตัวเป็นตนนั้น เป็นเรื่องที่เขาใจเอาเองต่างหาก เช่นกับพระโกณฑัญญะเมื่อฟังธรรมจักร ท่านก็ละสักกายทิฏฐิได้แล้ว ทำไมจึงต้องฟังอนัตตลักขณสูตรอีกเล่า นี่ก็สอให้เห็นได้ว่าท่านผู้ทีละสักกายทิฏฐิได้นั้น

คงไม่ใช่เห็นว่าไม่เป็นตัวเป็นตน

ถาม ถ้าเช่นนั้นที่ว่าเห็นอนัตตา ก็คือเห็นว่าไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนอย่างนั้นหรือ?

ตอบ อนัตตาในอนัตตลักขณสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงชักพระปัญจวัคคีย์ มีเนื้อความว่าขันธ ๕ ไม่เป็นไปในอำนาจ สิ่งที่ไม่เป็นไปในอำนาจบังคับไม่ได้ จึงชื่อว่าเห็นอนัตตา ถ้าขันธ ๕ เป็นอัตตาแล้วก็คงจะบังคับได้ เพราะฉะนั้นเราจึงควรเอาความว่า ขันธ ๕ ที่ไม่อยู่ในอำนาจจึงเป็นอนัตตา เพราะเหตุที่บังคับไม่ได้ ถ้าขันธ ๕ เป็น อัตตาตัวตนก็คงจะบังคับได้

ถาม ถ้าเช่นนั้นเห็นอย่างไรเล่าจึงเป็นสักกายทิฏฐิ?

ตอบ ตามความเห็นของข้าพเจ้าว่า ไม่รู้จักขันธ ๕ ตามความเป็นจริง เห็นปัญจขันธว่าเป็นตนและเที่ยงสุข เป็นตัวตนแก่นสาร และเลยเห็นไปว่าเป็นสุภะ ความงามด้วย ที่เรียกว่าทิฏฐิวิปลาส นี้แหละเป็นสักกายทิฏฐิ เพราะฉะนั้นจึงเป็นคู่ปรับกับยังกิณฺฉิ สมุทฺยธัมมํ สัพพันตัง นิโรธธัมมํ ซึ่งเป็นความเห็นถูก ความเห็นชอบ จึงถ่ายความเห็นผิดเหล่านั้นได้

ถาม ถ้าเช่นนั้นท่านที่ละสักกายทิฏฐิได้แล้ว อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จะเป็นอริยาศัยได้ไหม?

ตอบ ถ้าฟังดูตามแบบท่านเห็น ยังกิณฺฉิ สมุทฺยธัมมํ สัพพันตัง นิโรธธัมมํ ชัดเจน อนิจจัง คงเป็นอริยาศัย ส่วนทุกขัง กับ อนัตตา ถึงจะเห็นก็ไม่เป็นอริยาศัย เข้าใจว่า ถ้าเห็นปัญจขันธเป็นทุกข์มากเข้า กามราคะพยาบาทก็คงน้อย ถ้าเห็นปัญจขันธเป็นอนัตตามากเข้า กามราคะพยาบาทก็คงหมด ถ้าเห็นว่า สัพเพ ธัมมา อนัตตา ชัดเจนเข้าสังโยชน์เบื้องบนก็คงหมด นี่เป็นส่วนความเข้าใจ แต่ตามแบบท่านก็ไม่ได้อธิบายไว้

ถาม ที่ว่าพระสกิทาคามี ทำกามราคะพยาบาทให้น้อยนั้น คุมัวไม่ชัดเจนเพราะไม่ทราบว่ามีน้อยแค่ไหน ไม่แตกหักเหมือนพระโสดาบัน พระอนาคามี แลพระอรหันต์?

ตอบ แตกหักหรือไม่แตกหักก็ใครจะไปรู้ของท่าน เพราะว่าเป็นของเฉพาะตัว

ถาม ถ้าจะสันนิษฐานไปตามแนวพระปริยัติก็จะชี้ตัวอย่างให้เข้าใจได้บ้างหรือไม่?

ตอบ การสันนิษฐานนั้นเป็นของไม่แน่ ไม่เหมือนอย่างได้รู้เองเห็นเอง

ถาม แม่หรือไม่แม่ก็เอาเถิด ข้าพเจ้าอยากฟัง?

ตอบ ถ้าเช่นนั้นข้าพเจ้าเห็นว่าท่านที่ได้เป็นโสดาบันเสร็จแล้ว มีอหังการใจคอ ซึ่งต่างกับปุถุชน ท่านได้ละกามราคพยาบาท ส่วนหยาบถึงกับล่วงทุจริตซึ่งเป็นฝ่ายอบายคามิได้ คงเหลือแต่อย่างกลางอย่างละเอียดอีก ๒ ส่วน ภายหลังท่านเจริญสมถวิปัสสนามากขึ้นก็ละกามราคะปฏิกัมพะ สังโยชน้อย่างกลางได้อีกส่วนหนึ่ง ข้าพเจ้าเห็นว่า นี่แหละเป็นมรรคที่ ๒ ต่อมาท่านประพฤติปฏิบัติละเอียดเข้าก็ละกามราคพยาบาทที่เป็นอย่างละเอียดได้ขาด ชื่อว่าพระอนาคามี

ถาม กามราคพยาบาทอย่างหยาบถึงกับล่วงทุจริต หมายถึงทุจริตอย่างไร?

ตอบ หมายถึงเอาอกุศลกรรมบท ๑๐ ว่าเป็นทุจริตอย่างหยาบ

ถาม ถ้าเช่นนั้นพระโสดาบัน ท่านก็ละอกุศลกรรมบท ๑๐ ได้เป็นสมุจเฉท (สมุจเฉท: การตัดขาด)

ตอบ ตามความเห็นของข้าพเจ้า เห็นว่ากายทุจริต ๓ คือ ปาณา อทินนา กาเมสุมิจฉาจาร มโน ทุจริต ๓ อภิชฌา (อภิชฌา : โลกอยากได้ของเขา) พยาบาท มิจฉาทิฎฐิ นี้ละขาดได้เป็นสมุจเฉท ส่วนวจีกรรมที่ ๔ คือมุสาวาทก็ละได้ขาด ส่วนวจีกรรมอีก ๓ ตัวปิสุณาวาจา ผรุสวาจา สัมผัสปลาลปะได้แต่ส่วนหยาบที่ปุถุชนกล่าวอยู่ แต่ส่วนละเอียดยังละไม่ได้ต้องอาศัยสังวรความระวังไว้

ถาม ที่ต้องสำรวมวจีกรรม ๓ เพราะเหตุอะไร ทำไมจึงไม่ขาดอย่างมุสาวาท?

ตอบ เป็นด้วยกามราคะ กับปฏิกัมพะ สังโยชนทั้ง ๒ ยังละไม่ได้

ถาม วจีกรรม ๓ มาเกี่ยวข้องกับสังโยชนทั้ง ๓ ด้วยเล่า?

ตอบ บางคาบบางสมัย เป็นต้นว่ามีเรื่องที่ทำให้เกิดขึ้นในคนรักของท่านกับคนอีกคนหนึ่ง ซึ่งเขาทำความไม่ดีอย่างใดอย่างหนึ่ง จำเป็นที่จะต้องพูด ครั้นพูดไปแล้วเป็นเหตุให้เขาห่างจากคนนั้นจึงต้องระวัง ส่วนปิสุณาวาจาบางครั้งความโกรธเกิดขึ้น ที่สุดจะพูดออกไปด้วยกำลังใจที่โกรธว่าพอมหาจำเริญแม่มหาจำเริญที่เรียกว่า ประชดท่านก็สงเคราะห์เข้าไปในผรุสวาจา เพราะเหตุนี้จึงต้องสำรวม

ส่วนสัมผัสปลาปนนั้น ดิรัจฉานกถาต่างๆ มีมาก ถ้าสมมุติที่ผลอสติมีคนมาพูด ก็อาจจะพลอยพูดไปด้วยได้ เพราะเหตุนี้จึงต้องสำรวจ

ถาม อ้อ ! พระโศคาบันยังมีเวลาผลอสติอยู่หรือ?

ตอบ ทำไมท่านจะไม่ผลอสติสังโยชน์ยังอยู่อีกถึง ๗ ท่านไม่ใช่พระอรหันต์จะได้บริบูรณ์ด้วยสติ

ถาม กามราคะ พยาบาท อย่างกลางหมายความว่าไหน เมื่อเกิดขึ้นจะได้อะไร?

ตอบ ความรักแลความโกรธที่ปรากฏขึ้น มีเวลาสั้นหายเร็ว ไม่ถึงกับสว่างทุจริตนี้แหละเป็นอย่างกลาง

ถาม ก็กามราคะ พยาบาท อย่างละเอียดนั้นหมายความว่าไหน แลเรียกว่าพยาบาทดูหยาบมากเพราะเป็นชื่อของอกุศล?

ตอบ บางแห่งท่านก็เรียกว่าปฏิฆะสังโยชน์ก็มี แต่ความเห็นของข้าพเจ้าว่าไม่ควรเรียกพยาบาท ควรจะเรียกปฏิฆะสังโยชน์ดูเหมาะสมดี

ถาม ก็ปฏิฆะ กับ กามราคะ ที่อย่างละเอียดนั้นจะได้แก่อาการของจิตเช่นใด?

ตอบ ความกำหนัดที่อย่างละเอียด พอปรากฏขึ้นไม่ทันคิดออกไปก็หายทันที ส่วนปฏิฆะนั้น เช่น คนที่มีสาเหตุโกรธกันมาก่อน ครั้นนานมาความโกรธนั้นก็หายไปแล้ว และไม่ได้นึกถึงเสียเลย ครั้นไปในที่ประชุมแห่งใดแห่งหนึ่ง ไปพบคนนั้นเข้ามีอาการสะดุดใจไม่สนิทสนมหรือเก้อเขินผิดกับคนธรรมดา ซึ่งไม่เคยมีสาเหตุกัน ข้าพเจ้าเห็นว่าอาการเหล่านี้เป็นอย่างละเอียด ควรจะเรียกปฏิฆะสังโยชน์ได้ แต่ตามแบบท่านก็ไม่ได้อธิบายไว้

ถาม สังโยชน์ทั้ง ๒ เห็นจะเกิดจากคนโดยตรง ไม่ใช่เกิดจากสิ่งของทรัพย์สินสมบัติอื่น ๆ ?

ตอบ ถูกแล้ว เช่นวิสาขะอุบาสกเป็นพระอนาคามีได้ยินว่าหลีกจากนางธัมมทินนา ไม่ได้หลีกจากสิ่งของทรัพย์สินสมบัติส่วนอื่นๆ ส่วนความโกรธหรือปฏิฆะที่เกิดขึ้นก็เป็นเรื่องคนทั้งนั้น ถึงแม้จะเป็นเรื่องสิ่งของก็เกี่ยวข้องกับคนตกลงโกรธคนนั่นเอง

ถาม ส่วนสังโยชน์เบื้องต่ำนั้น ก็ได้รับความอธิบายมามากแล้ว แต่ส่วนสังโยชน์เบื้องบน ๕ ตามแบบที่อธิบายไว้ว่า รูปปราคะคือยินดีในรูปฌาน อรูปปราคะยินดีในอรูปฌาน ถ้าเช่นนั้นคนที่ไม่ได้บรรลุฌานสมาบัติ ๘ สังโยชน์ทั้ง ๒ ก็ไม่มีโอกาสจะเกิดได้ เมื่อเป็นเช่นนี้สังโยชน์ ๒ ไม่มีหรือ

ตอบ มี ไม่เกิดในฌาน ก็ไปเกิดในเรื่องอื่น

ถาม เกิดในเรื่องไหนบ้าง ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ?

ตอบ ความยินดีในรูปขันธ์ หรือความยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะนั้น ชื่อว่ารูปปราคะ ความยินดีในเวทนา สัญญา สังขาร วิญญูณ หรือยินดีในสมถวิปัสสนา หรือยินดีในส่วนมรรคผลที่ได้บรรลุเสขคุณแล้ว เหล่านี้ก็เป็น อรูปปราคะได้

ถาม ก็ความยินดีในกาม ๕ พระอนาคามีละได้แล้วไม่ใช่หรือ ทำไมจึงมาเกี่ยวกับสังโยชน์เบื้องบนอีกเล่า?

ตอบ กามมี ๒ ชั้น ไม่ใช่ชั้นเดียว ที่พระอนาคามีละนั้นเป็นส่วนความกำหนดในเมถุน ซึ่งเป็นคู่กับพยาบาท ส่วนความยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่ไม่ได้เกี่ยวกับเมถุน จึงเป็นสังโยชน์เบื้องบนคือรูปปราคะ ส่วนความยินดีในนามขันธ์ทั้ง ๕ หรือสมถวิปัสสนาหรือมรรคผลขั้นต้นๆ เหล่านี้ชื่อว่าอรูปปราคะ ซึ่งตรงกับความยินดีในธัมมารมณ์ เพราะฉะนั้นพระอรหันต์ทั้งหลายเพื่อหน่ายในรูปขันธ์ หรือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะเป็นภายนอก จึงได้สิ้นไปแห่งรูปปราคะสังโยชน์ และท่านเบื่อในเวทนา สัญญา สังขาร วิญญูณและ สมถหรือวิปัสสนาที่อาศัยขันธ์เกิดขึ้น เมื่อท่านสิ้นความยินดีในนามขันธ์แล้ว แม้ธรรมทั้งหลายอาศัยขันธ์เกิดขึ้นท่านก็ไม่ยินดี ได้ชื่อว่าละความยินดีในธัมมารมณ์ ซึ่งคู่กับความยินดีร้าย ในนามรูปหมดแล้ว ท่านจึงเป็นผู้พ้นแล้วจากความยินดีร้ายในอารมณ์ทั้ง ๖ จึงพร้อมด้วยคุณ คือจะพึงคุเบกขา

ถาม แปลกมากยังไม่เคยได้ยินใครอธิบายอย่างนี้ ส่วนมานะสังโยชน์นั้นมีอาการอย่างไร?

ตอบ มานะสังโยชน์นี้มีอาการให้วัด เช่นกับนี่ถึงตัวของตัวก็รู้สึกว่าเป็นเรา ส่วนคนอื่นก็เห็นว่าเป็นเขา แลเห็นว่าเราเสมอกับเขา หรือเราสูงกว่าเขา หรือเรา

ต่ำกว่าเขา อากาการที่วัดชนิดนี้แหละเป็นมานะสังโยชน์ ซึ่งเป็นคู่ปรับกับอนัตตาหรือ สัพเพธัมมา อนัตตา

ถาม ก็อุทธัจจสังโยชน์นั้นมีลักษณะอย่างไร เช่น พระอนาคามีละสังโยชน์เบื้องต่ำ ได้หมดแล้ว ส่วนอุทธัจจสังโยชน์จะพุ่งไปทางไหน?

ตอบ ตามแบบท่านอธิบายไว้ว่าพุ่งไปในธรรม เพราะท่านยังไม่เสร็จกิจ จึงได้ ฝึกฝืนอยู่ในธรรม

ถาม อวิชาสังโยชน์นั้นไม่รู้อะไร?

ตอบ ตามแบบท่านอธิบายไว้ว่า ไม่รู้ชั้นที่เป็นอดีต ๑ อนาคต ๑ ปัจจุบัน ๑ อริยสัง ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑ ความไม่รู้ในที่ ๘ อย่างนี้แหละชื่อว่าอวิชา

ถาม พระเสขบุคคลท่านก็รู้อริยสัง ๔ ด้วยกันทั้งนั้น ทำไมอวิชาสังโยชน์จึงยังอยู่?

ตอบ อวิชามีหลายชั้น เพราะฉะนั้นวิชาก็หลายชั้น ส่วนพระเสขบุคคล มรรคผลชั้นใดที่ท่านได้บรรลุแล้วท่านก็รู้เป็นวิชาชั้น ชั้นใดยังไม่รู้ก็ยังเป็น อวิชาอยู่ เพราะฉะนั้นจึงหมดในชั้นที่สุด คือพระอรหันต์

ถาม พระเสขบุคคลท่านเห็นอริยสัง แต่ละคัมภีร์ไม่ได้ มิได้ทำกิจในอริยสังหรือ?

ตอบ ท่านก็ทำทุกชั้นนั้นแหละ แต่ก็ทำตามกำลัง

ถาม ที่ว่าทำตามขั้นนั้นทำอย่างไร?

ตอบ เช่น พระโสดาบันได้เห็นปัญจขันธ์เกิดขึ้นดับไป ก็เชื่อว่าได้กำหนดรู้ทุกข์ และได้ละสังโยชน์ ๓ หรือทวาริตส่วนหยาบๆ ก็เป็นอันละสมุทัย ความที่สังโยชน์ ๓ ลื่นไปเป็นส่วนนิโรธตามขั้นของท่าน ส่วนมรรคท่านก็ได้เจริญมีกำลังพอละ สังโยชน์ ๓ ได้ แลท่านปิดอบายได้ เชื่อว่าทำภพคือทุกคติให้หมดไป ที่ตามแบบเรียกว่า ชินนริโย มีนรกสิ้นแล้ว ส่วนพระสกิทาคามีก็ได้กำหนดทุกข์คือ ปัญจขันธ์แล้ว แลละกามราคะพยาบาทอย่างกลางได้ เชื่อว่าละสมุทัย ข้อที่ละกามราคะพยาบาท อย่างกลางหมดไป จึงเป็นนิโรธของท่าน ส่วนมรรคนั้นก็เจริญมาได้เพียงละกาม ราคะพยาบาทอย่างกลาง นี้แหละจึงได้ทำภพชาติให้น้อยลง ส่วนพระอนาคามี มีทุกข์ได้กำหนดแล้ว ละกามราคะพยาบาทส่วนละเอียดหมดได้เชื่อว่าละสมุทัย

กามราคะพยาบาท อย่างละเอียดทั้งหมดไปจึงเป็นนิโรธของท่าน ส่วนมรรคนั้นก็ได้ เจริญมาเพียงละสังโยชน์ ๕ ได้หมด และได้สิ้นภพคือกามธาตุ

ถาม ศील สมาธิ ปัญญา ที่เป็นโลกีย์ กับโลกุตตร นั้น ต่างกันอย่างไร?

ตอบ ศील สมาธิ ปัญญา ของผู้ปฏิบัติอยู่ในภูมิภิกษุมาพจร รูปาพจรอรูปาพจร นี้แหละเป็นโลกีย์ ที่เรียกว่าวิภูฏคามิกุศลเป็นกุศลที่วนอยู่ในโลก ส่วนศีล สมาธิ ปัญญาของท่านผู้ปฏิบัติตั้งแต่โสดาบันแล้วไป เรียกว่าวิภูฏคามิกุศล เป็นเครื่อง ข้ามขึ้นจากโลก นี้แหละเป็นโลกุตตร

ถาม ท่านที่บรรลุฌานถึงรูปสมาบัติแล้ว ก็ยังเป็น โลภีย้อยู่ ถ้าเช่นนั้นเราจะปฏิบัติ ให้เป็นโลกุตตรก็เห็นจะเหลือวิสัย?

ตอบ ไม่เหลือวิสัย พระพุทธเจ้าท่านจึงทรงแสดงธรรมสั่งสอน ถ้าเหลือวิสัย พระองค์ก็คงไม่ทรงแสดง

ถาม ถ้าเราไม่ได้บรรลุฌานขั้นสูง ๆ จะเจริญปัญญาเพื่อให้ถึงซึ่งมรรคผล จะได้อย่างไร?

ตอบ ได้ เพราะวิธีที่เจริญปัญญาก็ต้องอาศัยสมาธิจริงอยู่ แต่ไม่ต้องถึงกับฌาน อาศัยสงบจิตที่พื้นนิรวณ ก็พอเป็นบาทของวิปัสสนาได้

ถาม ความสงบจากกามจากอกุศลของผู้ที่บรรลุฌาน โลภีย์ กับความสงบจากกาม จากอกุศลของพระอนาคามีต่างกันอย่างไร?

ตอบ ต่างกันมาก ตรงกันข้ามทีเดียว

ถาม ทำไมจึงได้ต่างกันถึงกับตรงกันข้ามทีเดียว

ตอบ ฌานที่เป็นโลกีย์ต้องอาศัยความเพียรมีสติคอยระวังละอกุศล แลความ เจริญกุศลให้เกิดขึ้นมีฌานเป็นต้น และยังต้องทำกิจที่คอยรักษาฌานนั้นไว้ไม่ให้ เสื่อม ถึงแม้จะเป็นอรูปรูปานที่ว่ามีเสื่อมในชาตินี้ ชาติหน้าต่อๆ ไปก็อาจจะเสื่อมได้ เพราะเป็นกุปปธรรม (กุปปธรรม: ผู้มีธรรมที่ยังกำเริบได้ หมายถึง ผู้ที่ได้สมาบัติแล้ว แต่ยังไม่ชำนาญ อาจเสื่อมได้)

ถาม ถ้าเช่นนั้นส่วนความสังัดจากกามจากอกุศลของพระอนาคามีท่านไม่มีเวลาเสื่อมหรือ?

ตอบ พระอนาคามีท่านละกามราคะสังโยชน์กับปฏิฆะสังโยชน์ได้ขาด เพราะฉะนั้นความสังัดจากกามจากอกุศลของท่านเป็นอหยาตัยที่เป็นเองอยู่เสมอ โดยไม่ต้องอาศัยความเพียรเหมือนอย่างฌานที่เป็นโลกีย์ ส่วนวิจิกิจฉาสังโยชน์นั้นหมดมาตั้งแต่เป็นโสดาบันแล้ว เพราะฉะนั้นอุทธัจจนิรวรณที่พุ่งไปหากามและพยาบาทก็ไม่มี ถึงถีนะมิถนนิรวรณก็ไม่มี เพราะเหตุนี้ความสังัดจากกามจากอกุศลของท่านจึงไม่เสื่อมเพราะเป็นเอง ไม่ใช่ทำเอาเหมือนอย่างฌานโลกีย์

ถาม ถ้าเช่นนั้นผู้ที่ได้บรรลุพระอนาคามี ความสังัดจากกามอกุศลที่เป็นเองมีไม่มีหรือ?

ตอบ ถ้านึกถึงพระสัทธาคามิ ที่ว่าทำสังโยชน์ทั้งสองให้น้อยเบาบาง น่าจะมีความสังัดจากกามอกุศลที่เป็นเองอยู่บ้างแต่ก็คงจะอ่อน

ถาม ที่ว่าพระอนาคามีท่านเป็นสมาธิบริสุทธิบริ บริบูรณ์ด้วยสมาธิ เห็นจะเป็นอย่างไร?

ตอบ ไม่ใช่เป็นสมาธิเพราะว่าสมาธินั้นเป็นมรรคต้องอาศัยเจตนา เป็นส่วนภาเวตัพพะธรรม ส่วนของพระอนาคามีท่านเป็นเอง ไม่มีเจตนาเป็นสังจักกาตัพพะธรรม เพราะฉะนั้นจึงได้ต่างกับฌานที่เป็นโลกีย์

ถาม นิรวรณแลสังโยชน์นั้น ข้าพเจ้าทำไม่จึงไม่รู้จักอาการ คงรู้จักแต่ชื่อของนิรวรณแลสังโยชน์?

ตอบ ตามแบบในมหาสติปัฏฐาน พระพุทธเจ้าสอนสาวกให้รู้จักนิรวรณแลสังโยชน์ พระสาวกของท่านตั้งใจกำหนดสังเกต ก็ละนิรวรณแลสังโยชน์ได้หมดจนเป็นพระอรหันต์โดยมาก ส่วนท่านที่อินทรีย์อ่อนยังไม่เป็นพระอรหันต์ ก็เป็นพระเสขบุคคล ส่วนเราไม่ตั้งใจไม่สังเกต เป็นแต่จำว่านิรวรณหรือสังโยชน์ แล้วก็ตั้งกองพูดแลคิดไป จึงไม่พบตัวจริงนิรวรณแลสังโยชน์ เมื่ออาการของนิรวรณแลสังโยชน์อย่างไรก็ไม่รู้จัก แล้วจะละอย่างไรได้

ถาม ถ้าเช่นนั้นผู้ปฏิบัติทุกวันนี้ที่รู้จักลักษณะแลอาการของนิเวศน์แลสังโยชน์จะมีบ้างไหม?

ตอบ มีถมไป ชนิดที่เป็นสาวกตั้งใจรับคำสอนแลประพฤติปฏิบัติจริงๆ

ถาม นิเวศน์ ๕ เวลาที่เกิดขึ้นในใจมีลักษณะอย่างไร จึงจะทราบได้ว่าอย่างนี้คือ กามฉันท์ อย่างนี้คือพยาบาท หรือถีนะมิทระ อุทัจจะกุกุจะ วิจิกิจฉา และมีชื่อเสียงเหมือนกับสังโยชน์ จะต่างกันกับสังโยชน์หรือว่าเหมือนกัน ขอท่านจงอธิบายลักษณะของนิเวศน์แลสังโยชน์ให้ข้าพเจ้าเข้าใจจะได้สังเกตถูก?

ตอบ กามฉันทนิเวศน์คือความพอใจในกาม ส่วนกามนั้นแยกเป็นสอง คือ กิเลส กามหนึ่ง วัตถุกามอย่างหนึ่ง เช่น ความกำหนัดในเมถุนเป็นต้น ชื่อว่ากิเลสกาม ความกำหนัดในทรัพย์สมบัติเงินทอง ที่บ้านนาสวนและเครื่องใช้สอยหรือบุตรภรรยาพวกพ้อง และสัตว์ของเลี้ยงที่เรียกว่าสวัญญาณกทรัพย์อวิญญาณกทรัพย์ เหล่านี้ชื่อว่าวัตถุกาม ความคิดกำหนัดพอใจในส่วนทั้งหลายเหล่านี้ชื่อว่า กามฉันทนิเวศน์ ส่วนพยาบาทนิเวศน์คือความโกรธเคือง หรือคิดแข่งสัตว์ให้พินาศ ชื่อว่าพยาบาทนิเวศน์ ความง่วงเหงาหาวนอน ชื่อว่าถีนะมิทระนิเวศน์ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ ชื่อว่าอุธัจจุก กุจจนิเวศน์ ความสงสัยในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ แลสงสัยในกรรมที่สัตว์ทำเป็นบาป หรือสงสัยในผลของกรรมเหล่านี้ เป็นต้น ชื่อว่า วิจิกิจฉา รวม ๕ อย่างนี้ ชื่อนิเวศน์ เป็นเครื่องกั้นทางหนทางดี

ถาม กามฉันทนิเวศน์ อธิบายเกี่ยวไปตลอดกระทั่งสวัญญาณกทรัพย์ อวิญญาณกทรัพย์ว่าเป็นวัตถุกาม ถ้าเช่นนั้นผู้ที่ยังครองเรือนซึ่งต้องเกี่ยวข้องกับทรัพย์สมบัติ อัฐพสเงินทองพวกพ้องญาติมิตร ก็จำเป็นจะต้องนึกถึงสิ่งเหล่านี้ เพราะเกี่ยวเนื่องกับตน ก็มีเป็นกามฉันทนิเวศน์ไปหมดหรือ?

ตอบ ถ้านึกตามธรรมดาโดยจำเป็นของผู้ที่ยังครองเรือนอยู่ โดยไม่ได้กำหนด ยินดีที่เป็นอัญญาสมนาคือเป็นกลางๆ ไม่ใช่บุญไม่ใช่บาป ถ้าคิดถึงวัตถุกามเหล่านั้น เกิดความยินดีพอใจรักใคร่เป็นห่วง ยึดถือหมกมุ่นพัวพันอยู่ในวัตถุกามเหล่านั้น จึงจะเป็นกามฉันทนิเวศน์ สมด้วยพระพุทฺธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า น เต กามา ยานิ จิตฺราณี โลกเ อารมณฺ์ที่วิจิตรตรงดงามเหล่าใดในโลก อารมณฺ์เหล่านั้นมิได้เป็นกาม

สังกัปปราโค ปุริสสัส กาโม (สงกปฺปราโค ปุริสสฺส กาโม) ความกำหนดอันเกิดจากความดำริ นี้แหละเป็นกามของคน

ติฏฐันติ จิตฺราณี ตเถว โลก (ติฏฐันฺติ จิตฺราณี ตเถว โลก) อารมณ์ที่วิจิตตรงดงามในโลกก็ตั้งอยู่อย่างนั้นเอง

อเถตถธีรา วินยฺหติ ฉนฺทัง (อเถตฺถ ธีรา วินยฺหติ ฉนฺทํ) เมื่อความจริงเป็นอย่างนี้หนักปราษฎ์ทั้งหลายจึงทำลายเสียได้ซึ่งความพอใจในกามนั้น นี่ก็ทำให้เห็นชัดได้ว่า ถ้าฟังตามคาถาพระพุทฺธภาษิตนี้ ถ้าคิดนึกถึงวัตถุประสงค์ตามธรรมดาก็ไม่เป็น กามฉันทนិเวรณํ ถ้าคิดนึกอะไรๆ ก็เอาเป็นนิเวรณํเสียหมด ก็คงจะหลีกไม่พินนรกเพราะนิเวรณํเป็นอกุศล

ถาม พยาบาทนิเวรณํนั้นหมายความว่าโกรธเคืองประทุษร้ายในคน ถ้าความกำหนดในคน ก็เป็นกิเลสกามถูกไหม?

ตอบ ถูกแล้ว

ถาม ความง่วงเหงาหาวนอน เป็นถีนมิทฺทนิเวรณํ ถ้าเช่นนั้นเวลาที่เรหาวนอนมีเป็นนิเวรณํทุกคราวไปหรือ?

ตอบ หาวนอนตามธรรมดาเป็นอาการของร่างกายที่จะต้องพักผ่อน ไม่เป็นถีนมิทฺทนิเวรณํ กามฉันทหรือพยาบาทที่เกิดขึ้นแล้วก็อ่อนกำลังลงไปหรือดับไปในสมัยนั้น มีอาการมัวซัวแล่งเหงาไม่สามารถจะระลึกถึงกุศลได้ จึงเป็นถีนมิทฺทนิเวรณํ ถ้าหาวนอนตามธรรมดาเรายังดำรงสติสัมปชัญญะอยู่ได้จนกว่าจะหลับไป จึงไม่ใช่นิเวรณํ เพราะถีนมิทฺทนิเวรณํเป็นอกุศล ถ้าจะเอาหาวนอนตามธรรมดาเป็นถีนมิทฺทแล้ว เราก็คงจะพ้นจากถีนมิทฺทนิเวรณํไม่ได้เพราะต้องมีหาวนอนทุกวันด้วยกันทุกคน

ถาม ความฟุ้งซ่านรำคาญใจที่ว่าเป็นอุทฺธจจกุกุกุจนิเวรณํนั้น หมายถึงไปในที่ใดบ้าง?

ตอบ ฟุ้งไปในกามฉันทบ้าง พยาบาทบ้าง แต่ในบาปธรรม ๑๔ ท่านแยกเป็นสองอย่าง อุทฺธจจะความฟุ้งซ่าน กุกุกุจะความรำคาญใจ แต่ในนิเวรณํ ๕ ท่านรวมไว้เป็นอย่างเดียวกัน

ถาม นีรวรณฺ์ ๕ เป็นจิตหรือเจตสิก?

ตอบ เป็นเจตสิกธรรมฝ่ายอกุศล ประกอบกับจิตที่เป็นอกุศล

ถาม ประกอบอย่างไร?

ตอบ เช่น กามฉันทนีรวรณฺ์ก็เกิดในจิตที่เป็นพวกโลภะมูล พยาบาท กุกกุจจ นีรวรณฺ์ก็เกิดในจิต ที่เป็นโทสะมูล ถีนะमितถอุทัจจะ วิจิกิจฉา ก็เกิดในจิตที่เป็น โมหะมูล พระพุทธเจ้าทรงเปรียบเทียบนีรวรณฺ์ทั้ง ๕ มาในสามัญญผลสูตร ที่ชนิกายสลัก ขันธวรรคหน้า ๙๓ ว่า กามฉันทนีรวรณฺ์เหมือนคนเป็นหนี้ พยาบาทนีรวรณฺ์เหมือน คนใช้หนัก ถีนะमितถนีรวรณฺ์เหมือนคนติดในเรือนจำ อุทัจจกุกกุจจนีรวรณฺ์เหมือน คนเป็นทาส วิจิกิจฉานีรวรณฺ์เหมือนคนเดินทางกันดารมีภัยนำหวาดเสียว เพราะ ฉะนั้น คนที่เขาพ้นหนี้หรือหายเจ็บหนัก หรือออกจากเรือนจำ หรือพ้นจากทาส หรือได้ เดินทางถึงที่ประสงค์พ้นภัยเกษมสำราญ เขาย่อมถึงความยินดีฉันใด ผู้ที่พ้นนีรวรณฺ์ ทั้ง ๕ ก็ย่อมถึงความยินดีฉันนั้น แลในสังคารวสูตร ในปัจจนินาต อังคุดตตริกานัย หน้า ๒๕๗ พระพุทธเจ้าทรงเปรียบเทียบนีรวรณฺ์ด้วยน้ำ ๕ อย่างว่าบุคคล จะส่องดูเงาหน้าก็ไม่เห็นฉันใด นีรวรณฺ์ทั้ง ๕ เมื่อเกิดขึ้นก็ไม่เห็นธรรมชาติ ความชอบฉันนั้น กามฉันทนีรวรณฺ์เหมือนน้ำที่ระคนด้วยสีต่างๆ เช่นสีครึ่ง สีชมพู เป็นต้น พยาบาท นีรวรณฺ์เหมือนน้ำร้อนที่เดือดพล่านถีนะमितถนีรวรณฺ์ เหมือนน้ำ ที่มีจอกแหนปิดเสียหมด อุทัจจกุกกุจจนีรวรณฺ์เหมือนน้ำที่คลื่อนเป็นระลอก วิจิกิจฉา นีรวรณฺ์เหมือนน้ำที่ขุ่นข้นเป็นโคลนตม เพราะฉะนั้นน้ำ ๕ อย่างนี้ บุคคลไม่อาจส่องดู เงาหน้าของตน ได้ฉันใด นีรวรณฺ์ทั้ง ๕ ที่เกิดขึ้นครอบงำใจของบุคคล ไม่ให้เห็นธรรมชาติ ความดีความชอบได้ก็ฉันนั้น

ถาม ทำไมคนเราเวลาใช้หนักใกล้จะตาย ก็ทำบาปกรรมความชั่วอะไรไม่ได้แล้ว จะกล่าววาทุจริตปากก็พูดไม่ได้ จะล่วงทำกายทุจริตมือแลเท้าก็ไหวไม่ได้แล้ว ยังเหลือ แต่ความคิดนึกทางใจนึกเดียวเท่านั้น ทำไมใจประกอบด้วยนีรวรณฺ์จึงไปทุกติได้ ดูไม่่า จะเป็นบาปกรรมโตใหญ่อะไรเลย ข้อนี้น่าอัศจรรย์นัก ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ?

ตอบ กิเลสเป็นเหตุให้ก่อกรรม กรรมเป็นเหตุให้ก่อวิบาก ที่เรียกว่าไตรวัฏฏ์นั้น เช่น อนุสัย หรือสังโยชน์ที่เกิดขึ้นในเวลานั้นชื่อว่ากิเลสวัฏฏ์ ผู้ที่ไม่เคยประพฤติ

ปฏิบัติก็ทำในใจไม่แยบคาย ที่เรียกว่าอโยนิโส คิดต่อออกไป เป็นนิรณ ๕ หรือ อุปกิเลส ๑๖ จึงเป็นกรรมวิภูฏฝ่ายบาบ ถ้าดับจิตไปในสมัยนั้นจึงได้วิบากวิภูฏ ที่เป็นส่วนหุคคิต เพราะกรรมวิภูฏฝ่ายบาบส่งให้ อุปมาเหมือนคนปลูกต้นไม้ไปนำ พืชพันธ์ของไม้ที่เปื้อนเมามาปลูกไว้ ต้นแลใบที่กิดขึ้นนั้นก็เปื้อนของเปื้อนมา แม้ผล แลดอกที่ออกมากก็เป็นของเปื้อนมาตามพืชพันธ์เดิมซึ่งนำมาปลูกไว้ชนิดเดียว แต่ก็ กลายเป็นต้นโตใหญ่ไปได้เหมือนกัน ข้อนี้ฉันใด จิตที่เศร้าหมองเวลาตายก็ไปหุคคิต ได้ฉันนั้น แลเหมือนพืชพันธ์แห่งผลไม้ที่ดี มีกลิ่นหอมมีรสหวาน บุคคลไปนำ พืชพันธ์มานิดเดียวปลูกไว้แม้ต้นแลใบก็เป็นไม้ที่ดี ทั้งผลแลดอกที่ออกมาก็ใช้ แลรับประทานได้ตามความประสงค์ เพราะอาศัยพืชที่ดี ซึ่งนำมาชนิดเดียวปลูกไว้ ข้อนี้ฉันใด จิตที่เป็นกุศลผ่องใสแล้วตายในเวลานั้น จึงไปสู่สุคติได้สมด้วยพระ พุทธภาษิตที่ว่า

จิตเต สังกิลิฏฐเหตุ หุคคิต ปาฏิกังขา เวลาตายจิตเศร้าหมองแล้วหุคคิต เป็นหวังได้

จิตเต อสังกิลิฏฐเหตุ สุคคิต ปาฏิกังขา จิตผ่องใสไม่เศร้าหมอง เวลาตายสุคคิต เป็นหวังได้

ถาม อโยนิโสมนสิกาโร ความทำในใจไม่แยบคาย โยนิโสมนสิกาโร ความทำในใจ แยบคาย ๒ อย่างนั้น คือ ทำอย่างไรจึงชื่อว่าไม่แยบคาย ทำอย่างไรจึงชื่อว่าแยบคาย?

ตอบ ความทำสุภณิมิตไว้ในใจ กามฉันทนิรณที่ยังไม่กิดก็กิดขึ้น ที่กิดขึ้น แลแล้วก็อกงาม ความทำปฏิกษะนิมิตไว้ในใจ พยาบาทนิรณที่ยังไม่กิดก็กิดขึ้น ที่กิดขึ้นแลแล้วก็อกงามอย่างนี้ ชื่อว่าทำในใจไม่แยบคาย การทำสุภณิมิตไว้ในใจ กามฉันทนิรณที่ยังไม่กิดก็ไม่กิดขึ้น ที่กิดขึ้นแลแล้วก็เสื่อมหายไป การทำเมตตาไว้ในใจ พยาบาทนิรณที่ยังไม่กิดก็ไม่กิดขึ้น ที่กิดขึ้นแลแล้วก็เสื่อมหายไป เช่นนี้เป็น ตัวอย่างหรือความทำในใจอย่างไรก็ตาม อกุศลที่ยังไม่กิดก็กิดขึ้น ที่กิดขึ้นแลแล้ว ก็อกงาม ก็ชื่อว่าทำในใจไม่แยบคาย หรือจะคิดนี้ทุกอย่างก็ตาม กุศลที่ยังไม่กิดก็ กิดขึ้น ที่กิดขึ้นแลแล้วก็บริบูรณ์ อย่างนี้ชื่อว่าทำในใจแยบคาย สมด้วยสาวกภาษิตที่ พระสารีบุตรแสดงไว้ในพระทสุตตรสูตร หมวด ๒ ว่า

โย จ เหตุ โย จ ปัจจโย สัตตาทัง สังกิเลสสาย ความไม่ทำในใจ โดยอุบายอันแยบคาย เป็นเหตุด้วยเป็นปัจจัยด้วยเพื่อความเศร้าหมองแห่งสัตว์ทั้งหลาย ๑

โย จ เหตุ โย จ ปัจจโย สัตตาทัง วิสุทธียา ความทำในใจโดยอุบายแยบคาย เป็นเหตุด้วยเป็นปัจจัยด้วย เพื่อจะได้บริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย

ถาม ที่ว่าอนุสัย กับ สังโยชน์ เป็นกิเลสวัฏ ส่วนนิเวรณหรืออุปกิเลส ๑๖ ว่าเป็นกรรมวัฏฏ์ เวลาที่เกิดขึ้นนั้นมีอาการต่างกันอย่างไร จึงจะทราบได้ว่าประเภทนี้เป็นนิเวรณ หรืออุปกิเลส ๑๖ ?

ตอบ เช่น เวลาตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้ดมกลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส กายถูกต้อง โผฏฐัพพะ รู้ธัมมารมณ์ด้วยใจ ๖ อย่างนี้ แบ่งเป็น ๒ ส่วน ส่วนที่ดีนั้นเป็นอภิญญารมณ์ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนดยินดี ส่วนอารมณ์ ๖ ที่ไม่ดีเป็นอภิญญารมณ์ เป็นที่ตั้งแห่งความยินร้าย ไม่ชอบโกรธเคืองผู้ที่ยังไม่รู้ความจริงหรือไม่มีสติเวลาที่ตาเห็นรูปที่ดี ยังไม่ทันคิดว่าอะไรก็เกิดความยินดีกำหนดพอใจขึ้น แค่นี้เป็นสังโยชน์ ถ้าคิดต่อมากออกไปก็เป็นกามฉันทนิเวรณหรือเรียกว่า กามวิตกก็ได้ หรือเกิดความโลภอยากได้ที่ผิดธรรม ก็เป็นอกุศลวิสมโลภที่อยู่ในอุปกิเลส ๑๖ หรือในมโนกรรม อุกุศลกรรมบท ๑๐ ชนิดนี้ประกอบด้วยเจตนา เป็นกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบาป เวลาตาเห็นรูปที่ไม่ดี ไม่ทันคิดว่าอะไร ก็เกิดความไม่ชอบ หรือเป็นโทมนัสปฏิเสธขึ้น ไม่ประกอบด้วยเจตนา แค่นี้เป็นปฏิเสธสังโยชน์คือกิเลสวัฏฏ์ ถ้าคิดต่อออกไปถึงโกรธเคือง ประทุษร้ายก็เป็นพยาบาทนิเวรณหรืออุปกิเลส หรืออกุศลกรรมบท ๑๐ ชนิดนี้ก็กรรมวัฏฏ์ฝ่ายบาป เพราะประกอบด้วยเจตนา นี้ชี้ให้ฟังเป็นตัวอย่าง แม้กิเลสอื่นๆ ก็พึงตัดสินใจอย่างนี้ว่า กิเลสที่ไม่ตั้งใจให้เกิดก็เกิดขึ้นได้เอง เป็นพวกอนุสัยหรือสังโยชน์ เป็นกิเลสวัฏฏ์ ถ้าประกอบด้วยเจตนาคือยึดยาวออกไปก็เป็นกรรมวัฏฏ์

ถาม ถ้าเช่นนั้นเราจะตัดกิเลสวัฏฏ์ จะตัดอย่างไร?

ตอบ ต้องตัดได้ด้วยอริยมรรค เพราะสังโยชน์ก็ไม่มีเจตนา อริยมรรคก็ไม่มีเจตนาเหมือนกัน จึงเป็นคู่ปรับสำหรับละกัน

ถาม ถ้าการปฏิบัติของผู้ดำเนินยังอ่อนอยู่ ไม่สามารถจะตัดได้ สังโยชน์ก็ยังเกิดอยู่

แล้วก็เลยเป็นกรรมวิภูฏ์ฝ่ายบาปต่อออกไป มิต้องได้วิบากวิภูฏ์ที่เป็นส่วนทุกติเสียดหรือ?

ตอบ เพราะอย่างนั้นนะซี ผู้ที่ยังไม่ถึงโสดาบันจึงปิดอบายไม่ได้

ถาม ถ้าเช่นนั้นใครจะไปสวรรค์ได้บ้างเล่า ในชั้นผู้ปฏิบัติที่ยังไม่ถึงโสดาบัน?

ตอบ ไปได้เพราะอาศัยเปลี่ยนกรรมสังโยชน์ยังอยู่ก็จริงถ้าประพติตุจจริต กาย วาจา ใจ เวลาตายใจเศร้าหมองก็ต้องไปทุกติ ถ้ามาตั้งใจเว้นทุจจริต อยู่ในสุจจริต ทางกาย วาจา ใจ แลเวลาตายก็ไม่เศร้าหมอง มีสติสัมปชัญญะก็ไปสุคติได้ เพราะเจตนาเป็นตัวกรรม กรรมมี ๒ อย่าง กัณห์ (กัณห์) เป็นกรรมดำคือทุจจริต กาย วาจา ใจ สุกัง (สุกั) เป็นกรรมขาวคือสุจจริต กาย วาจา ใจ ย่อมให้ผลต่างกัน

ถาม ผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่ได้ประพตिसุจจริตกาย วาจา ใจ เวลาตายใจเศร้าหมอง มิต้องไปทุกติเสียดหรือ หรือผู้ที่ประพติกาย วาจา ใจ แต่เวลาตาย ใจเป็นกุศลมิไปสุคติได้หรือ?

ตอบ ก็ไปได้นะซี ได้เคยฟังหนังสือของสมเด็จพระวันรัต (ทับ) วัดโสมนัสบ้าง หรือเปล่า เวลาลงโบสถ์ท่านเคยแสดงให้พระเณรฟัง ภายหลังได้มาจัดพิมพ์กันขึ้น รวมกับข้ออื่นๆ ท่านเคยแสดงว่าภิกษุรักษาศีลบริสุทธิ์ เวลาจะตายห้วงในจิรวร ตายไป เกิดเป็นเส้น แลภิกษุอีกองค์หนึ่งเวลาใกล้จะตายนึกขึ้นได้ว่าทำไปตะไคร้หน้าขาด มองหาเพื่อนภิกษุที่จะแสดงอาบัติก็ไม่มีใคร ใจก็กังวลอยู่อย่างนั้นแหละ ครั้นตาย ไปก็เกิดเป็นพญานาค แลอุบาสกอีกคนหนึ่งเจริญกายคตาสติมาถึง ๓๐ ปี ก็ไม่ได้บรรลुकุณวิเศษอย่างใด เกิดความสงสัยในพระธรรม ตายไปเกิดเป็นจรเข้ด้วยโทษ วิจิกิจฉานิวรณ์ ส่วนโศทกเยยะพราหมณ์นั้นไม่ใช่ผู้ปฏิบัติ ห้วงทรัพย์ที่ฝังไว้ตายไป เกิดเป็นลูกสุนัขอยู่ในบ้านของตนเองด้วย โทษกามฉันทนิวรณ์เหมือนกัน แลนายพรานผู้หนึ่งเคยฆ่าสัตว์มาก เวลาใกล้จะตาย พระสารีบุตรไปสอนให้รับไตรสรณคมน์ จิตก็ตั้งอยู่ในกุศลยังไม่ทันจะให้ศิลนายพรานก็ตายไปสู่สุคติ ด้วยจิตที่เป็นกุศลตั้ง อยู่ในไตรสรณคมน์ นี่ก็เป็นตัวอย่างของผู้ที่ตายใจเศร้าหมองหรือบริสุทธิ์กรรมของผู้ที่กระทำในเวลาใกล้จะตายนั้น ชื่อว่าอาสันนกรรม ต้องให้ผลก่อนกรรมอื่นๆ ท่านเปรียบว่าเหมือนโคอยู่ใกล้ประตูคอก แม้จะแก่มากน้อย ก็ต้องออกได้ก่อน ส่วนโคอื่นถึงจะมีกำลัง ที่อยู่ข้างในก็ต้องออกทีหลัง ข้อนี้ฉันใด กรรมที่บุคคล ทำเมื่อใกล้จะตายจึงต้องให้ผลก่อนฉันนั้น

ถาม ส่วนอนุสัยแลสังโยชน์เป็นกิเลสวัฏฏ์ นีวรณหรืออุปกิเลส ๑๖ หรือ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ว่าเป็นกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบาป ส่วนกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบุญจะได้แก่อะไร?

ตอบ กามจรกุศล รูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล เหล่านี้เป็นกรรมวัฏฏ์ฝ่ายบุญ ส่งให้วิบากวัฏฏ์ คือมนุษยสมบัติ สวรรคสมบัติบ้าง พรหมโลกบ้าง พอเหมาะแก่ กุศลกรรมที่ทำไว้

ถาม ถ้าเช่นนั้นกรรมทั้งหลายที่สัตว์ทำเป็นบุญก็ตาม เป็นบาปก็ตาม ย่อมให้ผล เหมือนเงาที่ไม่พรากไปจากตนจะนั้นหรือ?

ตอบ ถูกแล้ว สมด้วยพระพุทธานุชาตที่ตรัสไว้ในอภิณหปัจจเวกขณะว่า
 กัมมัสสโกมหิ (กมฺมสฺสโกมหิ) เราเป็นผู้มีกรรมเป็นของๆ ตน
 กัมมทายาโท (กมฺมทายาโท) เป็นผู้รับผลของกรรม
 กัมมโยนิ (กมฺมโยนิ) เป็นผู้ที่มีกรรมเป็นกำหนด
 กัมมพันธู (กมฺมพันธู) เป็นผู้ที่มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์
 กัมมปฏิสรโณ (กมฺมปฏิสรโณ) เป็นผู้ที่มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย
 ยัง กมมัง กริสสามิ (ยํ กมมํ กริสฺสามิ) เราจักทำกรรมอันใด
 กัลยาณัง वा ปापกं वा (กฺลฺยาณํ वा ปาปกํ वा) ดีหรือชั่ว
 ตสฺส ทายาโท ภวิสสามิ (ตสฺส ทายาโท ภวิสฺสามิ) เราจักเป็นผู้รับ
 ผลของกรรมนั้น

ถาม อนุสัยกับสังโยชน์ ไครจะละเอียดกว่ากัน? (อนุสัย=กิเลสที่แฝงตัวนอนเนื่องอยู่ในสันดาน มี ๗ อย่าง กามราคะ ปฏิฆะ ทิฏฐิ วิจิกิฉา มานะ ภวราคะ อวิชชา)

ตอบ อนุสัยละเอียดกว่าสังโยชน์ เพราะสังโยชน์นั้นเวลาที่งอกขึ้น อาศัยอายตนะภายในภายนอกกระทบกันเข้าแล้วเกิดวิญญูณ ๖ ชื่อว่าผัสสะ เมื่อผู้ที่ไม่สติหรือไม่รู้ความจริง เช่น หูกับเสียงกระทบกันเข้าเกิดความรู้ขึ้น เสียงที่ดีก็ชอบเกิดความยินดีพอใจ เสียงที่ไม่ดีก็ไม่ชอบไม่ถูกใจ ที่โลกเรียกกันว่าพื้นเสีย เช่นนี้แหละชื่อว่าสังโยชน์จึงหยาบกว่าอนุสัย เพราะอนุสัยนั้นย่อมตามนอนในเวทนาทั้ง ๓ เช่น สุขเวทนาเกิดขึ้นผู้ที่ไม่เคยรู้ความจริงหรือไม่มีสติรากานุสัยจึงตามนอน ทุกขเวทนาเกิดขึ้น ปฏิฆานุสัยย่อมตามนอน อทุกขมสุขเวทนาเกิดขึ้น

อวิชชาอนุสัยย่อมตามนอน เพราะฉะนั้นจึงละเอียดกว่าสังโยชน์ และมีพระพุทธรูปประดิษฐานไว้ว่า มหามาลุงโกยวาทสูตรว่า เด็กอ่อนที่นอนหงายอยู่ในผ้าอ้อมเพียงจะรู้จักว่านี่ตัวนี้รูปก็ไม่มีในเด็กนั้น เพราะฉะนั้นสังโยชน์จึงไม่มีในเด็กที่นอนอยู่ในผ้าอ้อม แต่ว่าอนุสัยย่อมตามนอนในเด็กนั้นได้

ถาม อนุสัยนั้นมีประจำอยู่เสมอหรือ หรือมีมาเป็นครั้งเป็นคราว?

ตอบ มีมาเป็นครั้งเป็นคราว ถ้ามีประจำอยู่เสมอแล้วก็คงจะละไม่ได้ เช่นราคาอนุสัยก็เพิ่งมาตามนอนในสุขเวทนา หรือปฏิฆาอนุสัยก็เพิ่งมาตามนอนในทุกขเวทนา หรืออวิชชาอนุสัยก็เพิ่งมาตามนอนในอกทุกขมสุขเวทนา ตามนอนได้แต่ผู้ที่ไม่รู้ความจริงหรือไม่มีสติ ถ้าเป็นผู้ที่รู้ความจริงหรือมีสติก็ไม่ตามนอนได้ เรื่องนี้ได้อธิบายไว้ในเวทนาขันธแล้ว

ถาม แต่เดิมข้าพเจ้าเข้าใจว่าอนุสัยตามนอนอยู่ในสันดานเสมอทุกเมื่อไปเหมือนอย่างขี้ตะกอนที่นอนอยู่ก้นโอ่งน้ำ ถ้ายังไม่มีใครมาคนก็ยังไม่ขุ่นขึ้น ถ้ามีใครมาคนก็ขุ่นขึ้นได้ เวลาที่ได้รับอารมณ์ที่ดีเกิดความกำหนัดยินดีพอใจขึ้น หรือได้รับอารมณ์ที่ไม่ดีก็เกิดปฏิฆะหรือความโกรธขึ้น เข้าใจว่านี่แหละขุ่นขึ้นมา ความเข้าใจเก่าของข้าพเจ้าผิดไปหรือ?

ตอบ ก็ผิดนะซี เพราะเอานามไปเปรียบกับรูป คือโอ่งก็เป็นรูปที่ไม่มีวิญญาณ น้ำก็เป็นรูปที่ไม่มีวิญญาณ แลขี้ตะกอนก้นโอ่งก็เป็นรูปที่ไม่มีวิญญาณเหมือนกัน จึงขังกันอยู่ได้ ส่วนจิตเจตสิกของเราเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป จะขังเอาอะไรไว้ได้ เพราะกิเลส เช่น อนุสัยหรือสังโยชน์ก็อาศัยจิตเจตสิกเกิดขึ้นชั่วคราวหนึ่ง เมื่อจิตเจตสิกในคราวนั้นดับไปแล้ว อนุสัยหรือสังโยชน์จะตกค้างอยู่กับใคร ลองนึกดูเมื่อเรายังไม่เกิดความรัก ความรักนั้นอยู่ที่ไหน ก็มีขึ้นเมื่อเกิดความรักไม่ใช่หรือ หรือเมื่อความรักนั้นดับไปแล้ว ก็ไม่มีความรักไม่ใช่หรือ และความโกรธเมื่อยังไม่เกิดขึ้นก็ไม่มีเหมือนกัน มีขึ้นเมื่อเวลาที่โกรธ เมื่อความโกรธดับแล้วก็ไม่มีเหมือนกัน เรื่องนี้เป็นเรื่องละเอียดเพราะไปติดสัญญาที่จำไว้นานแล้วว่าอนุสัยนอนอยู่ เหมือนขี้ตะกอนที่นอนอยู่ก้นโอ่ง

ถาม ก็อนุสัยกับสังโยชน์ไม่มีแล้ว บางคราวทำไมจึงมีขึ้นอีกได้เล่า ข้าพเจ้าจงหนัก

แล้วยังอาสวะอีกอย่างหนึ่งที่ว่าคงสันดานนั้นเป็นอย่างไร?

ตอบ ถ้าพูดถึงอนุสัยหรืออาสวะแล้วเราควรเอาความว่า ความเคยตัวเคยใจที่เรียกว่ากิเลสกับवासना ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าละได้ทั้ง ๒ อย่าง ที่พระอรหันตสาวก ละได้แต่กิเลสอย่างเดียว वासनाละไม่ได้ เราควรจะเอาความว่าอาสวะหรืออนุสัย กิเลส เหล่านี้เป็นความเคยใจ เช่นได้รับอารมณ์ที่ดีเคยเกิดความกำหนัดพอใจ ได้รับอารมณ์ที่ไม่ดีเคยไม่ชอบไม่ถูกใจ เช่นนี้เป็นต้น เหล่านี้แหละควรรู้อีกว่าเป็นเหล่าอนุสัยหรืออาสวะ เพราะความคุ้นเคยของใจ ส่วนवासนานั้นคือ ความคุ้นเคยของกายวาจาที่ติดต่อมาจากความเคยแห่งอนุสัย เช่นคนราคะจริต มีมรรยาทเรียบร้อย หรือเป็นคนโทสะจริตมีมรรยาทไม่เรียบร้อย ส่วนราคะแล โทสะนั้นเป็นลักษณะของกิเลส กิริยา มรรยาทที่เรียบร้อยแลไม่เรียบร้อย นั้นเป็น ลักษณะของवासนา นี้ก็ควรจะรู้ไว้

ถาม ถ้าเช่นนั้นเราจะละความคุ้นเคยของใจ ในเวลาที่ได้รับอารมณ์ที่ดีหรือที่ไม่ดี จะควรปฏิบัติประพฤติดังไรดี?

ตอบ วิธีปฏิบัติที่จะละความคุ้นเคยอย่างเก่า คืออนุสัยแลสังโยชน์ก็ต้อง มาฝึกหัดให้คุ้นเคยในศีลแลสมถวิปัสสนาขึ้นใหม่ จะได้ถ่ายถอนความคุ้นเคยเก่า เช่น เหล่าอนุสัยหรือสังโยชน์ให้หมดไปจากสันดาน

ถาม ส่วนอนุสัยกับสังโยชน์ ข้าพเจ้าเข้าใจดีแล้ว แต่ส่วนอาสวะนั้น คือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ ๓ อย่างนั้นเป็นเครื่องคงสันดาน ถ้าฟังดูตามชื่อก็น่าจะมีเวลาว่าง ดูเหมือนคงอยู่กับจิตเสมอไป หรือไม่ได้คงอยู่เสมอ แต่ส่วนตัวข้าพเจ้าเข้าใจไว้ แต่ เดิมสำคัญว่าคงอยู่เสมอ ข้อนี้เป็นอย่างไร ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ?

ตอบ ไม่รู้ว่าเอาอะไรมาชอกแซกถามได้ตอบไว้พร้อมกับอนุสัยแลสังโยชน์แล้ว จะให้ตอบอีกก็ต้องอธิบายกันใหญ่ คำที่ว่าอาสวะเป็นเครื่องคงนั้น ก็ต้องหมายถึง รูปอีกนั้นแหละ เช่นกับเขาตองฝึกก็ต้องมีภาชนะ เช่นฝักอย่างหนึ่ง หรือชาม อย่างหนึ่ง แลน้ำอย่างหนึ่ง รวมกัน ๓ อย่างสำหรับแช่กัน หรือของที่เขาทำเป็นแช่อิ่ม ก็ต้องมีขวดโหลหรือน้ำเชื่อมสำหรับแช่ตอง เพราะสิ่งเหล่านั้นเป็นรูปจึงแช่ แลตองกันอยู่ได้ ส่วนอาสวะนั้นอาศัยนามธรรมเกิดขึ้น นามธรรมก็เป็นสิ่งที่ไม่มีตัว

อาสวะก็เป็นสิ่งที่ไม่มีตัว จะแช่แลดองกันอยู่อย่างไรได้ นั่นเป็นพระอุปมาของ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบัญญัติขึ้นไว้ว่า อาสวะเครื่องดองสันดาน คือกิเลส มีประเภท ๓ อย่าง เราก็เลย เข้าใจผิดถือมั่นเป็นอภินิเวศเห็นเป็นแช่แลดองเป็น ของจริงๆ จังๆ ไปได้ ความจริงก็ไม่มีอะไร นามแลรูปเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป อะไร จะมาแช่แลดองกันอยู่ได้ เพราะฉะนั้น ขอให้เปลี่ยนความเห็นเสียใหม่ ที่ว่าเป็นนั่น เป็นนี่ เป็นจริงเป็นจังเสียให้ได้ ให้หมดทุกสิ่งที่ได้เข้าใจไว้แต่เก่าๆ แล้ว ก็ตั้งใจศึกษา เสียใหม่ให้ตรงกับความจริงซึ่งเป็นธัมมาปฏิบัติ

ถาม จะทำความเห็นอย่างไรจึงจะตรงกับความจริง?

ตอบ ทำความเห็นที่ไม่มีอะไร มีแต่สมมติแลบัญญัติ ถ้าถอนสมมติแลบัญญัติ ออกเสียแล้วก็ไม่มีอะไร หากำพูดไม่ได้ เพราะฉะนั้นพระพุทธรเจ้าทรงบัญญัติขึ้น ๕ आयตนะ ๖ ธาตุ ๖ นามรูปเหล่านี้ก็เพื่อจะให้รู้เรื่องกันเท่านั้น ส่วนชั้น ๕ แล आयตนะ ๖ ธาตุ นามรูป ผู้ปฏิบัติควรกำหนดรู้ว่าเป็นทุกข์ ส่วนอนุสัยหรือสังโยชน์ อาสวะ โยคะ โอะมะ นิวรณ์ อุปกิเลสเหล่านี้เป็นสมุทัย อาศัยชั้นหรือ आयตนะ หรือ นามรูปเกิดขึ้นนั้นเป็นสมุทัย เป็นส่วนหนึ่งควรละ มรรคมืองค์ ๘ ย่นเข้าก็คือ ศील สมาธิ ปัญญา เป็นส่วนที่ควรเจริญ ความสิ้นไปแห่งกิเลส คือ อนุสัยหรือสังโยชน์ ชื่อว่านิโรธ เป็นส่วนควรทำให้แจ้งเหล่านี้แหละเป็นความจริง ความรู้ความเห็นใน ๔ อริยสัจนี้แหละคือเห็นความจริงละ

ถาม สาธุ! ข้าพเจ้าเข้าใจแจ่มแจ้งทีเดียว แต่เมื่ออาสวะไม่ได้คงอยู่เสมอ แล้ว ทำไมท่านจึงกล่าวว่า เวลาที่พระอรหันต์สำเร็จขึ้นใหม่ๆ โดยมากตามที่ได้ฟังมาในแบบ ท่านรู้ว่าจิตของท่านพ้นแล้วจากกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ ข้าพเจ้าจึงเข้าใจว่าผู้ที่ ยังไม่พ้นก็ต้องมีอาสวะประจำอยู่กับจิตเป็นนิตย์ไป ไม่มีเวลาวางกว่าจะพ้นได้ก็ต้องเป็น พระอรหันต์?

ตอบ ถ้าขึ้นทำความเห็นอยู่อย่างนี้ก็ไม่มีเวลาพ้นจริงด้วยเมื่ออาสวะอยู่ประจำ เป็นพื้นเพของจิตแล้ว ก็ใครจะละได้เล่า พระอรหันต์ก็คงไม่มีในโลกได้เหมือนกัน นี่ความจริงไม่ใช่เช่นนี้ จิตนั้นส่วนหนึ่งเป็นประเภททุกขสัจ อาสวะส่วนหนึ่งเป็น ประเภทสมุทัย อาศัยจิตเกิดขึ้นชั่วคราว เมื่อจิตคราวนั้นดับไปแล้ว อาสวะที่ประกอบ

กับจิตในคราวนั้นก็ดับไปด้วย ส่วนอาสวะที่เกิดขึ้นได้บ่อยๆนั้นเพราะอาศัย การเพ่งโทษ ถ้าเราจักตั้งใจไม่เพ่งโทษใครๆ อาสวะก็จะเกิดได้ด้วยยากเหมือนกัน สมด้วยพระพุทธานุภาพที่ตรัสไว้ว่า

ปรวัช ขานุปัสสิสฺส (ปรวัช ขานุปัสสิสฺส) เมื่อบุคคลตามมองดู
ซึ่งโทษของผู้อื่น

นิจจํ อุชฌมาน สัญญุโน (นิจจํ อุชฌมาน สญญุโน) เป็นบุคคลมีความหมาย
จะยกโทษเป็นนิตย์

อาสวา ตัสส วัตถันติ (อาสวา ตสฺส วัตถนฺติ) อาสวะทั้งหลายย่อมเจริญ
ขึ้นแก่บุคคลนั้น

อารา โส อาสวักขยา (อารา โส อาสวักขยา) บุคคลนั้นเป็นผู้ห่างไกลจาก
ธรรมที่สิ้นอาสวะ

ถ้าฟังตามคาถาพระพุทธานุภาพนี้ ก็จะทำให้เราเห็นชัดได้ว่าอาสวะนั้น
มีมาในเวลาที่เราเพ่งโทษ เมื่อเรายังไม่เพ่งโทษอาสวะก็ยังไม่มา หรือเมื่อจิตที่
ประกอบด้วยอาสวะคราวนั้นดับไปแล้วอาสวะก็ดับไปด้วย ก็เป็นอันไม่มีเหมือนกัน
การที่เห็นว่าอาสวะมีอยู่เสมอจึงเป็นความเห็นผิด

ถาม อาสวะ ๓ นั้น กามสวะเป็นกิเลสประเภทรัก อวิชชาสวะเป็นกิเลสประเภท
ที่ไม่รู้ แต่กามสวะนั้นไม่ได้ความรู้ว่าเป็นกิเลสประเภทไหน เคยได้ฟังตามแบบทำนว่า
เป็นภพ เป็นภพอย่างไรข้าพเจ้าไม่เข้าใจ?

ตอบ ความไม่รู้ความจริงเป็นอวิชชาสวะ จึงได้เข้าไปชอบไว้ในอารมณ์ที่ดีมีกาม
เป็นต้น เป็นกามาสวะ เมื่อไปชอบไว้ในที่ใดก็เข้าไปยึดถือตั้งอยู่ในที่นั้นจึงเป็น
ภवासวะนี้แหละเข้าใจว่าเป็นภवासวะ

ถาม ภวะท่านหมายความว่าภพ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพไม่ใช่หรือ ทำไมภพจึงจะ
มาอยู่ในใจของเราได้เล่า?

ตอบ ภพที่ในใจนี้ละสำคัญนัก จึงได้ต่อให้ไปเกิดในภพข้างนอก ก็ลองสังเกต
ดูตามแบบที่เราได้เคยฟังมาว่า พระอรหันต์ทั้งหลายไม่มีกิเลสประเภทรักและ
ไม่มีอวิชชา ภวะตัณหาเข้าไปอยู่ในที่ใด แลไม่มีอุปาทานความชอบความยินดียึดถือ

ในสิ่งทั้งปวง ภพข้างนอก คือกามภพ รูปภพ อรูปภพ ตลอดกระทั่งภพ คือ สุตถาวาสของท่านนั้นจึงไม่มี

ถาม อาสวะ ๓ ไม่เห็นมีกิเลสประเภทโกรธ แต่ทำไมการเพ่งโทษนั้น เป็นกิเลสประเภทที่เกลียดชัง ขาดเมตตากฎณา เพราะอะไรจึงได้มาทำให้อาสวะเกิดขึ้น?

ตอบ เพราะความเข้าไปชอบไปเป็นอยู่ในสิ่งใดที่ถูกใจของตน ครั้นเขามาทำที่ไม่ชอบไม่ถูกใจจึงได้เข้าไปเพ่งโทษเพราะสาเหตุที่เข้าไปชอบไปถูกใจเป็นอยู่ในสิ่งใดไว้ซึ่งเป็นสายขนวนเดียวกัน อาสวะทั้งหลายจึงได้เจริญแก่บุคคลนั้น

ถาม ความรู้นั้นมีหลายอย่าง เช่นกับวิญญาณ ๖ คือความรู้ทางหู ตา จมูก ลิ้น กาย ใจ หรือความรู้ในเรื่องโลก โกรธ หลง ริษยา พยาบาท หรือรู้ไปในเรื่องความอยาก ความต้องการ หรือคนที่หิบลึกหิบน้อยนึกหนอยก็โกรธ เขาก็ว่าเขารู้อันนั้น ส่วนความรู้ในรูปฌานหรืออรูปฌานก็เป็นความรู้ชนิดหนึ่ง ส่วนปัญญาที่รู้เห็นไตรลักษณ์ แลอริยสังข์ก็เป็นความรู้เหมือนกัน ส่วนวิชา ๓ หรือวิชา ๘ ก็เป็นความรู้วิเศษอย่างยิ่ง เมื่อเป็นเช่นนี้ควรจะแบ่งความรู้เหล่านี้เป็นประเภทไหนบ้าง ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจจะได้ไม่ปนกัน?

ตอบ ควรแบ่งความรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ว่าเป็นประเภททุกขสังข์ เป็นส่วนที่ควรกำหนดรู้ว่าเป็นทุกข์ ส่วนความโลภ ความโกรธ ความหลง ริษยา พยาบาท ความอยากความต้องการเป็นสมุทัยเป็นส่วนควรละ ความรู้ในรูปฌาน แลอรูปฌาน แลความรู้ ในไตรลักษณ์ หรืออริยสังข์เป็นมรรค เป็นส่วนที่ควรเจริญ วิชา ๓ หรือวิชา ๘ นั้น เป็นนิโรธ เป็นส่วนควรทำให้แจ้ง

ถาม อะไรๆ ก็เอาเป็นอริยสังข์ ๔ เกือบจะไม่มีเรื่องอื่นพูดกัน?

ตอบ เพราะไม่รู้อริยสังข์ ๔ แลไม่ทำหน้าที่กำหนดทุกข์ ละสมุทัยแลทำนิโรธ ให้แจ้งแลเจริญมรรค จึงได้ร้อนใจกันไปทั้งโลก ท่านผู้ทำกิจถูกตามหน้าที่ของอริยสังข์ ทั้ง ๔ ท่านจึงไม่มีความร้อนใจ ที่พวกเราต้องกราบไหว้ทุกวัน ข้าพเจ้าจึงชอบพูดถึงอริยสังข์

ถาม ตามที่ข้าพเจ้าได้ฟังมาว่า สอุปาทิเสสนิพพานนั้น ได้แก่พระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ อนุปาติเสสนิพพานนั้น ได้แก่พระอรหันต์ที่นิพพานแล้ว ถ้าเช่นนั้นท่านคงหมาย

ความถึงเศษนามรูป เนื้อแกลกระดูกที่เหลืออยู่นี้อะไร?

ตอบ ไม่ใช่ถ้าเศษเนื้อเศษกระดูกที่หมดแล้วว่าเป็นอนุปาทิสเสนนิพพานเช่นนั้น ใคร ๆ ตายก็คงเป็นอนุปาทิสเสนนิพพานได้เหมือนกัน เพราะเนื้อแกลกระดูกชีวิตจิตใจ ก็ต้องหมดไปเหมือนกัน

ถาม ถ้าเช่นนั้นนิพพานทั้ง ๒ อย่างนี้จะเอาอย่างไรเล่า?

ตอบ เรื่องนี้มีพระพุทธภชาษิตตรัส สอุปาทิสเสนสูตรแก่พระสารีบุตรใน อังคุตตรนิกาย นวกนิบาตหน้า ๓๙๒ ความสังเขปว่า วันหนึ่งเป็นเวลาเช้าพระสารี บุตรไปเที่ยวบิณฑบาต มีพวกปริพาชกพูดกันว่าผู้ที่ได้บรรลุสอุปาทิสเสนตายแล้ว ไม่พินนรก กำเนิดดิรัจฉาน เปเรตวิสัย อบายทุกคติ วินิบาต ครั้นพระสารีบุตรกลับจาก บิณฑบาตแล้วจึงไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลตามเนื้อความที่พวกปริพาชก เขาพูดกันอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สอุปาทิสเสนบุคคล ๙ จำพวก คือ พระอนาคามี ๕ จำพวก พระสกิทาคามีจำพวกหนึ่ง พระโสดาบัน ๓ จำพวก ตายแล้ว พินนจากนรก กำเนิดดิรัจฉาน เปเรตวิสัย อบายทุกคติวินิบาต ธรรมปริยายนี้ยังไม่ แจ่มแจ้งแก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาเลย เพราะได้ฟังธรรมปริยายนี้แล้ว จะประมาท แลธรรมปริยายนี้เราแสดงด้วยความประสงค์จะตอบปัญหาที่ถามข ในสอุปาทิสเสนสูตรนี้ไม่ได้ตรัสถึงอนุปาทิสเสน แต่ก็พอสันนิษฐานว่า อนุปาทิสเสน คงเป็นส่วนหนึ่งของพระอรหันต์

ถาม ถ้าเช่นนั้นก็หมายความว่าความถึงสังโยชน์ คือกิเลสที่ยังมีเศษเหลืออยู่ ว่าเป็น สอุปาทิสเสนนิพพาน ส่วนสังโยชน์ที่หมดแล้วไม่มีส่วนเหลืออยู่ คือพระอรหันต์ตผล ว่าเป็น อนุปาทิสเสนนิพพาน?

ตอบ ถูกแล้ว

ถาม ถ้าเราพูดอย่างนี้คงไม่มีใครเห็นด้วย คงว่าเราเข้าใจไม่ตรงกับเขา เพราะเป็น แบบสั่งสอนกันอยู่โดยมากว่า สอุปาทิสเสนนิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ อนุปาทิสเสนนิพพานของพระอรหันต์ที่นิพพานแล้ว

ตอบ ข้าพเจ้าเห็นว่าจะเป็นอรรถกถาที่ขบพระพุทธภชาษิตไม่แตก แล้วก็เลยถือ ตามกันมา จึงมีทางคัดค้านได้ไม่คมคายชัดเจน เหมือนที่ทรงแสดงแก่พระสารีบุตร

ซึ่งจะไม่มีทางคัดค้านได้ หมายถึงเลสนิพพานโดยตรง

ถาม สอุปาทิเสสสูตรนี้ ทำไมจึงได้ตรัสหลายอย่างนัก มีทั้งนรก กำเนิดคิรัจฉาน เปรตวิสัย อบายทุกคติวินิบาต ส่วนในพระสูตรอื่นๆ ถ้าตรัสถึงอบายก็ไม่ต้องกล่าวถึงนรก กำเนิดคิรัจฉาน เปรตวิสัย อบายทุกคติวินิบาต?

ตอบ เห็นจะเป็นด้วยพระสารีบุตรมากราบทูลถามหลายอย่าง ตามถ้อยคำของ พวกปริพาชกที่ได้ยินมา จึงตรัสตอบไปหลายอย่าง เพื่อให้ตรงกับคำถาม

ถาม ข้างท้ายพระสูตรนี้ทำไมจึงมีพระพุทธภายิตตรัสว่า ธรรมปริยายนี้ยังไม่แจ่มแจ้งแก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาเลย เพราะได้ฟังธรรมปริยายนี้แล้วจะประมาณแลธรรมปริยายนี้เราแสดงด้วยความประสงค์จะตอบปัญหาที่ถาม?

ตอบ ตามความเข้าใจของข้าพเจ้า เห็นจะเป็นด้วยพระพุทธประสงค์ คงมุ่งถึง พระเสขบุคคล ถ้าได้ฟังธรรมปริยายนี้แล้วจะได้ความอุ่งใจที่ไม่ต้องไปทุกคติ แลความเพียรเพื่อพระอรหันต์จะหย่อนไป ท่านจึงได้ตรัสอย่างนี้

ถาม เห็นจะเป็นเช่นนั้นเอง ท่านจึงตรัสว่าถ้าได้ฟังธรรมปริยายนี้แล้วจะประมาณ?

ตอบ ตามแบบที่ได้ฟังมาโดยมาก พระพุทธประสงค์ทรงเร่งพระสาวก ผู้ยังไม่ พันอาสาจะ ให้รีบทำความเพียรให้ถึงที่สุด คือพระอรหันต์

ปฏิบัติวิภังค์

(ฉบับเดิมพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓)

ผู้ถามเป็นผู้ปฏิบัติยินดีในที่สงัด ชอบอยู่คนเดียวเงียบๆ บนเขา วันหนึ่งเวลากลางคืนเดือนหงาย คิดถึงผู้ตอบ ซึ่งเป็นเพื่อนปฏิบัติมาด้วยกัน อันพำนักอยู่ในถ้ำ และที่บริเวณนั้น เวลากลางคืนไม่มีคนเดิน เพราะเงียบและเปลี่ยว แต่ถ้ำนั้นอยู่ใกล้ไม่ไกลมากนัก ผู้ถามลงจากเขาอาศัยแสงเดือนแล้วเดินไป พอถึงถ้ำประมาณ ๒๐ นาฬิกา คือ ๒ ทุ่ม

ตอบ ท่านอุตส่าห์มาหาข้าพเจ้ากลางคืน ไม่กลัวเสือหรือ

ถาม ข้าพเจ้าไม่กลัว เพราะอาศัยอำนาจพระรัตนตรัยที่เรามีใจมั่นคงอยู่ในสรณะทั้งสาม

ตอบ ถูกแล้ว ข้าพเจ้าอยู่ในถ้ำ เวลานี้ก็เป็นป่าทางเปลี่ยว ที่ไม่มีความหวาดเสียว ก็เพราะมันคงอยู่ในสรณะทั้งสาม ตั้งมีพระพุทธภาสิตในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ซึ่งตรัสสอนภิกษุผู้มีราคะยังไม่ไปปราศจากสันดานว่า ท่านทั้งหลายไปอยู่ในป่า หรือ โคนไม้ หรือ เรือนว่างเปล่า ถ้าความกลัวเกิดขึ้นก็ให้ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า ถ้าไม่ระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้า ก็ให้ระลึกถึงคุณพระธรรม ถ้าไม่ระลึกถึงคุณพระธรรม ก็ให้ระลึกถึงคุณพระสงฆ์ ความกลัวและความหวาดเสียวก็จะหายไป พระภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ก็ปฏิบัติตามพระบรมพุทโธวาทโดยเคารพ

ถาม นำเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคเจ้า เช่นคราวเสด็จไปห้ามพระญาติ ไม่ให้เกิดทะเลาะวิวาทในการแย่งน้ำกัน พระญาติเหล่านั้นเกิดความเลื่อมใส จึงแบ่งเจ้านายศากยะ และ โกถิยะถวายฝ่ายละ ๒๕๐ องค์กร รวมกันเป็น ๕๐๐ พระองค์ จะนำไปบวช แต่เจ้านายเหล่านั้นลงองค์มิได้มีศรัทธาออกบวช เช่น พระนันทที่เริ่มจะแต่งงานก็ทรงนำไปบวชเสีย ภิกษุเหล่านั้นยังไม่เห็นภัยในโลก โดยแท้จริงจึงมีความอาลัยในมาตุคามอาศัยพระมหากรุณาของพระผู้มีพระภาคที่ทรงอบรมฝึกหัดและทรมาน ภิกษุเหล่านั้นจึงถึงซึ่งความสิ้น

ไปแห่งอาสวะ คือ อนุปาทิสถปรินิพพาน

ตอบ ถูกแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเป็นผู้ฝึกหัดคนที่ควรทรมาณไม่มีใครสู้
ดังนี้จึงได้ทรงพระนามว่า ปุริสทมฺมาสารถิ

ถาม การอยู่ในที่สังคกับอยู่ในหมูนั้น ต่างกันอย่างไร เหตุไฉนพระศาสดาจึงทรง
สั่งสอนให้ยินดีในที่สังค

ตอบ ต่างกัน คือ ความไม่ระคนด้วยหมู ไม่เกี่ยวกับหมูเป็นกายวิเวก ชื่อว่า
การอยู่ในที่สังค ส่วนที่ตรงกันข้ามชื่อว่าอยู่ในหมู่กายวิเวกอยู่ในที่สังคเป็นอุปการะ
แก้จิตตวิเวกและเป็นไปเพื่ออุปวิเวก เพราะเหตุนี้ พระศาสดาจึงทรงสั่งสอนให้
ยินดีในที่สังค

ถาม อะไรเป็นเหตุไม่ให้ยินดีในที่สังค

ตอบ ความหมกมุ่นกำหนดยินดีติดอยู่ในกามทั้งหลายเป็นเหตุ เพราะการ
อยู่ที่ที่สังคปราศจากอารมณ์เกี้ยวกราวเชิงแช่เช่นนั้น ย่อมไม่มีประชุมชนหรือ
กามารมณ์ที่ดีๆ ซึ่งจะช่วยชวนใจให้กำหนดยินดี จึงมีความเปลี่ยวเปล่าเหงาหงอย
และหวาดกลัวต่อภัยอันตราย เพราะฉะนั้นจึงไม่ยินดีในที่สังค

ถาม ผู้ที่ไม่ยินดีในที่สังค นั้น ยังไม่เห็นภัยในโลก และยังไม่ได้รับความอุ้มใจในธรรม

ตอบ ถูกแล้ว เพราะยังไม่เห็นภัยในโลก และไม่มีความอุ้มใจในธรรม เคยมีแต่
ความอุ้มใจในกาม เพราะเหตุนี้การห่างกามจึงไม่สบาย เหมือนปลาที่เขานำขึ้นมาไว้
บนบกจะนั้น

ถาม จิตตวิเวกนั้น หมายถึงฉานชั้นไหน

ตอบ ตั้งแต่อุปจารสมาธิ ตลอดกระทั่งรูปฌานสี่ อรูปฌานสี่ เหล่านี้เป็น
จิตตวิเวก

ถาม อุปริวิเวก สังคจากกิเลส สังคจากกรรม และสังคจากขันธนั้นเป็นอย่างไร
ของท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ ได้แก่พระอรหันต์ ที่ท่านตัดไตรวิภวได้ เพราะละอาสวะ ๓ คือ กามาสวะ
ภวาสวะ อวิชชาสวะ ชื่อว่าสังคจากกิเลส ทำอะไรไม่เป็นกรรม เป็นแต่กิริยา ชื่อว่า

สังเกตจากกรรมและหมวดวิปาก ไม่มีปฏิสนธิในภพที่จะเกิดเบญจขันธ์ต่อไป ชื่อว่าสังัดจากขันธ์

ถาม ข้าพเจ้านึกถึงความยินดีพัวพันยึดถือสิ่งใดไว้ ก็เป็นภพขึ้นในที่นั้น ถ้ายังมีความยินดีในกาม ก็ต้องเกิดในกามธาตุ เช่นพระอนาคามีละความยินดีในกามได้ ก็ไม่เกิดในกามธาตุ และพระอรหันต์ละความยินดียึดถือในเบญจขันธ์ได้ก็ปรินิพพาน ท่านจึงไม่เกิดต่อไป เพราะฉะนั้น พระศาสดาจึงตรัสสอนให้ละความกำหนดยินดีในกามและละความกำหนดยินดียึดถือในเบญจขันธ์

ตอบ ถูกแล้ว ถ้าเราจะไม่ละความกำหนดยินดีในกาม และไม่ละความยินดียึดถือในเบญจขันธ์ ก็ชื่อว่าไม่ได้ทำตามคำสอนของพระศาสดา

ถาม การปฏิบัติก็มุ่งต่อความพ้นจากกิเลส แต่ทำไมตั้งใจละอาสวะให้หมดไป จึงไม่หมดไปได้อย่างใจ

ตอบ อาสวะเป็นกิเลสที่ไม่ประกอบด้วยเจตนา ต้องอาศัยอริยมรรคที่เป็นกุศลพ้นเจตนา จึงละได้ การตั้งใจละนั้นเป็นกุศลที่ประกอบด้วยเจตนา เพราะฉะนั้นจึงละอาสวะไม่ได้ คงละได้แต่กิเลสที่ประกอบด้วยเจตนา แต่ก็ละได้ชั่วคราว ภายหลังอาจเกิดขึ้นได้อีก เพราะเป็นโลกียกุศล

ถาม อ้อ!...อย่างนี้เร่า ข้าพเจ้าไม่รู้ว่ากิเลสที่ไม่ประกอบด้วยเจตนา ต้องละด้วยกุศลที่พ้นจากเจตนา คือ อริยมรรค ส่วนกิเลสที่ประกอบด้วยเจตนา เป็นกัมมวิภูฏีฝ่ายบาป ต้องละด้วยกุศลที่ประกอบด้วยเจตนา ซึ่งเป็นกัมมวิภูฏีฝ่ายบุญ

ตอบ ถ้าตั้งใจละอาสวะได้ง่ายๆ เหมือนอย่างตั้งใจทำกัมมวิภูฏีฝ่ายบุญแล้ว พระอรหันต์ก็ค้นหาได้ง่ายๆ ในโลก พระอริยสงฆ์คงไม่น่าอัศจรรย์อะไร แม้พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี เสขบุคคลสามจำพวกนี้ก็ต่ออาศัยอริยมรรคซึ่งเป็นกุศลที่พ้นจากเจตนา จึงจะฆ่าสังโยชน์ได้

ถาม เมื่อกุศลที่พ้นจากเจตนายังไม่เกิดขึ้น เราจะทำอย่างไร เพราะท่านอธิบายว่า กุศลที่ประกอบด้วยเจตนา นั้นฆ่าสังโยชน์ไม่ได้ ต้องอาศัยอริยมรรคที่เป็นกุศลพ้นจากเจตนาจึงจะฆ่าสังโยชน์ได้ ขอท่านจงอธิบายในเรื่องกุศลที่พ้นจากเจตนา คือ อริยมรรคให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ ท่านถามปัญหาถึงเรื่องรู้เห็นในอริยมรรคอย่างนี้ ข้าพเจ้าไม่มีปัญญาจะตอบ เพราะผู้บรรลุอริยมรรคนั้นต้องเป็นพระอริยะตั้งแต่ชั้นโสดาบันขึ้นไปจึงจะตอบถูก เพราะท่านเคยบรรลุอริยมรรคแต่ถึงเช่นนั้นท่านก็ปิดคุณธรรมของท่าน

ถาม เมื่อตอบตัดปัญหาเช่นนี้ ก็ไม่มีเค้าเงื่อนว่าจะทำในใจอย่างไรถูก ขอท่านจงอธิบายไปตามแนวพระพุทธภาษิต จะได้เป็นปฏิบัติให้ถึงซึ่งมรรคและผลเสียแรงอุตสาหะเดินมาหาในเวลากลางคืน ขอท่านจงอธิบายในเรื่องอริยมรรคให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ ท่านจะมาค้นถามในเรื่องอริยมรรคเหมือนจะมาเอาหนวดเต่าเขากระต่ายในข้าพเจ้าให้ได้ จะต้องค่อยๆ นึกถึงพระพุทธภาษิตที่ได้สดับมาเสียก่อน ท่านจงมีสติสงบใจให้พ้นนิวรณ์ที่เรียกว่า สมาธิ และพิจารณาธาตุ ๖ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ วิญญาณ ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ตามความเป็นจริง คือ ธาตุดิน ๑๙ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น แยกออกไปให้เป็นส่วน ๆ ธาตุน้ำ ๑๒ แยกออกไปให้เป็นส่วน ๆ ธาตุลม ๖ แยกออกไปให้เป็นส่วน ๆ ธาตุไฟ ๔ ก็แยกออกไปให้เป็นส่วน ๆ และอากาศ ธาตุ วิญญาณธาตุ เมื่อแยกกระจายออกไปเป็นส่วน ๆ แล้วพึงพิจารณาตามความเป็นจริง ให้เห็นเป็นสักแต่ว่าดิน สักแต่ว่าน้ำ สักแต่ว่าไฟ สักแต่ว่าลม สักแต่ว่าอากาศ และสักแต่ว่าวิญญาณ ทั้ง ๖ อย่างนี้ไม่ใช่ตัวตน สัตว์คนเราเขา ใครๆ ไม่มีให้เห็นชัด ตามความเป็นจริงอย่างไร และธาตุ ๖ นี้เป็นแต่กองสังขาร อาศัยปัจจัย คือ อวิชชา ตัณหา กรรม อาหาร และนามรูปจึงเกิดขึ้น เมื่อปัจจัยเหล่านี้ดับไปธาตุ ๖ ก็ย่อมดับไป เมื่อพิจารณาไปๆ ก็จะทำให้เกิดความเบื่อหน่ายในธาตุเหล่านั้น และเมื่อเบื่อหน่ายแล้ว ก็จะคลายจากความกำหนัดในธาตุทั้ง ๖ นี้แหละคือ อริยมรรค พ้นจากอาสวะ คือ วิมุตติ อริยผล ข้าพเจ้าอธิบายให้ท่านฟังตามแบบที่ได้สดับมา จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์ตามพระพุทธภาษิตที่ข้าพเจ้าบรรยายให้ฟังนี้จะได้ไม่เสียเวลาที่ท่านอุตสาหะมาหาในเวลากลางคืน

ถาม ท่านอธิบายเรื่องสงบใจให้พ้นนิวรณ์ จนเป็นอารมณ์เดียวแล้วจะพิจารณาอย่างไรได้เพราะเวลาที่พิจารณานั้นใจยังคงไม่สงบ จึงคิดถึงธาตุได้หลายๆ อย่าง เวลาที่อยู่บนเขาข้าพเจ้าปรารถนาความเพียรมีสติรู้สึกตัวอยู่ ไม่สนใจไปคิดอย่างอื่น มีอารมณ์อันเดียว

จนลืมหายไม่รู้สีกตัว เสวยสุขอันเกิดแต่วิเวก จะคิดอะไรๆ ก็คิดไม่ออก คงมีแต่รู้กับเฉย เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงไม่เข้าใจในเรื่องพิจารณาธาตุ ๖ ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ การพิจารณานั้น ไม่ใช่ให้นึกหรือคิด คือมีสติสงบใจให้เป็นอารมณ์เดียว แล้ว จึงสังเกตดูว่าอย่างนี้ธาตุดิน อย่างนี้ธาตุน้ำ อย่างนี้ธาตุไฟ อย่างนี้ธาตุลม อย่างนี้อากาศธาตุ อย่างนี้วิญญาณธาตุ แล้วสังเกตดูความเกิดขึ้นของธาตุทั้ง ๖ และความดับไปของธาตุทั้ง ๖ ให้เห็นชัดตามความเป็นจริงอย่างไร ไม่ใช่ให้นึกหรือคิด เพราะความคิดนั้นปิดความเห็น เพราะฉะนั้นจึงต้องสงบใจ ไม่ให้มีนึกมีคิดวิธีพิจารณานั้น ท่านคงเข้าใจว่าใช้ความนึกความคิด เพราะใจที่ยังไม่สงบนั้น การปฏิบัติจึงใช้นึกใช้คิด ก็เป็นชั้นสัญญา ไม่ใช่ชั้นปัญญา เพราะปัญญานั้น ไม่ใช่คิดหรือนึกเอาเป็นความเห็นที่เกิดขึ้นต่อจากจิตที่สงบแล้ว และพ้นจากเจตนาด้วย ข้าพเจ้าอธิบายให้ละเอียดเช่นนี้ ท่านเข้าใจได้ความหรือยัง ถ้าไม่เข้าใจถามต่อไปอีกก็ได้

ถาม ความคิดที่ปิดความเห็นนั้น เป็นอย่างไร ส่วนจินตามัยปัญญานั้นก็ต้องคิด ทำไมความคิดจึงไม่ปิดความเห็น ขอท่านจงอธิบายลักษณะจินตามัยปัญญาให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ คือความปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ไม่มีสติ ครั้นรู้ตัวขึ้นจึงมีสติ แล้วเปลี่ยนใจให้มาคิดอยู่ในชั้น ๕ อายุตนะ ๖ หรือธาตุ ๖ ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ระหว่างที่คิดถึงไตรลักษณ์อยู่นั้น ใจก็ยังไม่สงบ ถ้าจะสงบลงบ้าง ก็เป็นเพียงสมณะ จึงเป็นชั้นสัญญา มิใช่ชั้นปัญญา นี่แหละความคิดที่ปิดความเห็น ส่วนจินตามัยปัญญานั้น คือทำในใจโดยแยกกายเป็นสัมมาสังกัปป ส่วนความเห็นที่ชัดเจนขึ้นเป็นสัมมาทิฐินี้เป็นลักษณะของจินตามัยปัญญาเพราะฉะนั้นสุตมัยปัญญา จินตามัยปัญญา ภาวนามัยปัญญา ทั้งสามอย่างนี้เวลาที่เกิดขึ้นนั้นพ้นเจตนาเป็นสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบทั้งนั้น

ถาม ข้าพเจ้าเพิ่งเข้าใจในเรื่องความคิดที่ปิดความเห็น ลักษณะของใจยังไม่สงบ การปฏิบัติจึงต้องใช้คิดใช้นึกและประกอบด้วยเจตนาทั้งนั้นแม้สงบลงได้ก็เป็นชั้นสมณะ ไม่ใช่ชั้นปัญญา เมื่อเป็นเช่นนี้ ผู้ปฏิบัติมุ่งต่อความพ้นจากกิเลส ไม่ควรสงวนใจให้ออกไปนอกสติปัญญาน จะได้ไม่มีความคิดที่ปิดความเห็น เพราะมีวิริยะ สติ สมาธิ

บริบูรณ์ขึ้นแล้ว จะได้พิจารณาธาตุ ๖ เป็นอนัตตา เมื่อความเห็นชัดเจนขึ้นเป็นอริยมรรค
จะได้ถ่ายสังโยชน์ธรรมเบื้องต่ำและเบื้องบนให้หมดไปจากสันดาน

ตอบ สาธุ!... ข้าพเจ้าขออนุโมทนาการปฏิบัติเช่นนั้นเป็นสัมมาปฏิบัติทางปฏิบัติ
ที่เดียว สมด้วยพระพุทธานุสรมที่ตรัสสอนภิกษุว่า

กมุโฆว อังคานิ สเก กปาเล เต่าหตอวัยวะไว้ในกระดองของตนฉันใด
สโมทหํ ภิกขุ มโนวิตกเก ภิกษุสะกดวิตกในใจไว้ฉันนั้น
อนิสสิโต อญญุมหะรยาโน ไม่อาศัยอะไรหมด มิได้เบียดเบียนผู้อื่น
ปรินิพพุโต นุปวเทยย กญฺจิ เป็นผู้ดับกิเลสหมดไม่พึงพูดกระทบซึ่งใครๆ

ถาม ถ้าจะไม่รีบปฏิบัติให้อริยมรรคเกิดขึ้น เมื่อความตายมาถึงเข้า เราจะเหลว
เพราะยังไม่ได้ความอุ่งใจในธรรม ก็ยังไม่ปิดอบาย เพราะยังไม่ได้บรรลุโสดาปัตติผล

ตอบ ถูกแล้ว ข้อนี้มีพระพุทธานุสรมในที่สุดตนิบาตสัลลสูตร หน้า ๓๘๙ ว่า
นครํ ยถา ปจฺจนตํ เมืองที่ตั้งอยู่สุดแดน อันชนทั้งหลาย รักษา
คฤตํ สหฺตฺรพาทิรํ แล้วทั้งภายในและภายนอกฉันใด
เอวํ โคเปถ อตฺตทานํ ท่านทั้งหลายจงรักษาตนฉันนั้น
ชโณ มา โว อุปฺจจฺคา ขณะคราว อย่าได้ล่วงท่านทั้งหลายไปเสีย
ชณฺดาตีตา หิ โสจฺนติ เพราะว่าชนทั้งหลายอันคราวล่วงไปเสียยอมโศกเศร้า
นิริยมฺหิ สมฺปปีตา ไปเต็มแน่นอยู่ในนิริยาบายตั้งนี้

ถาม ข้าพเจ้าได้ฟังคาถาพระพุทธานุสรมที่ท่านบรรยายมานี้ รู้สึกทำใจ
ให้คิดถึงพระมหากรุณาธิคุณของผู้มีพระภาคเจ้านั้น ไม่มีอาจารย์ผู้ใดผู้หนึ่งในโลกนี้
ที่จะแนะนำพร่ำสอนให้เราทั้งหลายได้รู้ทางที่จะดำเนินใจให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ
ถ้าเราจะไม่ประพฤติปฏิบัติตามธรรมคำสอนของพระองค์ ก็เสียทีที่ได้เกิดมาเป็น
มนุษย์พบพระพุทธศาสนา

ตอบ ถูกแล้ว ความดำริเช่นนั้นเป็นการสมควรทีเดียว

ถาม ปัญญา วิชชา ญาณ ๓ อย่างนี้เหมือนกันหรือต่างกัน ขอท่านจงอธิบายให้
ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ ต่างกัน ถ้าจัดตามอริยสังข์ ปัญญาอันเป็นมรรค วิชานันเป็นนิโรธ ส่วนญาณอันเป็นได้ทั้ง ๒ อย่าง คือวิปัสสนาญาณ นิพพิทาญาณ เช่นนี้เป็นมรรค ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ อาสวักขยญาณ ๓ อย่างนี้เป็นนิโรธ แม้ญาณอื่นๆ ที่เป็นมรรคก็เป็นปัญญา ส่วนที่เป็นผลก็เป็นวิชาหรือนิโรธ

ถาม แต่เดิมข้าพเจ้าเข้าใจว่า ญาณนั้นเป็นปัญญาได้อย่างเดียว ไม่เข้าใจว่าเป็นได้ทั้ง ๒ อย่าง

ตอบ ที่ข้าพเจ้ากล่าวนี้ อธิบายไปตามที่ท่านสงเคราะห์ไว้ในแบบ

ถาม ไม่ควรปรารถนากามารมณ์ที่ดีๆ ทั้งหลายในโลก ซึ่งเป็นสามิสสุขเพราะใจที่เข้าไปยินดีในกามนั้นมิใช่ความสำราญอะไร มีแต่ความหมกมุ่นหมองตลอดเวลาไปจนกว่าจะตาย แม้จะแสวงหามาได้ ก็ปกครองเอาไว้ไม่ได้ เพราะกามารมณ์เหล่านั้นเป็นสังขาร ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดาและเป็นทุกข์เหลือทน ทนอยู่ไม่ได้จะต้องแตกดับไปเป็นแน่แท้ เมื่อมาประพฤติปฏิบัติละเอียดเข้าจึงรู้สึกได้ว่าสามิสสุขทั้งหลายห่างไกลกับนิรามิสสุขนัก

ตอบ ผู้ที่หวังสามิสสุขนั้นมีใจจะสำเร็จแก่ผู้หวังทั่วไปได้เพราะสามิสสุขทั้งหลายเป็นส่วนของกุศลวิบาก เกิดสำหรับผู้มีบุญ ส่วนผู้ที่ไม่มีบุญแม้จะหวังก็ไม่สมประสงค์ ถ้าปรารถนากันได้ตามชอบใจแล้ว ก็คงจะไม่มีคนจนคนลำบาก อารมณ์ทั้งหลายในโลกทั้งที่ดีและไม่ดีเหล่านั้น ล้วนเป็นสังขาร ส่วนผู้ที่ชอบอารมณ์ที่ดี ไม่ชอบที่ไม่ดี บุคคลนั้นก็เป็สังขาร สังขารกับสังขารจะพึงกันอย่างไรได้ เพราะฉะนั้นผู้ที่วนอยู่กับสังขารจึงเป็นผู้หลง เพราะไม่รู้ความจริง นิรามิสทุกขก็ยังมีดี เพราะเป็นความเย็น ส่วนสามิสสุขนั้นเป็นความร้อน ผู้มีปัญญาพิจารณาเห็นแล้วจึงละอามิสในโลกเสีย

ถาม อริยมรรคนั้นเป็นสังขาร หรือวิสังขาร

ตอบ อริยมรรคนั้นเป็นสังขาร แต่เป็นยอดสังขารสมด้วยพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ในอัคคัปปสาท สุตตราว่า

ยาวตา ภิกขเว ธมฺมา ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเหล่า
 สุขตา ไต อันปัจจัยปรุงแต่ง

อริโย อภฺรฺจุคฺคิโก มคฺโค อริยมรรคที่ประกอบด้วยองค์แปดประการ
เตสํ อคฺคฺมกฺขายติ เราตถาคตกล่าวว่า เป็นยอดของสังฆตธรรม
ทั้งหลายเหล่านั้น ดังนี้

ถาม สิ่งอะไรๆ ในโลกนี้ที่มีวิญญูณครองและไม่มีวิญญูณครอง ตลอดจนกระทั่ง
ตัวของเราเองก็เป็นสังขาร ไม่เที่ยงมีความแปรปรวน และเป็นทุกข์ทั้งสิ้น เมื่อเป็นเช่นนี้
เราควรเลือกเอาอดสังขารคืออริยมรรค เพราะไปต่อกันกับอริยผล ถัดจากอริยผลก็
นิพพาน ซึ่งเป็นวิสังขารทีเดียว

ตอบ ถูกแล้ว เพราะฉะนั้นต้องละความยินดีในสังขารทั้งหลายให้หมด ถ้าไป
ชอบสังขารอย่างใดไว้ ก็ต้องได้สังขารอีกนั้นแหละ

ถาม จะปฏิบัติอย่างไร จึงจะหายจากการที่เพ่งโทษผู้อื่นได้ขาด เช่นในเวลาที่เห็น
คนทั้งหลายประพฤติกายทุจริต วิจิทุจริต ก็ทำให้ประกอบด้วยเมตตากรุณา ใจที่เพ่งโทษ
อาจหายไปชั่วครู่ แต่พอเมตตากรุณาเสื่อมไป ใจชนิดนั้นอาจเกิดขึ้นได้อีก ข้าพเจ้า
ไม่มีอุบายที่จะละได้ เพราะฉะนั้นจึงต้องหนีจากหมู่จุ่มมาอยู่บนเขา ขอท่านจงช่วย
บอกอุบายให้ด้วย

ตอบ การเพ่งโทษคนอื่นนั้นสำคัญนัก เพราะขาดเมตตากรุณาเป็นไปเพื่อความ
เบียดเบียนพวคนและคนอื่น สมด้วยพระพุทธภาษิตว่า

ปรวฺชชานุปฺสฺสึสฺส เมื่อบุคคลมักตามมองดูซึ่งโทษของผู้อื่น

นิจฺจํ อฺขุฆฺมานสฺสญฺญินํ เป็นผู้มีความหมายจะยกโทษอยู่เป็นนิจ

อาสวา ตสฺส วฑฺฒนฺติ อาสวะทั้งหลาย ย่อมเจริญขึ้นแก่บุคคลนั้น

อารา โส อาสวฺกฺขยา บุคคลนั้นเป็นผู้ห่างไกลจากธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะ

เพราะฉะนั้น ควรทำในใจให้แยกออกไป เป็นอริยสัง ๔ ส่วนบุคคลนั้นต้อง
ทำความเข้าใจว่าชั้น ๕ หรืออายตนะ ๖ เป็นประเภททุกข์สัง ความประพฤติชั่วด้วย
กาย วาจา ใจของบุคคลนั้นเป็นสมุทัย เพราะเขาไม่ได้เจริญมรรคจึงไม่ถึงนิโรธ
เพราะฉะนั้น ถ้าไม่ชอบ หรือเพ่งโทษว่าไม่ดี ก็ต้องเพ่งส่วนสมุทัย ส่วนคนนั้น
เป็นชั้น ๕ หรืออายตนะ ๖ กลับจะนำสงสาร เพราะความทำผิดเช่นนั้น เป็นส่วน
สมุทัยให้ทำ เพราะผู้ที่ไม่ได้ประพฤติปฏิบัติก็มีอริยสัง ๒ ชั้น ๕ อายตนะ ๖ นั้น
เป็นทุกข์สังกิเลสความอยากนั้นเป็นสมุทัย จึงได้ประพฤติกายทุจริต วิจิทุจริต

มโนทุจริตเหมือนทารกที่ไม่รู้จักไฟจึงได้จับ เพราะไม่ทราบว่าร้อน ส่วนผู้ใหญ่เขาไม่จับ เพราะเขาทราบว่าร้อน ข้อนี้ฉันใด ผู้ที่ไม่ประพฤติปฏิบัติก็ฉันนั้น

ถาม ถ้าเช่นนั้นผู้ที่ไม่ได้ปฏิบัติมีอริยสัจ ๒ คือทุกข์กับสมุทัย เวลาที่เราเข้าไปเพ่งโทษ ชั้น ๕ อายุตนะ ๖ ของเราเป็นทุกข์ การเพ่งโทษเขานั้นเป็นสมุทัย เวลานั้นเรากับเขาก็ไม่แปลกอะไรกัน เพราะมีแต่ทุกข์กับสมุทัย ๒ อย่างเท่านั้น

ตอบ ถูกแล้ว ถ้าไม่ทำความเห็นให้เป็นอริยสัจ ๔ ก็ยากที่จะหายจากใจที่เพ่งโทษคนอื่น

ถาม ถ้าเช่นนั้น พระเสขบุคคลทั้งหลายผู้ทำกิจของอริยสัจ ๔ ท่านคงไม่มีความเพ่งโทษผู้อื่นกรรมัง

ตอบ แน่ทีเดียว ข้าพเจ้าเข้าใจว่าพระเสขบุคคลทั้งหลาย ตั้งแต่พระโสดาบันขึ้นไป ย่อมไม่เพ่งโทษคนอื่น จึงพ้นจากความเบียดเบียน เพราะพ้นจากความเบียดเบียนจึงพ้นจากบาป เพราะพ้นจากบาปจึงพ้นจากทุกข์ เพราะพ้นจากความทุกข์ คือได้ทำกิจของอริยสัจ ๔ ท่านจึงไม่มีความเพ่งโทษใคร ๆ อาสวะทั้งหลายจึงไม่เจริญขึ้น ถึงซึ่งความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย จนเป็นพระอเสขบุคคล

ถาม ผู้ปฏิบัติ เช่นกัลยาณชน พระเสขบุคคล พระอเสขบุคคล ก็มีสติปัญญาอันด้วยกันทั้งนั้น สติปัญญาของท่านเหล่านั้น จะเหมือนกันหรือต่างกัน

ตอบ ต่างกัน ถ้าคิดตามแบบกัลยาณชน เจริญสติปัญญาเพื่อจะรู้จริง เพราะไม่เห็นอริยสัจ ๔ ยังไม่ได้ทำหน้าที่กำหนดทุกข์ ละสมุทัย ทำนิโรธให้แจ้ง และยังไม่ได้เจริญมรรคให้บริบูรณ์ ส่วนพระเสขบุคคล กำหนดสติปัญญาตามความเป็นจริง คือ สติสัมปชัญญะ เพื่อจะละสังโยชน์ที่ยังไม่หมด ให้หมดไป สติปัญญาของท่านนั้นเป็นมรรค พระอเสขบุคคลและสังโยชน์ได้ทั้ง ๑๐ สติปัญญาท่านนั้นเป็นผล เพราะฉะนั้นจึงบริบูรณ์ด้วยสติ สติของท่านนั้นเป็นเอง มิใช่ทำให้เป็นขึ้น คือ ฉฬงคุเบกขา

ถาม ทำไมธาตุทั้ง ๖ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาตามความเป็นจริง เมื่อพิจารณาดูก็ น่าจะเห็นได้ง่าย ส่วนการเห็นว่าธาตุทั้ง ๖ เป็นของเที่ยง สุข ตัวตนนั้นน่าจะเห็นได้ยาก เพราะสิ้นกรรมตา แต่ทำไมจึงได้เห็นผิดตรงกันข้ามกับความจริง ข้อนี้ น่าอัศจรรย์นัก ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ ความเห็นผิดชนิดนี้ลึกซึ่งมากหลาย มีชั้น คือ ทิฏฐานุสัยและอัตตานุทิฏฐิ หรือสักกายทิฏฐิและทิฏฐิวิปลาส คือเห็นผิดจากความจริง

ถาม ความทำในใจอย่างไร ทิฏฐิทั้งหลายเหล่านี้จึงมีขึ้นได้

ตอบ เพราะอวิชชาความไม่รู้ ไม่ได้ส่องเสพลັตบุรุษ ไม่ได้ฟังธรรมของสัตบุรุษ และไม่ได้ฝึกใจในธรรมของสัตบุรุษ จึงไม่รู้จักไตรลักษณ์ และอริยสัจ ๔ ทิฏฐิเหล่านี้ จึงมีได้มาก เพราะธรรมดาของสังขาร ไม่เที่ยง ไม่คงที่ ไม่ยั่งยืน เป็นทุกข์เหลือทน ทนอยู่ไม่ได้ จะต้องดับไปเป็นธรรมดา และเป็นอนัตตาไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร ส่วนผู้ที่ไม่รู้ความจริง ไม่เห็นไตรลักษณ์ จึงใส่ไว้ข้างเกิดเห็นเป็นของเที่ยง เป็นสุข และเห็นเป็นตัวตนแก่นสาร

ถาม การใส่ใจไว้ข้างเกิด ไม่ได้ใส่ใจข้างดับนั้นมีลักษณะอย่างไร

ตอบ ธาตุ ๖ นั้นคือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม อากาศธาตุ ๕ อย่างนี้เป็น รูปวิญญูณธาตุเป็นนาม เมื่อย่นลงเป็นนามเป็นรูปอย่างนี้แล้ว ส่วนรูปนั้นมีความ แปรปรวนเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป เช่น ของเก่าดับไปของใหม่เกิดขึ้นแทนแล้วก็ดับไปอีก ส่วนวิญญูณธาตุ คือ ความรู้ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ๖ อย่างนี้ เช่น เห็นรูปทางตา เกิดความรู้ขึ้นแล้วก็ดับไป ได้ฟังเสียงทางหู เกิดความรู้ขึ้นแล้วก็ดับไป หรือได้รู้กลิ่นทางจมูก รู้รสทางลิ้น รู้โผฏฐัพพะทางกายแล้วก็ดับไป รู้ธัมมารมณ์ทางใจแล้วก็ดับไป เช่นนี้ทุกอารมณ์ แต่เราไม่ได้ใส่ใจไว้ข้างดับ ใส่ใจไว้แต่ข้างเกิด จึงเห็นธาตุ ๖ เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน สาระแก่นสาร เป็นสุขะสวยงาม ที่เรียกว่าทิฏฐิวิปลาส อย่างนี้แหละชื่อว่า การใส่ใจไว้ข้างเกิด ไม่ได้ใส่ใจไว้ข้างดับ

ถาม จะประพฤติปฏิบัติอย่างไร จึงจะใส่ใจไว้ข้างดับ ไม่ได้ใส่ใจไว้ข้างเกิด ขอท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจ

ตอบ การใส่ใจไว้ข้างเกิดนั้นชานาญคุ่นเคยกันมานานแล้วตั้งแต่เกิดมาพอรู้ภาษา คนก็ใส่ใจไว้ข้างเกิด ไม่เคยใส่ใจไว้ข้างดับ เพราะฉะนั้นการใส่ใจไว้ข้างดับ จึงต้องฝึกใหม่ให้ชานาญ และยังต้องอาศัยความเห็นชัดเจนขึ้นด้วย ที่เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ

ถาม ความทำในใจอย่างไร ความเห็นที่ชัดเจนคือสัมมาทิฐิจึงจะเกิดขึ้นได้ของท่านจงอธิบายให้ข้าพเจ้าฟัง จะได้ดำเนินใจไปตามคำแนะนำของท่าน

ตอบ คือมีสติสงบใจให้พ้นนิวรณ์แล้ว จึงสะกดรอยดูความจริงของธาตุทั้ง ๖ มีลักษณะเกิดขึ้นและเสื่อมไปตามความเป็นจริงอย่างไร ที่เรียกว่าสติสัมปชัญญะ

ถาม นำใจหาย ตั้งแต่เกิดมาเป็นคนก็ใสใจไว้ข้างเกิด ไม่ได้ใสใจไว้ข้างดับ เพราะฉะนั้นอรรถาक्षยใจคอ จึงประกอบด้วยความประมาท และไม่รู้ตัวด้วยว่าเป็นผู้ประมาท สำคัญว่าไม่ประมาท ก็ตั้งนับปีอายุว่าเข้าวัดมาได้ตั้งหลายๆ สิบปี

ตอบ ถูกลแล้ว เข้าวัดมาได้มากปี แต่ใจยังไม่รู้ความจริง และประกอบด้วยความประมาทปราศจากสติสัมปชัญญะ ไม่ได้ใสใจในการพิจารณาสังขารธรรมทั้งหลายว่ามีความเกิดขึ้นแล้ว และเสื่อมไปเป็นธรรมดา แม้จะมีเวลาสงบระงับบ้างบางครั้ง ก็มีส่วน้อยเต็มที ใจที่ไม่มีสติมีส่วนมากกว่าเพราะฉะนั้นจึงไม่มีความเจริญในสัมมาปฏิบัติ สมด้วยพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ในพระธรรมบท ตอนทณทวัคค์ หน้า ๓๐ ว่า

โย จ วสุสสโต ชีเว	ก็ผู้ใด เมื่อไม่เห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป
อปสฺสํ อุกฺขยพฺพํ	พึงเป็นอยู่ตลอดร้อยปี
เอกาหํ ชีวิตํ เสยฺโย	ความเป็นอยู่ชั่ววันเดียวของผู้ที่เห็น
ปสฺสโต อุกฺขยพฺพํ	ความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปประเสริฐกว่า

ถาม จะประพฤติปฏิบัติอย่างไร จึงจะเป็นผู้ไกลจากกิเลสตามเสด็จพระศาสดา

ตอบ ต้องประพฤติปฏิบัติให้เป็นธรรม เป็นวินัย เช่นของที่ภิกษุได้มาในทางที่ไม่ควร ของนั้นเป็นนิสสัคคีย์ ก็ต้องเสียสละตามพระวินัยฉันใด เราก็ต้องตั้งใจปฏิบัติให้แข็งแรงว่าจะเป็นผู้ไกลจากกิเลส กิเลสจะต้องไกลจากเรา ถ้าเผลอไป กิเลสเกิดขึ้นอีก เวลาใด ก็ต้องเสียสละคือเสียเวลานั้น เหมือนอย่างภิกษุได้สิ่งของที่ไม่ควรเป็นนิสสัคคีย์ ท่านต้องเสียสละตามพระวินัย ทำตนให้บริสุทธิ์ฉันนั้น นี่แหละชื่อว่าปหานกิจ เป็นทางไกลจากกิเลส ตามเสด็จพระศาสดา

ถาม ข้าพเจ้าฟังท่านบรรยายถึงปฏิบัติที่จะให้ไกลจากกิเลส รู้สึกว่ามีกำลังใจในการละกิเลส ดูไม่เหลือวิสัยที่จะปฏิบัติตามคำแนะนำของท่าน

ตอบ ถูกแล้ว กิเลสที่ยังเกิดอยู่ได้ เพราะไม่ได้ตั้งใจจะให้แข็งแรง จึงเกิดขึ้นครอบงำใจได้ เพราะฉะนั้นพระอริยสาวกในธรรมวินัยนี้ จึงไม่ทอดธุระในการละกิเลส พากเพียร พยายาม มีสติสัมปชัญญะอยู่ ท่านจึงถึงซึ่งความบริสุทธิ์ได้ และเป็นผู้ไกลจากกิเลส ตามเสด็จพระบรมศาสดา

ถาม วิธีปฏิบัติทำใจให้สงบจากนิวรณ์ ๕ ทำไมจึงได้ยากนัก ต้องฝึกหัดอบรม พากเพียรพยายามมีสติ ไม่ส่งใจไปคิดถึงอย่างอื่น และต้องอยู่ในที่สงบด้วย กว่าจะสงบระงับได้ตั้งหลายๆ ปี ส่วนใจที่ประกอบด้วยนิวรณ์ ๕ นั้น ไม่ต้องฝึกหัด อบรมก็มีขึ้นได้ อาศัยเหตุปัจจัยอะไรจึงได้เป็นเช่นนั้น ขอท่านจงอธิบายให้ ข้าพเจ้าเข้าใจในเรื่องนี้

ตอบ อนุสัยและสังโยชน์ที่ยังละไม่ได้นั้นเป็นกิเลสวัฏฏ์ เป็นปัจจัยให้เกิดกัมมวัฏฏ์ฝ่ายอกุศล คือนิวรณ์ ๕ เพราะฉะนั้นการปฏิบัติทำใจให้เป็นสมาธิ จึงต้องอาศัยสติและวิริยะคือความระวังอย่างแข็งแรง ถ้าพลอสติหรือขาดวิริยะไปเวลาไร ก็เป็นโอกาสที่จะให้นิวรณ์ ๕ เกิดขึ้นครอบงำใจได้อีก เพราะฉะนั้นการปฏิบัติจึงไม่แล้วไม่เสร็จ เพราะไม่ได้ละอนุสัยและสังโยชน์ให้หมดไปจากสันดาน

ถาม ถ้าเช่นนั้น วิธีปฏิบัติทำใจให้เป็นสมาธิเหมือนพายเรือทวนน้ำ พอพลอสติหรือขาดความเพียรเข้าเวลาไร ก็ไหลไปทางเก่า คือนิวรณ์ ๕ เพราะใจที่อยู่ในสมาธินั้นเป็นแต่สงบนิวรณ์เอาไว้ ยังไม่ได้ละให้หมดไปด้วยอำนาจอริยมรรค บรรดากิเลสที่เป็นเหล่าอนุสัยและสังโยชน์ จึงเป็นปัจจัยให้เกิดนิวรณ์ ๕ ขึ้นได้อีก

ตอบ ถูกแล้ว พระอริยสาวกตั้งแต่ชั้นโสดาบันขึ้นไปได้ละสังโยชน์ให้หมดไปตามกำลังแห่งข้อปฏิบัติ เพราะฉะนั้นการปฏิบัติทางพระนิพพานของท่านจึงง่ายเหมือนพายเรือตามน้ำจะนั้น

ถาม ข้าพเจ้าเคยได้ยินเขาพูดกันถึงเรื่องพระนิพพานว่า อายุคนะอันหนึ่งมีอยู่ แต่ไม่ใช่ดิน ไม่ใช่ไม้ ไม่ใช่ไฟ ไม่ใช่ลม ไม่ใช่อากาศ ไม่ใช่วิญญาณ ไม่ใช่ตัวตน เช่นนั้นพระนิพพานก็ศูนย์เปล่า เขาจึงไม่อยากไปพระนิพพาน

ตอบ กามทั้งหลายไม่มีในพระนิพพาน ผู้ที่กำหนดในกาม ยังมีความพอใจในรูปเป็นต้น จึงไม่ยินดีในพระนิพพาน พระนิพพานคือความสิ้นราคะ โทสะ โมหะ และดับตัณหาที่เป็นเหตุให้ทุกข์เกิดขึ้นเสียได้ ทุกข์เป็นผลมีชาติเป็นต้นก็ดับไป

เพราะฉะนั้นพระนิพพานแม้จะเชื่อว่าเป็นอนัตตา แต่คงศูนย์เพราะกิเลสกับทุกข์เท่านั้น ส่วนนิพพานธรรม ซึ่งเป็นธรรมที่เที่ยงที่สุขนั้นยังคงมีอยู่

ถาม นึกๆ ก็น่าอัศจรรย์ใจเรื่องพระนิพพาน สังขารทั้งหลายดับไปหมดแล้ว จะไม่มีอะไรที่ไม่ใช่สังขาร คือสิ่งที่เหลืออยู่ เพราะพระนิพพานนั้นเป็นวิสังขาร ข้าพเจ้าไม่ใส่ใจในเรื่องพระนิพพาน เพราะนึกถึงแล้วทำให้หงอนสนเท่ห์ ตกลงประพฤติกปฏิบัติเรื่อยๆ ไป ถึงพระนิพพานเมื่อไรก็รู้ได้เอง

ตอบ พระนิพพานไม่ใช่ศูนย์ คือของเก่าดับไป ของใหม่เกิดแทน เช่นพระโสดาบันละสังโยชน์ ๓ ได้หมด ทุกข์มีชาติเป็นต้นก็ดับไปได้มาก ที่เหลืออยู่ก็น้อย คือ ๑ ชาติ ๓ ชาติ หรืออย่างช้าเพียง ๗ ชาติ และมีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้ไม่มีอริยมรรค กำหนดแน่แล้ว มีอันจะตรัสรู้ได้เองในเบื้องหน้า เพราะละสักกายทิฏฐิหมดไป จึงมีสัมมาทิฏฐิเกิดขึ้นแทน และละวิจิกิจฉาหรือสัสสัพทปรามาสหมดไป จึงมีอจลศรัทธามาแทน เช่นพระสกทาคามี ทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางจะมา เกิดในโลกนี้อีกคราวเดียวเท่านั้น ก็จะถึงที่สุดแห่งทุกข์ นี้เรียกว่า ทำของเก่าให้หมดไปจึงมีของใหม่เกิดขึ้นแทน คือคุณธรรมที่ยิ่งกว่าพระโสดาบันขึ้นไป ส่วนพระอนาคามีละสังโยชน์ ๕ เบื้องต่ำได้แล้ว เกิดในสุทธาวาสพรหมโลก และจักปรินิพพานในที่นั้น นี้เรียกว่าทำกิเลสและชาติภพ ซึ่งเป็นของเก่าให้หมดไป ของใหม่เกิดขึ้นแทน คือเพราะท่านสิ้นไปจากกามราคะสังโยชน์ จึงถึงพร้อมด้วยองค์คุณ กล่าวคือใจที่สงบจากกามาแทน และท่านสิ้นไปจากภวิขสังโยชน์ จึงถึงพร้อมด้วยองค์คุณ คือเมตตากรุณาเกิดแทนพระอริยสาวกที่ได้บรรลุเสขคุณแล้ว เชื่อว่าสุกุปาทิเสสนิพพาน ส่วนพระอรหันต์ละตัณหาความอยากสิ้นแล้ว สิ้นอาสวะอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว มีกิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว ปลงภาระแล้ว มีประโยชน์ตนถึง โดยลำดับแล้ว มีสังโยชน์ในภพสิ้นแล้ว พันวิเศษแล้ว เพราะรู้ทั่วถึงด้วยอาการอันชอบ ส่วนกิเลสอาสวะที่พระอรหันต์ละได้หมดสิ้นเชิงและสิ้นชาติ ไม่มีปฏิสนธิในภพคือ อนุปาทิเสสปรินิพพาน นี้เชื่อว่าเป็นของเก่า คือสมุทัยกับทุกข์ ให้หมดไป ของใหม่เกิดแทนนั้น คือถึงพร้อมด้วยคุณธรรมที่เรียกว่าอริยวาสนธรรม คือธรรมเป็นที่อยู่ของพระอริยเจ้า ๑๐ ประการ

๑. **ปญจกวิปปหีนโน** มีองค์ ๕ คือนิเวศน์อันละเอียดแล้ว
๒. **ฉฬงคสมนุหาคโต** ประกอบด้วยองค์ ๖ คือ ฉฬงคเบกขา
๓. **เอการกุโช** มีธรรมรักษาทั่วกันอันหนึ่ง คือสติ
๔. **จตุราปสุเสนโน** มีธรรมตั้งหนัก เป็นที่อิง ๔ อย่าง คือ พิจารณาแล้วจึงส่องเสพ อดทน หลบหลีก ถ้ายถอน
๕. **ปญญณปุจเจกสจฺโจ** มีของจริงเฉพาะอันๆ หนึ่งบรรเทาเสียแล้ว คือ ละมิจฉาทิฏฐิ ๑๐ อันเป็นอัปยากตวัตตุมิเห็นรูปเที่ยง เป็นต้น
๖. **สมวยสฏฺสโน** มีความแสวงหาอันให้สะท้อน ละเสียโดยชอบแล้ว คือละความแสวงหา ๓ อย่าง กาม๑ ภพ๑ พรหมจรรย์๑
๗. **อนาวิลสงฺกปโป** มีความดำริอันไม่ชุ่มมัวคือ ละความดำริที่ประกอบด้วยกิเลสกามวัตตูกามและวิตกที่ประกอบด้วยพยาบาทและวิหิงสา
๘. **ปนสทฺทกยสงฺขารโ** มีกายสังขาร คือลมอัสสาสะระงับแล้ว คือระงับแล้ว คือบรรลุดุจตุตถฌาน
๙. **สุวมุตฺตจิตฺโต** มีจิตพิเศษดีแล้ว คือมีจิตพ้นจากราคะ โทสะ โมหะ
๑๐. **สุวิมุตฺตปญฺญโ** มีปัญญาพิเศษแล้ว คือรู้ชัดว่า ราคะ โทสะ โมหะ เราละเสียหมดแล้วดังนี้

ถาม สาธุ!... ท่านอธิบายธรรมชั้นสูงให้ข้าพเจ้าได้แจ่มแจ้งดีในเรื่องพระนิพพาน คือของเก่าได้แก่สมุทัยกับทุกข์ดับไป จึงมีคุณธรรมของใหม่เกิดขึ้นแทน ซึ่งเป็นธรรมที่ไม่กำเริบเพราะมิใช่สังขาร เพราะฉะนั้นพระนิพพานจึงไม่สูญย์ ข้าพเจ้าขออนุโมทนาความสามารถรอบรู้ในธรรมที่ละเอียดเหล่านั้นกะท่านด้วย

ธัมมานุธัมมปฏิบัติ

โดย

พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถร

ต้นฉบับที่นำเสนอนี้ บันทึกไว้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๕ ซึ่งตามหลักฐานที่ท่านผู้รู้หลายฝ่ายได้ตรวจค้น เชื่อว่าเป็นคำโต้ตอบปัญหาธรรมะระหว่างพระผู้ใหญ่ฝ่ายธรรมยุตรูปหนึ่งกับ พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต พระอาจารย์ใหญ่ฝ่ายกรรมฐานของภาคอีสานที่มีชื่อเสียง โดยต้นฉบับนี้ได้ผ่านการตีพิมพ์ในวงจำกัดมาแล้วซึ่งครั้งแรกพิมพ์แจกในงานถวายเพลิงศพของพระอาจารย์มั่นเอง ที่ จ.สกลนคร เมื่อวันที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๓

ชมรมพุทธศาสตร์ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย

วัตถุประสงค์

๑. เพื่อเผยแพร่หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาให้แพร่หลายและเป็นที่น่าสนใจอย่างถูกต้อง
๒. เพื่อส่งเสริมและเผยแพร่กิจกรรมทางพุทธศาสนาให้กว้างขวางยิ่งขึ้น
๓. เพื่อส่งเสริมการปฏิบัติธรรมแก่สมาชิกและผู้สนใจ

แนวทางปฏิบัติ

๑. เผยแพร่ธรรมะให้แก่สมาชิกและผู้สนใจโดยการจัดเทศน์หรือปาฐกถาธรรมตามโอกาสอันควร
๒. เผยแพร่ธรรมะให้แก่สมาชิกและผู้สนใจ โดยการจัดหาหนังสือหรือวารสารต่างๆ ที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาให้สมาชิกได้ศึกษา
๓. ส่งเสริมให้สมาชิกและผู้สนใจ ได้มีการฝึกอบรมทางด้านสมาธิภาวนา
๔. ส่งเสริมให้สมาชิกและผู้สนใจ ได้มีโอกาสไปคารวะครูบาอาจารย์ และบำเพ็ญธรรมปฏิบัติ
๕. เป็นศูนย์กลางให้สมาชิกได้แลกเปลี่ยน ยืม หนังสือธรรมะอันมีคุณค่าระหว่างสมาชิกด้วยกัน
๖. ชักชวนให้สมาชิกและผู้สนใจเข้าร่วมกิจกรรมในวาระอันสำคัญตามประเพณีนิยมของพุทธศาสนิกชน
๗. เผยแพร่ธรรมะให้แก่สมาชิกและผู้สนใจ โดยการจัดพิมพ์หนังสือธรรมะที่น่าสนใจ

**รายชื่อหนังสือของ
ชมรมพุทธศาสตร์ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย
ซึ่งจัดพิมพ์เผยแพร่แล้ว**

- | | |
|-----|--|
| *๑. | พุทธศาสนาปฏิบัติอย่างไร
พระบรมราชาบาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๒๖ ๘,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๒๖ ๘,๐๐๐ เล่ม |
| *๒. | โสฬสธรรม
ธรรมเทศนา สมเด็จพระญาณสังวร
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๒๖ ๘,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๒๖ ๘,๐๐๐ เล่ม |
| *๓. | พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ
ชีวประวัติ ธรรมเทศนา บทประพันธ์ และธรรมบรรยาย
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๒๗ ๒๐,๐๐๐ เล่ม |
| ๔. | อรรถนิพนธ์ประวัติ
อรรถนิพนธ์ประวัติ พระนิพนธ์รังสีคัมภีร์ปัญญาจารย์
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๒๗ ๑๐,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๓๔ ๑๐,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๓๖ ๑๐,๐๐๐ เล่ม |
| *๕. | อนาลโยปฐา
พระธรรมเทศนา พระอาจารย์ขาว อนาลโย และประวัติวัดถ้ำกลองเพล
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๒๗ ๑๒,๐๐๐ เล่ม |
| ๖. | ประทีปในต่างแดน
พระธรรมเทศนา พระอาจารย์สุวัจน์ สุวโจ
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๒๘ ๑๒,๐๐๐ เล่ม |
| ๗. | สัตตรัตน
พระธรรมเทศนา พระอาจารย์หลุย จันทสาโร
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๒๘ ๑๒,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๓๓ ๒๐,๐๐๐ เล่ม |
| *๘. | บทสวดมนต์ฉบับกัลยาณชน พร้อมคำแปล
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๒๘ ๒๐,๐๐๐ เล่ม |
| *๙. | อัมมวโรวาท
พระธรรมเทศนา พระอาจารย์สิงห์ทอง อัมมวโร
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๒๘ ๘,๐๐๐ เล่ม |

- *๑๐. **ประวัติท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ**
โดย ท่านอาจารย์พระมหาบัว ญาณสัมปันโน
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๒๙ ๕,๐๐๐ เล่ม
- *๑๑. **ประทีปแห่งทวีปเอเชีย**
โดย ... เซอร์ เอ็ดวิน อาร์โนลด์
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๓๐ ๑๐,๐๐๐ เล่ม
๑๒. **พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอะไร**
โดย สมเด็จพระญาณสังวร
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๓๐ ๑๕,๐๐๐ เล่ม
๑๓. **พระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล)**
ประวัติชีวิต - คติธรรม - ธรรมเทศนา โดย พระครูหนันทปัญญาภรณ์
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๓๑ ๒๐,๐๐๐ เล่ม
- *๑๔. **พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันทะ จันทร์)**
อรรถนิพนธ์ประวัติ ธรรมบรรยาย และศิริมานนทสูตร
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๓๑ ๑๕,๐๐๐ เล่ม
- *๑๕. **แสงส่องใจให้เพียงพรหม**
พระธรรมนิพนธ์ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๓๒ ๒๐,๐๐๐ เล่ม
๑๖. **พุทธศาสนสุภาษิต**
พระธรรมนิพนธ์ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๓๔ ๑๐,๐๐๐ เล่ม
- *๑๗. **ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง**
พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต)
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๓๕ ๑๐,๐๐๐ เล่ม
๑๘. **ชีวประวัติ**
หลวงพ่อกษม เขมโก
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๓๖ ๑๕,๐๐๐ เล่ม
- *๑๙. **พุทธวิธีแก้ปัญหาเพื่อศตวรรษที่ ๒๑**
พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต)
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๓๗ ๑๐,๐๐๐ เล่ม
- *๒๐. **สุมงคลบูชา**
พระปัญญาพิศาลเถระ (โพนุลย์ สุมงคล)
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๓๗ ๑๒,๐๐๐ เล่ม
๒๑. **ราชสังวรญาณบูชา**
พระราชสังวรญาณ (หลวงพ่อดุสิต ฐานิโย)
พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๓๘ ๒๐,๐๐๐ เล่ม

* ๒๒.	ชีวิตงานและสังคมที่สมบูรณ์ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๓๘	๑๐,๐๐๐	เล่ม
๒๓.	ธรรมะหลวงปู่หล้า เขมปัตโต พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๓๙	๑๕,๐๐๐	เล่ม
๒๔.	หลวงปู่แหวน สุจิณฺโณ พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๔๐	๑๕,๐๐๐	เล่ม
๒๕.	พระโพธิญาณเถร (หลวงพ่อชา สุภทฺโท) พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๔๐	๑๕,๐๐๐	เล่ม
* ๒๖.	มรดกธรรม พุทธทาส อินทปัญโญ พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๔๒	๑๕,๐๐๐	เล่ม
* ๒๗.	พระครูบาเจ้าศรีวิชัย นักบุญแห่งลานนาไทย พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๔๒	๑๕,๐๐๐	เล่ม
๒๘.	สมาธิ อาจารย์เสฐียรพงษ์ วรรณปก พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๔๒	๑๕,๐๐๐	เล่ม
* ๒๙.	หยดน้ำบนใบบัว พระราชญาณวิสุทธิโสภณ พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๔๒	๘,๐๐๐	เล่ม
๓๐.	เศรษฐกิจพอเพียงตามแนวพระราชดำริ ดร.สุเมธ ตันติเวชกุล พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๔๓	๗,๐๐๐	เล่ม
๓๑.	ท่านพ่อลี ธมฺมธโร พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๔๓	๑๒,๐๐๐	เล่ม
๓๒.	ธรรมะสำหรับผู้บริหาร พระเทพบัณฑิต พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๔๓	๑๕,๐๐๐	เล่ม
* ๓๓.	อาจารย์สุชีพ ปุญญานุภาพ พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๔๓	๖,๐๐๐	เล่ม
๓๔.	พระอาจารย์ฝั้น อาจาโร พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๔๔	๑๒,๐๐๐	เล่ม
๓๕.	ธัมมานุธัมมปฏิบัติ พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๔๕	๑๒,๐๐๐	เล่ม

* หนังสือหมดแล้ว